

У ГЛИБ ВІКІВ

Євген Нозін

●

НЕОЛІТИЧНІ ПЛЕМЕНА ЯМКОВО-ГРЕБІНЦЕВОЇ КЕРАМІКИ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОГО ПОЛІССЯ

Географічно Чернігово-Сіверське Полісся охоплює досить велику територію, до якої входить міжріччя Дніпра - середньої течії Десни та пониззя Сейму, і є своєрідною прикордонною смугою між лісовою та лісостеповою зонами, що протягом тисячоліть слугували багатьом народам не тільки географічним, але й етнокультурним порубіжжям.

В епоху неоліту окреслений регіон був певною мірою контактною зоною, де взаємодіяли два найбільші культурно-історичні світи неоліту Східної Європи: ямково-гребінцевої кераміки та дніпро-донецького культурного ареалу. Більшу частину цієї території населяли носії культури ямково-гребінцевої кераміки. Вона є південно-західним проявом масиву споріднених між собою культур спільноти, що існувала на теренах Східної Європи. Ця територія також входить до ареалу не так давно відкритої лисогубівської культури раннього етапу неоліту, належність якої до певного культурного кола й досі викликає серед науковців дискусії¹.

Перші пам'ятки з ямково-гребінцевою керамікою були відкриті в Україні у 1901 році в басейні Сіверського Донця і введені до наукового обігу В.О. Городцовим², І.О. Федоровським³, В. Спесивцевим⁴.

На Чернігово-Сіверщині поселення згаданої культури досліджувалися багатьма вченими, але найважливіші роботи були проведені М.Я. Рудинськом⁵, Ю.С. Виноградським⁶, М.В. Воєводським⁷, В.М. Даниленком⁸, Д.Я. Телегіним⁹, С.С. Березанською¹⁰ та В.І. Непріною¹¹.

Неоліт ямково-гребінцевої кераміки на даній території представлений залишками поселень та окремими знахідками. По Дніпру вони відомі на Лівобережжі та вище гирла Прип'яті, на Десні, де зустрічаються трохи нижче Чернігова - в гирлі р. Білоус, а також по Сейму.

Головною характерною рисою пам'яток окресленої території є своєрідний глиняний посуд з різного вигляду ямковим або ямково-гребінцевим орнаментом та схожі типи виробничого інвентаря.

Поселення, головним чином, розташовані на піскових дюнах у заплавах річок, біля озер, а також на останцях та мисах борових терас.

Про характер житлових споруд на поселеннях ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Полісся, як і на решті поселень цієї культури, розташованих на території України, на сьогодні відомо небагато. Можна сказати, що житла були наземними та трохи заглибленими, округлими або підпрямокутними у плані, вогнища - заглиблені у підлогу. Навколо них були скупчені уламки посуду, крем'яні та кварцитові знаряддя та відходи виробництва, які окреслювали межі житла.

Зокрема, на поселенні біля хут. Гришівка в Борзянському районі Чернігівської області досліджені залишки чотирьох жител із заглибленими підлогами, які стратиграфічно послідовно змінювали одне одного¹².

Під час розкопок та розвідок на пам'ятках неоліту ямково-гребінцевої кераміки було зібрано багато речового матеріалу - фрагменти глиняного посуду та штампів для його орнаментатії, крем'яні, кварцитові та кістяні знаряддя, прикраси та фауністичні залишки. Цей матеріал свідчить про основні заняття тогочасної людності: мисливство та рибальство. Такий висновок бачиться доцільним і з огляду на те, що епоха неоліту на території Чернігово-Сіверського Полісся за геологічною періодизацією збігається із середнім голоценом, який у свою чергу характеризується умовами кліматичного оптимуму. Це час максимального розповсюдження лісів у південному та північному напрямках. Сосново-березові ліси з домішками широколистяних порід (дуба та липи) займали всю північно-східну територію нинішньої України, а на півдні сягали вузької смуги лісостепу. За таких природних умов навряд чи можна говорити про значне поширення землеробства та скотарства, що підтверджується й археологічними матеріалами.

Для виготовлення знарядь праці на поселеннях неоліту ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверщини використовувався кремій, місцезнаходження якого відомі на річках Сож та Десна. Техніку розщеплення кременю характеризують нуклеуси. Характерними їх формами є призматична з паралельними одна одній площинами; клиноподібна з прямою, дугоподібною або асиметричною гранню на кінці нуклеуса; плоска; трикутна; овальна та близька до останніх за оформленням - дисковидна. Нуклеуси після сколювання заготовок часто використовувалися для виготовлення відбійників, віджимів, різців, скребел та інших знарядь. Специфічну особливість кременевим комплексам неоліту ямково-гребінцевої кераміки надають трикутні та овальні нуклеуси¹³.

Крем'яний інвентар пам'яток досліджуваної території вирізняється великим розмаїттям знарядь, особливо ріжучих. Як ножі використовувалися відщепи та пластини, на яких один чи обидва краї були загострені одно- або двобічною ретушшю, а іноді і без додаткової обробки. Зустрічаються ножі, виготовлені з крупних відщепів підтрикутної форми, один з кінців яких загострений ретушшю, - так звані гострокінцеві відщепові ножі. Достатньо широко були розповсюджені пластинчасті ножі зі скошеним ретушшю кінцем, який слугував для упору пальця. Трапляються також ножі з черешком, що вставлявся скоріше за все в рукоятку, але їх відомо поки що небагато.

Для розколю шкір використовувалися різакі. Від ножів їх відрізняє спосіб тримання в руці або в руків'ї і, як наслідок цього, - особливе оформлення, часто схоже на оформлення сокир. Знаряддя цієї групи виготовлялися з відщепів, пластин та масивніших заготовок, які оформлялися шляхом двобічної ретуші. Серед різаків пластинчатих зустрічається два типи: кінцеві та бокові. В комплексах ямково-гребінчастої кераміки широко представлені знаряддя, які прийнято називати різчиками¹⁴. Функціонально вони аналогічні різцям, але відрізняються від них оформленням робочої частини. Робочі кінці різчиків, як правило, заповіровані від вживання.

Скребки. У цій групі трапляються знаряддя пластинчатого типу кінцеві з дугоподібним лезом, ретуш часто переходить на бічні краї заготовки. Відщепові скребки виготовлені на коротких відщепах з широким кінцем, лезо оформлене крутою ретушшю. Зустрічаються дугоподібні, прямі, скошені тощо.

Знаряддя для обробки дерева представлені сокирами, теслами, долотами, клинами - всі вони у свою чергу мають декілька типів та видів.

Наконечники стріл дуже різноманітні. Відщепові та пластинчасті типи представлені трикутною формою, іноді з виїмкою в основі, з двобічною крайовою ретушшю, серцеподібною форми, а також листовидно-черешкові.

Окрім згаданих знарядь, на пам'ятках культури ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Полісся була знайдена велика кількість речей, притаманних усім неолітичним культурам Євразії: проколки, свердла, віджимники та відбійники.

Для виготовлення знарядь досить широко використовувався кварцит. Вони

представлені тими ж типами знарядь, що і крем'яний інвентар, але щодо видів - кварцитовий інвентар значно бідніший. В цілому кварцитові вироби від кременевих відрізняються більшими розмірами, масивністю та грубістю оформлення. Ряд видів знарядь виготовлявся виключно з кварциту: шліфувальні плити, пести-терочки, грузила, зернотерки.

Узагальнюючи коротеньку характеристику кременевого та кварцитового інвентаря, слід підкреслити, що його особливістю є співіснування мікро- та макролітичного способів обробки кременю та макролітичних прийомів в обробці кварциту. Багатьма дослідниками ця обставина пояснюється тим, що племена ямково-гребінцевої кераміки цього регіону перебували в зоні контакту населення степів та лісових районів. Отже, в цілому цей виробничий комплекс може бути поставлений в коло неолітичних культур Волинського Полісся, Верхнього та Середнього Подніпров'я, Литви, Верхнього Поволжя та Верхнього Дону¹⁵.

Для виготовлення окремих видів знарядь праці використовувалися кістки тварин. На жаль, вони дуже погано зберігаються в піску, а більшість досліджених поселень розташована саме на піскових дюнах у заплавах річок та поблизу озер. Це не сприяло збереженню великої кількості кісток та виробів з них.

Кістяні знаряддя знайдені на поселеннях по р. Десні та р. Сейму. Вони представлені копалками, долотоподібними знаряддями, мотиками, рибальськими гачками та гарпунами, наконечниками списів та стріл, проколками та окремими фрагментами кісток зі слідами різання та свердлення.

Незважаючи на загальну схожість окремих типів кістяного інвентаря з пам'яток ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Полісся з типами кістяних знарядь пам'яток інших територій, виділяються морфологічні особливості або своєрідність у способі виготовлення та обробки. Цей факт дозволив підкреслити типологічну самостійність кістяної індустрії регіону¹⁶.

Особливістю керамічних комплексів, знайдених на поселеннях ямково-гребінцевої кераміки, є їх дуже сильна фрагментарність. Досі невідомі знахідки цілого посуду. Дуже рідкісні випадки, коли є достатня кількість даних для графічних реконструкцій. Одна з перших спроб розробити типологію кераміки, притаманної неоліту ямково-гребінцевої кераміки Північно-Східної України, була зроблена С.С. Березанською та В.І. Непріною¹⁷.

Весь посуд виготовлений способом стрічкового наліплювання. За складом глиняного тіста виділяються такі групи посуду: з чистої глини з природними домішками піску; з рослинними домішками та кварцовим піском; з домішками черепашок; з домішками піску та кровавику. Поверхня посуду зовні та зсередини рівно заглажена, часто - за допомогою зубчастого штампа.

За товщиною стінок виділяються посудини дуже тонкостінні (не більше 0,3 - 0,4 см), тонкостінні (не більше 0,5 - 0,7 см) та товстостінні (0,8 - 1,0 см).

Для прикрашання поверхні використовувалися різні види гребінцевого штампа та стрижні з різноманітно оформленими кінцями для нанесення ямкового узору. Характерне суцільне заповнення всієї зовнішньої поверхні ямково-гребінцевими відбитками. Біля країв вінчиків зустрічається орнаментация по внутрішній частині посуду. Композиції з ямкового та гребінцевого орнаментів спостерігаються різні: досить часто це декілька рядів відбитків навскіс поставленої гребінки біля краю посудини з ямковим орнаментом, який розташований у шаховому порядку або у вигляді паралельних вінчику рядів. Іноді нанесення ямкового орнаменту виконувалося у скорописній манері, іноді одинарні або подвійні горизонтальні рядки ямок чергувалися з одним чи двома рядами горизонтально поставлених відбитків гребінки; також часто зустрічається групування ямкового орнаменту у геометричні фігури - ромби, трикутники тощо.

Окрім ямкового та гребінцевого штампів, для прикрашання поверхні посуду використовувались лопаточки різної ширини або вістря для нанесення накольчастого орнаменту. Менш розповсюджені види орнаменту - проглажено-лінійні риси, прямий штамп, насічка.

У цілому для орнаментации посуду характерне горизонтально-зональне розташування орнаменту, який заповнював 90 % поверхні .

За формою посуду виділяються чотири типи: глибокі гостро- або округлодонні горщики з плавнобіконічним тулубом; неглибокі горщики напівяйцевидної форми із трохи загнутим всередину краєм, з гострим чи округлим днищем; глибокі горщики з високим циліндричним горлом, різко відокремленими плечиками та гострим або плоским денцем; миски напівсферичної та конічної форми.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що наявність в керамічних комплексах типової ямково-гребінцевої кераміки поряд з посудом іншої культурної приналежності - з гребінцевим та лінійно-прогладженим орнаментом, типовим для раннього етапу дніпро-донецької культури, з накольчатим орнаментом, який є характерним для неоліту Верхнього Дону та лисогубівських поселень, мало орнаментованого посуду з високою горловиною, характерного для племен середньостогівської культури, - пояснюється розвитком культури ямково-гребінцевої кераміки у строкатому культурному оточенні та зв'язками з південними степовими територіями.

Пам'ятки з ямково-гребінцевою керамікою, поширені на території Чернігово-Сіверського Полісся, не належать до одного періоду. Свого часу багатьма дослідниками робилися спроби розташувати їх в історичному часі та просторі локальними та хронологічними групами¹⁸. Найгрунтовнішим видається варіант, запропонований В.І. Непріною¹⁹, яка виділяє три етапи в розвитку неоліту ямково-гребінцевої кераміки на території України: ранній (пам'ятки типу Волинцеве), середній (пам'ятки типу Погорілівка-Есмань та Скуносове) та пізній (поселення Гришівка).

Ранній етап культури характеризується формуванням ямкового узору на посуді. При цьому відзначається його генетична спадкоємність з «відступаючими» наколками. Відмінною ознакою в керамічних комплексах цього етапу є наявність посуду, поверхня якого повністю заповнена орнаментом, де чергуються одиничні та подвійні рядки ямкових відбитків з такими ж рядками гребінчастих відбитків або «відступаючих» наколів. У виробничому інвентарі поселень цього етапу простежується співіснування макро- та мікролітичної техніки виготовлення знарядь та наявність пережиткових типів інвентаря, пов'язаних з епохою мезоліту та з традиціями раннього етапу дніпро-донецької та лисогубівської культур, які безпосередньо передували неоліту ямково-гребінцевої кераміки на цій території.

Середньому етапу культури відповідають пам'ятки, посуд з яких характеризується розквітом ямкового орнаменту. Ним заповнюються вся поверхня посуду, інші типи орнаменту зустрічаються дуже рідко. Характерним є також розташування ямок та насічок по зрізу вінчиків і застосування «перлин» у прикрашенні крайніх частин посуду. У виробничому інвентарі скорочується кількість пережиткових форм, але ще відмічена досить велика кількість різців, високих трапецій та наконечників стріл на пластинах.

Пізній етап характеризується пам'ятками з керамікою, на якій ямковий узор групується в геометричні фігури, також в цей час поширюється широке застосування штампа, обмотаного шнурком. У виробничому інвентарі особливих змін не відбувається за винятком того, що відмічено скорочення різноманітності типів знарядь.

Хронологічні рамки існування племен з ямково-гребінчастою керамікою на території Чернігово-Сіверського Полісся встановлені в межах IV - кінця III тисячоліть до н.е.²⁰ Визначення таких часових рамок не викликає у науковців майже ніяких сумнівів, але хотілося б зауважити, що переважна більшість дат для досліджених поселень була отримана завдяки знахідкам у культурному шарі імпортованих речей (переважно фрагментів кераміки), які належать добре дослідженим культурним спільнотам (трипільській, середньостогівській та дніпро-донецькій). Датування з використанням даних радіо-вуглецевого аналізу для досліджуваної території, на жаль, до останнього часу проводились у недостатньому обсязі.

Як відомо, пам'ятки доби неоліту з ямково-гребінцевою керамікою займали велику територію лісової та лісостепової зон Східної Європи. Для всіх географічно відокремлених районів цієї території було проведено культурне визначення пам'яток з ямково-гребінцевою керамікою та встановлений їхній генетичний зв'язок з

культурами цього типу у Волго-Окському басейні. Щодо пам'яток України ще в 1947 році М.В.Восводським на основі робіт на Подесенні було встановлено, що неоліт ямково-гребінцевої кераміки на Десні та Сеймі суттєво відрізняється від Волго-Окських культур. Це дало йому підстави для відокремлення своєрідної «десянянської культури»²¹. У 1960-і - 1970-і роки, коли стало відомо, що пам'ятки з ямково-гребінцевою керамікою поширені не тільки в басейні Десни та Сейму, але й на південних територіях - до р. Орелі, стало зрозумілим, що було б доцільно поставити питання про їх культурну належність та локальні варіанти²². Версія В.І.Непріної базувалася на відокремленні Деснинсько-Сейминського басейну від інших територій України на основі ознак якості кременевої сировини, що застосовувалася на поселеннях неоліту з ямково-гребінцевою керамікою. Тут використовувався кремій з місцевих родовищ, відомих поблизу с. Пушкарів Новгород-Сіверського району та на р.Сож. Таке районування пам'яток підтверджується і матеріалами глиняного посуду²³.

Таким чином, на території Чернігово-Сіверського Полісся виділяються пам'ятки типу Волинцеве - для раннього етапу розвитку культури ямково-гребінцевої кераміки, типу Есмані - для середнього етапу, типу Гришівки - для пізнього етапу. Причому на пізньому етапі розвитку культури поселення існують тільки на північних територіях України.

Проблема походження культури ямково-гребінцевої кераміки у Східній Європі та її становлення і розвиток на Чернігово-Сіверському Поліссі зокрема має солідну історіографічну базу, але й досі не отримала остаточного вирішення.

У 1970-і роки була поширена теза про те, що неоліт Північного Сходу України виникає на основі культурного контакту племен раннього етапу дніпро-донецької культури та племен з накольчастою керамікою Верхнього та Середнього Подоння за участі населення, яке залишило пам'ятки типу Лисогубівка²⁴.

На сучасному етапі досліджень більшість науковців виводить культуру ямково-гребінцевої кераміки з групи пам'яток типу Студенок. Вона являє собою третій пізньомезолітичний етап розвитку пісочнорівської культури, яка датується початком Атлантикуму (7860 \pm 100 років тому)²⁵. Л.Л.Залізник зазначає продовження традицій крем'яної індустрії пізнього мезоліту типу Студенок на стоянках раннього етапу культури ямково-гребінцевої кераміки²⁶. Пращури носіїв пісочнорівської культури з'явилися на теренах Східної Європи внаслідок міграційних процесів з Південної Балтії²⁷. Поширення цієї людності із заходу на схід, а не навпаки, підтверджує порівняльна хронологія пам'яток. Про це ж свідчать антропологічні матеріали мезолітичних могильників півночі Східної Європи (Оленячий Острів, Попово). Відсутність монголоїдної домішки, притаманної східному ареалу культури ямково-гребінцевої кераміки, вказує на європеїдне походження похованих²⁸.

Отже, носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки на Чернігово-Сіверському Поліссі можна вважати населенням, яке розвинулося на місцевих мезолітичних та ранньонеолітичних традиціях за участю певних культурних імпульсів південних сусідів. У цьому випадку повинна була б існувати невідома нам ранньонеолітична ланка між мезолітичним підґрунтям та культурою ямково-гребінцевої кераміки, яка з'являється у пізньому неоліті. Проблема визначення цієї ланки невід'ємно пов'язана із проблемою трактування лисогубівської культури, з якої В.І.Непріна виводить культуру ямково-гребінцевої кераміки, а Д.Я.Телегін розглядає її як складову дніпро-донецької культури. Справді, хронологічно пам'ятки типу Лисогубівки давніші за пам'ятки ямково-гребінцевої кераміки і зникають з поширенням останніх у цьому регіоні. Логічним було б віднести лисогубівську культуру до предків племен ямково-гребінцевої кераміки²⁹. Однак така точка зору зазнає справедливої критики, що ґрунтується на великій кількості матеріалів дніпро-донецької етнокультурної спільноти у лисогубівських комплексах³⁰. Таке трактування археологічного матеріалу дало підстави сучасним дослідникам припустити інтерпретацію лисогубівської культури як своєрідного «плавильного казана», де змішалася місцеве постмезолітичне населення та носії дніпро-донецької культурної спільноти, витіснені експансією Трипілля на північ та північний схід³¹.

Питання про кінець існування неолітичної культури ямково-гребінцевої кераміки

на території Чернігово-Сіверського Полісся поки що остаточно не вирішене. Складність його викликана недостатністю археологічних джерел, які висвітлювали б культуру племен ранньої пори епохи бронзи на цій території. Існує точка зору, що на Десні та в пониззі Сейму в кінці III тисячоліття до н.е. з'являються племена середньодніпровської культури, з якими неолітичні племена, вірогідніше за все, співіснують³². Але характер цих відносин не з'ясований остаточно через відсутність чітко стратифікованих та датованих пам'яток, на яких би можна було простежити такі зв'язки.

З іншого боку, існує думка, що неоліт цього типу слугував прямим генетичним підґрунтям для виникнення мар'янівської культури епохи ранньої та середньої бронзи³³, але, окрім деяких типологічних даних, підстав для такого твердження поки що немає. Ранній період історії мар'янівської культури вивчений недостатньо, а між часом початку її існування та кінцем неоліту ямково-гребінцевої кераміки існує значний розрив. У той же час велика типологічна близькість керамічних комплексів двох культур, безперечно, існує, і це потребує пояснення.

Для розуміння характеру культурно-історичних подій від IV - кінця III до початку II тисячоліть до н.е. на теренах Чернігово-Сіверського Полісся, коли виникає, розвивається та зникає культура ямково-гребінцевої кераміки, потрібні нові, ґрунтовні дослідження базових, добре збережених та стратифікованих пам'яток у комплексі з отриманням чітко прив'язаних дат радіовуглецевих аналізів.

Джерела та література:

1. Неприна В.І. До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України // Археологія. - 1982. - № 41. - С. 3 - 15.
2. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. // Труды XII Археологического съезда. - Т. 1. - М., 1905. - С. 74 - 125.
3. Федоровский И.А. Древности окрестностей села Райгородка // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. - Харьков, 1902. - С. 72 - 74.
4. Спесивцев В. Находки в Райгородке // Труды XII Археологического съезда. - Т. 1. - М., 1905. - С. 153 - 156.
5. Рудинский М.Я. Передісторичні розшуки в північно-східній Чернігівщині // Короткі звідомлення ВУАК за 1925 р. - К., 1926.
6. Виноградський Ю.С. Сосниця та її околиці // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928.
7. Воеводский М.В. Памятники каменного века на Десне // Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры. - Вып. XXVI. - М., 1949.
8. Даниленко В.Н. Неолит Украины. - К., 1969.
9. Телегин Д.Я. Неолітичні поселення лісостепового Лівобережжя і Полісся України // Вісник АН УРСР. - № 8. - К., 1954.
10. Березанская С.С. Отчет о работе Левобережно-Сейминской экспедиции 1953 г. // Научный архив Института Археологии Академии Наук УССР, 1953/8.
11. Неприна В.І. Неоліт ямково-гребінчастої кераміки в Північно-Східній Україні // Археологія. - Вып. 4. - К., 1972.
12. Березанская С.С. Основные результаты исследования неолитической стоянки у хут. Гришевки на Средней Десне // Тезисы докладов на секциях, посвященных итогам полевых исследований 1971 г. - М.: Наука, 1972.
13. Неприна В.І. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. - К.: Наукова думка, 1976. - С. 12 - 13.
14. Фосс М.Е. К методике определения каменных орудий // Краткие сообщения Института Материальной культуры. - Вып. XXV. - М.-Л., 1949. - С. 16.
15. Неприна В.І. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. - С. 34.
16. Там само. - С. 39.
17. Там само. - С. 39 - 44.
18. Телегин Д.Я. О хронологии поселений ямочно-гребенчатой керамики Украины // Советская археология. - 1962. - № 4. - С. 28 - 36; Даниленко В.Н. Неолит Украины. - С. 37 - 45.
19. Неприна В.І. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. - С. 45 - 52.
20. Там само. - С. 116.
21. Воеводский М.В. Результаты работ Деснинской экспедиции 1946 г. // Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры. - Вып. XXI. - М., 1947. - С. 45.
22. Тюрина И.М. Некоторые данные о неолитических племенах Верхнего Поднепровья //

Материалы и Исследования по Археологии. - № 172. - Л., 1973. - С. 185 - 186; Левенок В.П. Неолитические племена лесостепной зоны Европейской части СССР // Материалы и Исследования по Археологии. - № 172. - Л., 1973. - С. 190 - 197.

23 Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. - С. 118- 119.

24 Неприна В.И. Неолит ямково-гребінчастої кераміки в Північно-Східній Україні. - С. 24.

25 Залізник Л.Л. Передісторія України. X - V тис. до н.е. - К., 1998. - С. 149.

26 Там само. - С. 150.

27 Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи (Культурний поділ і періодизація). - К., 1999. - С. 232.

28 Потехина И.Д. Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. - К., 1999. - С. 147.

29 Неприна В.И. Лисогубовское поселение раннего и развитого неолита в лесной полосе Левобережной Украины // Материалы каменного века на территории Украины. - К., 1984.

30 Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. - К., 1998. - С. 32 - 33.

31 Панченко Ю.В. До етнічної належності неолітичного населення Північно-Східної України // Археологія. - 2004. - № 4. - С. 11.

32 Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы // Материалы и Исследования по Археологии. - № 148. - М., 1967. - С. 132.

33 Телегин Д.Я. Неолітичні поселення лісостепоного Лівобережжя і Полісся України // Вісник Академії Наук УРСР. - № 8. - К., 1954. - С. 66.

Людмила Ясновська

ДАВНЬОРУСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО ПОДЕСЕННЯ

Територія Новгород-Сіверського Подесення у 1097 р. була включена до складу Новгород-Сіверського князівства, утвореного згідно з рішенням Любецького з'їзду. Його історія, висвітлена на сторінках літописів та літературних творів давньоруської доби, підтверджується «живими» свідками - городищами, поселеннями, курганами та скарбами, вивчення котрих триває понад сто років [1]. За визначенням В.Ф. Генінга та В.М. Левченка, в історії археологічних досліджень окремих регіонів є певні хронологічні межі, що залежать від особливостей розвитку науки на їх теренах [2]. На сьогодні на території Новгород-Сіверського району Чернігівської області, що практично збігається з кордонами Новгород-Сіверського Подесення, виявлено чимало пам'яток IX - XIII ст., у вивченні яких можна виділити п'ять етапів. Тому є потреба окреслити особливості досліджень на кожному з них, згадати імена археологів, які проводили тут розкопки, запровадити до наукового обігу архівні матеріали. В статті аналізуються результати, отримані науковцями до кінця XX ст.

Етап початкового накопичення інформації припадає на XVIII - першу половину XIX ст., коли у центрі уваги дослідників опинився Новгород-Сіверський та його околиці. Зокрема, у першій половині XVIII ст. картографи розробили серію планів міст Лівобережної України, у тому числі й Новгорода-Сіверського. На плані «Нова Городка Северского», який був виконаний за вказівкою Головної канцелярії артилерії й фортифікації В. Ієвлевим у грудні 1746 р., відображено його середньовічне планування, розташування архітектурних домінант і окремо виділено давньоруський дитинець - Замок [3].

В останній чверті XVIII ст. спостерігається поживлення у вивченні історії та археологічних старожитностей Новгород-Сіверського Подесення, що було пов'язано з підготовкою до запровадження в Лівобережній Україні загальноросійського адміністративно-територіального устрою. У результаті роботи комісії А.С. Милорадовича (1779-1781 рр.) в «Описании Новгород-Северского

наместничества» наведені відомості про залишки фортифікаційних споруд Новгород-Сіверського: «А на самом гор возвышении иная крепость, кою окружающей земляной вал от древности иных едва приметен» [4].

Незадовільний стан земляної фортеці підтверджується записом священика А. Пригари у складеному ним 1786 р. «Особом или топографическом описании города губернского Новгород-Северского»: «По разорениях оная крепость умалена и вал поосыпался уже» [5]. Автор не тільки проаналізував літописні свідчення про місто, а й зробив спробу визначити час його заснування - «до Святого Владимира» [6], тобто не пізніше X ст. А. Пригара описав поховальні пам'ятки на околиці Новгород-Сіверського, в яких, на його думку, «некоторые государи языческие погребены, насыпая над ними превеликие курганы, каковых могил больших много и донныне еще при Новгороде находится...» [7]. Крім того, священик визначив місце розташування Домотканова городища «по Десне над горою ж верст в две» [8] та спробував визначити час будівництва архітектурних пам'яток міста. Скоріше за все саме А. Пригара запровадив у обіг версію щодо знахідки закладного каменя з Миколаївської церкви з «крестным знамением и достопамятным подписом первоначальной или уже не первой на том месте АПго года (1086) при основании церкви за обычно заложенный на коем камени и в том 1760 году и сия вновь церковь заложена ж» [9].

У 1787 р. на вимогу генерал-губернатора Лівобережної України П.О. Рум'янцева скоріше за все О.Ф. Шафонський упорядкував «Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества», де згадується не лише фортеця, а й «крепостные ворота», які «и по сие время при названиях своих существуют несмотря на то, что едва только знаки ворот остались» [10].

Значні події першої половини XIX сторіччя - Вітчизняна війна 1812 р., повстання декабристів та польський національний рух, активна діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, революції в Західній Європі, національне відродження західних і південних слов'ян - сприяли зростанню самосвідомості українського народу, пробудили його інтерес до національних традицій, звичаїв, мови, фольклору. Дослідників ранніх періодів історії вже не задовольняло обмежене коло письмових джерел, і вони починають енергійно збирати й використовувати археологічний матеріал. Саме пробудження національної самосвідомості сприяло посиленню інтересу до історичних старожитностей.

У першій половині XIX ст. у Росії та Україні завершувалося становлення археології як науки. Дедалі частіше порушувалися питання про збереження, вивчення та популяризацію археологічних старожитностей. У 1824 р. згідно з «высочайшим» указом «О отыскывании, раскрытии и восстановлении местных древностей» [11] державні установи починають піклуватися про збереження та охорону пам'яток минулого. Микола I своїм розпорядженням від 31 грудня 1826 р. наказав збирати свідчення про «остатки древних замков и крепостей, или других зданий древности, и в каком они положении ныне находятся... чтобы строжайше воспретить таковые здания разрушать; что и должно оставаться на ответственности начальников городов и местной полиции» [12] з наступним оприлюдненням матеріалів.

Відтак на сторінках «Журнала Министерства внутренних дел» з'явилися повідомлення про Новгород-Сіверський. Крім того, на шпальтах журналу «Отечественные записки» було надруковано про нього нарис. Його автором був учитель математики місцевої гімназії П.І. Сбітнєв. Проаналізувавши легенди та літописні свідчення про давнє місто, він також дійшов висновку, що його заснування пов'язане з діяльністю князя Володимира, а Новгород-Сіверська фортеця зводиться за часів Ярослава Володимировича [13].

На початку 60-х рр. XIX ст. Філарет Гумілевський, готуючи ґрунтовну працю «Историко-статистическое описание Черниговской епархии», звернув увагу на те, що в місті «вне городского вала было еще место или предместье» [14]. Це була перша згадка про існування ремісничо-торговельного посаду. Одним із перших дослідників спробував локалізувати літописні Ігореєве Сільце та Мельтеков, розташувавши їх

поблизу сіл Горбове та Ларинівка. Крім того, Філарет Гумілевський вказав на існування біля с. Мамакиного «городка одного из северских князей» та курганів, які не збереглися, і висловив припущення про існування давньоруських поселень поблизу сіл Рикове (сучасне Кірове) та Бірине [15].

Якісно новим етапом, на якому розпочалися систематичні археологічні дослідження на Чернігівщині, можна вважати 70-і рр. XIX ст. Саме в другій половині XIX ст. відбулося остаточне оформлення в Росії археології як науки. Цьому сприяло утворення Імператорської Археологічної Комісії (1856 р., далі ІАК), Імператорського Московського археологічного товариства (1864 р., далі ІМАТ) та проведення всеросійських археологічних з'їздів (з 1869 р.). Завдяки їх зусиллям було затверджено програму дослідження поховальних пам'яток окремих слов'янських племен. Курганні старожитності сіверян, за дорученням ІМАТ з 1872 р., почав вивчати уродженець Новгород-Сіверщини Д.Я. Самоквасов [16]. Слід відзначити, що проведена ним у 1871 - 1872 рр. за допомогою губернського статистичного комітету своєрідна паспортизація пам'яток Новгород-Сіверського Подесення дозволила розпочати археологічні розкопки в регіоні.

Особисто Д.Я. Самоквасов оглянув 12 городищ на території Новгород-Сіверського Подесення, серед яких були й городища ранньозалізного часу, пізніше віднесені М.В. Воеводським до юхнівської культури. Це дозволило археологу вперше описати городище Новгород-Сіверського, як «замок в черте города... за соборною церквою, на високом берегу р. Десны», вказавши на залишки насипних валів. Оглянувши околиці міста, він зробив висновок, що поховальні пам'ятки, про які згадував у XVIII ст. А. Пригара, не вціліли, «потому, что поля, выгоны и леса, окружающие его в древности, давно обращены под городские постройки и огороды». Збереглися тільки два кургани - «один между Новгородсеверским и Команем, где паром через Десну и другой с правой стороны большой дороги, ведущей из Новгородсеверска в м. Воронеж в одной версте от Новгородсеверска» [17]. В одному з непошкоджених курганів була «открыта могильная яма северянского погребального обряда» [18]. Д.Я. Самоквасов виявив також городища, які розташовувалися біля сіл Дігтярівка, Вороб'ївка, Домотканів, Ларинівка, Ленків, Лісконоги, Смяч, Шептаки, Комань.

Увагу дослідника привернули кургани поблизу с. Форостовичі (Хворостовичі) [19]. Так, у 1874 р. в урочищі Кургання Д.Я. Самоквасов розкопав 4 насипи з трупопокладеннями (3 із них на рівні материка) як з інвентарем (курган № 2, залізний ніж), так і безінвентарні (кургани № 3, 4). У кургані № 1 було зафіксовано могильну яму зі слідами дерев'яної труни та поховальний інвентар (6 намистин - 2 глиняні, 2 скляні позолочені, 1 зелена скляна та 1 з бурштину; бронзова сережка з трьома підвісками, скріпленими вузлами з тонкого дроту; два кільця з бронзи та срібла, срібне кільце із загнутими кінцями) [20]. Отримані результати досліджень курганів поблизу с. Форостовичі, а також Чернігова та Гущина дозволили Д.Я. Самоквасову на III Всеросійському археологічному з'їзді в Києві (1874 р.) зробити перші висновки про поховальний обряд сіверян [21].

У 1878 р. дослідник знову звернувся до курганних старожитностей Новгород-Сіверського Подесення. Біля с. Ларинівка у могильнику з 32 насипів ним було розкопано 15 курганів. Було зафіксовано поховання за обрядом трупопокладення в ямах; у 6 випадках - з інвентарем, що являв собою елементи одягу (позументні стрічки - 4 шт., бронзові гудзики - 10 шт.), побутові речі (залізний ніж, кресало з кременцем), прикраси (срібні та бронзові кільця, бронзова каблучка) [22]. Отримана колекція черепів була передана на виставку Московського антропологічного з'їзду 1879 р., що дозволило А.П. Богданову визначити хронологічні типи давніх мешканців краю [23].

На жаль, на цьому етапі територія Північного Лівобережжя приваблювала більшість дослідників лише з погляду можливості поповнення власних колекцій старожитностей. Такий підхід до археологічних пам'яток, що був властивий членам ІАК, дуже добре можна простежити на прикладі відкриття монетних скарбів.

У квітні 1878 р. у с. Горбове Новгород-Сіверського повіту під час оранки селяни знайшли горщик, який «лежал неглубоко под поверхностью земли... по форме схожем с горшком настоящего времени, сосуд этот нашедшими клад, при дележке его, разбит на мелкие куски, при этом никаких вещей не найдено. Самый клад состоял из 22 больших серебряных слитков одинаковой формы и веса и 4 серебряных кусочков малых» [24] (і досі це один із найбільших за кількістю гривень скарбів на території Східної Європи. - Л.Я.). На прохання чернігівського губернатора Д.Я. Самоквасов, який проводив розкопки у Чернігівській губернії, оглянув злитки, виділивши «несколько повторяющихся типов древнерусских гривен, формы которых до настоящего времени оставались неизвестными» [25]. За визначенням М.Ф. Котляра, саме він запровадив у науковий обіг незвичайні гривні з розплющеною поверхнею, які дістали назву «чернігівських» [26]. На превеликий жаль, дослідник допустив принципову помилку. Гривні були розподілені між кількома музеями та науковими товариствами, що порушило цілісність скарбу і можливість його вивчення (на сьогодні збереглися лише 5 гривень, які потрапили до Державного історичного музею у Москві з особистої колекції Д.Я. Самоквасова). Так, ІАК придбала 9 гривень та 4 їх фрагменти [27]. Крім того, комісія вважала, що ІМАТ для точнішого визначення скарбу мало надіслати «рисунки или фотографические снимки с поступивших в Общество слитков Горбовского клада, а буде возможно и то самые экземпляры слитков, которые по рассмотрении будут возвращены в самом непродолжительном времени» [28]. Скоріше за все, не визнаючи наукового значення придбаних злитків, ІАК через деякий час продала їх графу Толстому за 170 рублів - за вагою коштовного металу. Тобто замість старожитностей, що допомогли б реконструювати грошовий обіг Київської Русі, в міністерстві Імператорського двору, при якому перебувала ІАК, залишилися розписки колекціонерів [29].

Подібна знахідка трапилась на землях поблизу с. Мамекіне Новгород-Сіверського повіту, де було знайдено ще 8 срібних чернігівських гривень. У березні 1885 р. діти селян Варвари та Михайла Демченків - Варвара і Тетяна знайшли «два куска серебра, имеющие вид старых гривен» і у жовтні відставний солдат Карп Мамай ще «шесть таких же кусков серебра», про що у квітні 1886 р. ІАК сповістив чернігівський губернатор [30]. Саме ця дата відома як рік знаходження речей, закріпившись у науковій літературі [31].

Мабуть, речі не були оглянуті фахівцем, відтак до канцелярії чернігівського губернатора надійшло повідомлення від голови ІАК О.О. Бобринського, що 8 срібних злитків «не составляют монетной единицы и потому не имеют нумизматического значения». Традиційна винагорода-заохочення була сплачена у розмірі 120 рублів, що, як вважала ІАК, «составляет более 1/3 сверх металлической стоимости их». Але все ж таки, у грудні 1887 р. ці злитки були передані до Російського історичного музею у Москві [32]. Ця знахідка підтвердила версію Філарета Гумілевського про розташування біля села давньоруського «городка северских князей».

Можна констатувати, що у 80 - 90-х рр. XIX ст. археологічні розкопки на терені Новгород-Сіверського Подесення не проводились, але до ІАК та ІМАТ надходила інформація з регіону про цікаві знахідки. В цей же період з'явилися красназвччі нариси про Новгород-Сіверський та інші населені пункти регіону [33]. Цікаву думку висловив О.І. Ханенко про місце розташування літописного Ігорева Сільця «на горе, на месте Юхнова», що «представляла более удобства к защите» [34].

У зв'язку з підготовкою до XIV Всеросійського Археологічного з'їзду в Чернігові, в 1906 р. Д.Я. Самоквасов розробив спеціальну програму, яка включала і проведення археологічних розкопок в Чернігівській губернії з метою збирання експонатів для традиційної виставки місцевих старожитностей [35]. Він же запропонував власні кошти (1000 р.) спеціально для досліджень курганів роменського типу [36]. Цю ініціативу підтримало Імператорське Російське археологічне товариство, доручивши у 1907 р. члену Чернігівської губернської архівної комісії вчителю С.А. Гатцуку провести фіксацію археологічних пам'яток середньої течії Десни, а саме «осмотр и отчасти исследовать древнии черниговские городища, ...для определения их

отношения с городищами Дьяково и Роменского типов» [37]. У результаті було зроблено висновок, що «городища Роменского типа простираються на север приблизительно до Новгорода-Северского» [38]. Загалом він оглянув роменські городища Новгород-Сіверського, Домотканівське, Ленківське, Горкінське та групу городищ поблизу сіл Радичеве і Лісконоги, зафіксувавши залишки валів та зібравши колекцію кераміки IX - XIII ст. [39]. На жаль, біля с. Стахорщина в урочищі Чайкин Ліг дослідник не виявив городища, відомого в літературі вже на той час. Звернув увагу С.А. Гатцук і на Вагринівське селище, яке, на його думку, могло бути літописним Мельтековим. Там була проведена шурфовка, що дозволило отримати фрагменти гончарного посуду та кілька знахідок (прясельце, фрагмент скляної посудини). Саму пам'ятку було датовано XI - XII ст. [40].

С.А. Гатцук продовжив дослідження курганної групи біля с. Ларинівка, де на той час із 17 насипів залишилось лише 6, розкопавши 4 кургани. У курганах № 1 та 2 дослідником були зафіксовані ровики з перемичками. Під усіма насипами були виявлені поховання за обрядом трупопокладення в ямах. Зазначимо, що поховання в кургані № 4 можна вважати кенотафом, а матеріали досліджень кургана № 2 свідчать про пережитки язичництва. Так, у південній частині курганного майданчика було зафіксовано невеличке кострище та уламки кераміки. При розчищенні жіночого поховання були знайдені «кусочки бронзового перстня с прилипшей к нему шерстяной тканью, железное височное кольцо» [41]. Крім того, на Ленківському городищі С.А. Гатцук дослідив вже пошкоджений курган із поховальною роменською урною, а також оглянув кургани поблизу с. Лісконоги [42]. О.А. Спіцин, аналізуючи звіт археолога-аматора, зауважив, що проведені роботи були незначними «вследствии неблагоприятной погоды и тревожного настроения в местном населении» [43].

У працях Московського підготовчого комітету до XIV Всеросійського археологічного з'їзду Д.Я. Самоквасов разом із П.С. Уваровою в розділі «Матеріали по археологии Черниговской губ.» опублікували зведену інформацію про всі проведені розкопки та випадкові знахідки старожитностей Чернігівської та Полтавської губерній з 1860 по 1905 рр., де знайшлося місце й давньоруським старожитностям Новгород-Сіверського Подесення [44].

У 1909 р. співробітник Санкт-Петербурзького археологічного інституту І.С. Абрамов провів розкопки кількох курганів поблизу с. Ушівка, що на лівому березі р. Лоски, з трупоспаленнями та трупопокладеннями. Біля кістяків були зафіксовані: сердолікові та скляні з позолотою намистини, металеві сережки, каблучка, прикрашена «интересным орнаментом», кілька скроневих кілець [45]. Усі речі І.С. Абрамов планував передати до Чернігівського музею, але, на жаль, подальше їх місцезнаходження невідоме.

Крім фіксації, обстеження і розкопок городищ та курганів, на терені Новгород-Сіверського Подесення у другій половині XIX - на початку XX ст. потрібно згадати спробу археологічних досліджень самої столиці Новгород-Сіверського князівства. Так, у 1911 р. ІАК видала відкритий лист на проведення археологічних досліджень у Новгороді-Сіверському члену Київського Товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва полковнику Б.С. Стеллецькому. Але розкопки, які планувалося розпочати «с древнейшей и интереснейшей частей, а именно территории Спасо-Преображенского монастыря» [46], з невідомих причин не розпочалися. Можливо, Б.С. Стеллецький не отримав дозволу на проведення робіт від Чернігівської єпархії. Цікавився старожитностями Новгород-Сіверського і завідувач Чернігівського єпархіального давньосховища К.І. Самбурський. Він у 1914 р. обстежив храми міста і відібрав колекцію старовинних речей для церковного музею [47].

В окремий період вивчення археологічних пам'яток Новгород-Сіверського Подесення можна виділити 20-40-і рр. XX ст., що характеризуються початком планомірних досліджень в Україні. Цьому сприяла діяльність Всеукраїнського археологічного комітету (далі ВУАК), Інституту археології АН УРСР (далі ІА АН УРСР), Інституту історії матеріальної культури (далі ІІ МК) АН СРСР та місцевих

археологів-аматорів. Дослідженнями на терені Новгород-Сіверщини були охоплені головним чином пам'ятки кам'яної доби (М.Я. Рудинський, І.Г. Підплічко, І.С. Абрамов, П.Й. Борисковський та ін.), але водночас вивчалися і давньоруські старожитності краю.

Так, у 1924 р. К.І. Самбурський, на той час уповноважений Чернігівського губполітосвіти з охорони позамузейних пам'яток старовини та мистецтва, оглянув південно-східну околицю с. Гірки, яка мала назву «Палац», а за нею місцевість «Городок», де «видно ров и высокая насыпь. За городком «Селеше»... На «Дворце» находят крестики медные, литые иконки, части энколпиона» [48]. Проаналізувавши топографічну ситуацію та знахідки, він заперечив Філарету Гумілевському щодо локалізації літописного Ігорева Сільця біля с. Горбова, погодившись з думкою П.С. Уварової: біля с. Гірки. Потрібно зазначити, що всі дослідники говорили про одне і те ж городище та селище, але розходилися в їх прив'язці до певного населеного пункту.

Протягом 1924-1925 рр. на території Новгород-Сіверського Подесення працювала експедиція ВУАК під керівництвом В.Д. Юркевича. Археологи досліджували головним чином пам'ятки, що знаходились на лівому березі р. Десни між сс.Боровичі та Очкіно (сучасна Сумська обл.), де виявлено курганну групу з 6 насипів. Один з них - з трупопокладенням та інвентарем (бронзова каблучка, срібна дротяна гривна із застібкою) - було розкопано. На жаль, правий берег Десни між сс. Пушкарі та Рогівка оглянутий не був. Але все ж таки до ВУАКу надійшла інформація, що в цьому районі є городище «(в урочищі тієї ж назви) чогирикутної форми; 2 кургани на низькій частині берега (їх видно з лівого берега в бінокль); нарешті за Пушкарями - за оврагом Ковпинкою ліворуч від шляху мають бути ще 3 могили» [49].

Ці свідчення В.Д. Юркевича були підтверджені роботами комплексної Деснинської експедиції ІІ МК СРСР та ІА АН УРСР під керівництвом М.В. Воеводського, яка працювала на території Новгород-Сіверського Подесення протягом 1936 - 1940 та 1945 - 1946 рр.

Загони експедиції під керівництвом Ф.В. Лучицького та Г.В. Подгасцького провели обстеження правого берега Десни від с. Пушкарі до с. Дегтярівка. Так, у 1938 р. загін Ф.В. Лучицького оглянув пам'ятки від с. Пушкарі до Новгорода-Сіверського. Під час розвідки в західній та центральній частинах Пушкарівського городища була проведена шурфовка. Крім матеріалів юхнівської культури, були зафіксовані фрагменти кружального посуду (західний шурф) [50]. У 1939 р. на городищі проводили розкопки молодий науковець Б.О. Рибаків та науковий співробітник Чернігівського історичного музею О.О. Попко (площа розкопу 64 кв.м). Серед виявленого матеріалу, за свідченнями краєзнавців, траплялися фрагменти кераміки роменської культури [51].

Експедиційним загonom на північно-східній околиці с. Лісконоги було обстежено лише один насип із цілої групи курганів, відомих за свідченнями П.С. Уварової та Д.Я. Самоквасова (на сьогодні курган не зберігся). На східній околиці с. Киселівка, неподалік від впадіння р. Роми в Десну, було відкрито давньоруське городище (Киселівка-1), а на південному схилі юхнівського городища (Киселівка-ІІ), що за 0,5 км від села, неподалік від околиці с. Щурівки, зафіксовані 3 кургани [52] (можна припустити, що це курганоподібні насипи). Крім того, в північній частині Новгорода-Сіверського на високій надзаплавній терасі було виявлено городище майже круглої форми, а в південній частині зафіксовано залишки невисокого валу. Зібрані фрагменти посуду дозволили Ф.В. Лучицькому датувати його ХІІ - ХІІІ ст. Скоріше за все, дослідник звернув увагу на відоме вже Домотканівське городище.

У північно-східній частині міста було відкрито і обстежено ІІ Новгород-Сіверське городище продовгуватої форми, датоване «пізнім часом феодальної епохи» [53]. Для вивчення стратиграфії городища та збирання речового матеріалу у 1945 р. експедиція М.В.Воеводського продовжила його вивчення. У північно-західній частині городища під час зачистки краю обриву було зафіксовано залишки житла зі зруйнованою піччю і кострища, зібрана значна колекція кераміки. Це дозволило

виділити два стратиграфічні шари - юхнівської та роменської культур [54].

У 1939 р. загін Г.В. Подгасцького продовжив вивчення старожитностей регіону, оглянувши правий берег р. Судості від с. Грем'яч до с. Мураві. В урочищі Мосолов рів були обстежені два кургани, про які згадував у звітах В.Д. Юркевич. Крім того, загін оглянув городище між селами Пушкарі та Рогівкою, про яке у 1925 р. інформував ВУАК В.Д. Юркевич, зафіксувавши давній рів та середньовічну кераміку [55]. У 1940 р. М.В. Воеводський провів тут шурфовку, і в науковій літературі городище отримало назву «Пісочний рів». Для з'ясування стратиграфічних шарів у південно-східній частині городищенського мису протягом 1946 - 1947 рр. були проведені дослідження. Вдалося зафіксувати шари роменської культури (а саме - землянку з піччю - кам'яною площею 20 кв.м) і зібрати значну колекцію кераміки та речей [56].

Загін під керівництвом Ф.В. Лучицького продовжив обстеження правого берега Десни, охопивши її притоки - річки Ковпинку, Rogoznu, Пятну, Судость та верхів'я р. Вари. Було підтверджене свідчення Д.Я. Самоквасова та В.Д. Юркевича про місцезнаходження 3-х курганів на північ від с. Пушкарі за річкою Ковпинкою. Шурфовкою на стоянці епохи бронзи в урочищі Кремський бугор були зафіксовані матеріали XII - XIII ст. На жаль, експедицією не було виявлено вже відомі за попередніми свідченнями давньоруські пам'ятки у верхів'ях р. Вари біля сс. Вороб'ївка, Буда Вороб'ївська і на західній околиці с. Бучки. Лише в північно-східній частині с. Бучки був виявлений невеличкий курган. Привернуло увагу Ф.В. Лучицького і кругле городище в південно-західній частині с. Случевськ, що на правому березі р. Судості [57].

Розвідки по берегах річок Смяч та Роми у 1940 р. дозволили Ф.В. Лучицькому на околиці с. Смяч зафіксувати 3 невеличких кургани, які на той час вже розорювалися, а на території приватної садиби на правому схилі Цепиницького яру за 0,5 км на захід від перших трьох насипів був зафіксований ще один курган. Обстеженнями правого берега р. Смяч від урочища Зяти і до с. Мамекіне давньоруських пам'яток не виявили [58].

Започаткувала Деснинська експедиція і археологічні дослідження літописного Горевого Сільця як городища під назвою Гіркинське-II. М.В. Воеводський, як і П.С. Уварова, прив'язував літописне містечко до с. Гірки. У 1946 р., оглянувши майданчик городища, він визнав, що крейдяним кар'єром знищено близько 1/3 ділянки пам'ятки. Культурний шар зберігся лише в її центральній частині. В розрізі стінок кар'єра були зафіксовані залишки оборонних укріплень на північно-західному схилі. Шурфовкою виявлено розріз землянки IX - X ст. з піччю-кам'яною, зібрано незначну колекцію речей (3 прясельця, уламок синього скляного браслета, глиняні грузила) та кераміки. Крім того, за межами валу та рову зафіксовано селище. Було визнано необхідність продовжити дослідження пам'ятки, бо «інакше оно будет уничтожено карьером» [59]. Розкопки на території II Гіркинського городища, Кветуна, Майдана та інших городищ верхньої Десни дозволили М.В. Воеводському зробити висновок, що «селища Роменской культуры являются обширными постоянными поселениями с большим количеством землянок» [60]. У післявоєнні роки Деснинська експедиція перенесла польові дослідження на територію Курського Посейм'я [61].

Дослідники повернулися до вивчення давньоруських пам'яток Новгород-Сіверського Подесення лише наприкінці 50 - на початку 60-х років ХХ ст. Цей відрізок часу можна виділити в окремий, четвертий етап досліджень регіону. Він був пов'язаний з роботою археологічних експедицій ІА АН СРСР та АН УРСР, а також Чернігівського історичного музею. Саме тоді розпочинаються археологічні розкопки в столиці Новгород-Сіверського князівства - Новгороді-Сіверському.

Передусім слід згадати реставраційні роботи на території Спасо-Преображенського монастиря, які проводив архітектор М.В. Холостенко з метою уточнення датування поновлених монастирських споруд. Це дозволило протягом 1954 та 1956 рр. здійснити рекогносцирувальні роботи. Для виявлення можливих залишків храму перед Спасо-Преображенським собором ХVІІІ ст. був закладений розкоп, що відкрив західну стіну давньоруської монументальної споруди із західним

притвором і, як вважав М.В. Холостенко, частину південного притвору [62].

За наслідками розкопок та вивчення гравюри-заставки Анфологіону, виданого Новгород-Сіверською друкарнею у 1678 р., дослідник дійшов висновку, що храм був триапсидним, чотиристовпним, з трьома притворами. Проаналізувавши будівельну техніку та знаки на плінфі, М.В. Холостенко датував споруду другою половиною XII ст., залишивши відкритим питання про час спорудження галерей. Цієї думки дотримувався і Г.Н. Логвин, уточнивши дату роками князювання Ігоря Святославича (1180 - 1198) [63].

Археологічні дослідження Новгорода-Сіверського започаткувала експедиція Чернігівського історичного музею (далі ЧІМ) під керівництвом І.І. Єдомахи у 1959 р. На території Замку було обстежено залишки оборонних споруд, шурфовкою визначено потужність культурного шару (0,7 м) та площу дитинця (1 га) [64]. Під час цієї розвідки була зроблена спроба встановити площу посаду. За підрахунками І.І. Єдомахи, вона становила 15 - 20 га, потужність культурного шару - 0,4-0,8 м [65].

Оглянув дослідник і територію Спасо-Преображенського монастиря. На його думку, північно-західну частину пагорба можна вважати городищем, хоча залишків валу або рову він не зафіксував. Шурфовкою було встановлено потужність культурного шару - 0,4 - 0,6 м, а розрізом старих окопів досліджено три напівземлянки, одну з яких І.І. Єдомаха інтерпретував як майстерню гончара. За керамічним матеріалом усі будівлі були датовані XI-XII ст., що свідчило про синхронність цього городища з древнім Новгородом-Сіверським [66].

З метою подальшого вивчення у 1960 та 1962 рр. експедицією ЧІМ під керівництвом І.І. Єдомахи були проведені розкопки, які охопили усі ділянки давнього міста - дитинець, окольне місто та поділ.

У північній частині дитинця був закладений розвітковий розкоп (60 кв.м), який дозволив уточнити потужність культурного шару (1,3 м), дослідити 2 напівземлянки IX - X ст. та споруду XI - XII ст. із зерною ямою, що прилягала до неї і була викладена берестою. Крім того, була зібрана значна колекція речей та кераміки IX - XII ст. Це дозволило І.І. Єдомасі зробити висновок, що у IX - X ст. культурний шар утворився завдяки існуванню городища роменської культури, «которое было прямым предшественником Новгорода-Северского или непосредственно положило начало его возникновению». Наприкінці XI ст. давньоруське городище перетворюється на дитинець Новгорода-Сіверського. Кераміка кінця XI ст. свідчить про інтенсивність життя на Замку саме в цей час [67]. Дослідник припустив, що дитинець XII-XIII ст. міг розташовуватися на східному підвищенні, де зараз знаходиться Успенський собор, звернувши увагу на ледь помітні на той час сліди оборонних укріплень [68]. У цьому районі (вулиць Р. Люксембург, Комуністичної та Уралева) були закладені 3 шурфи (4 x 2 м). Вони дали колекцію кераміки, в якій переважали роменські старожитності [69], що суперечило припущенням І.І. Єдомахи.

Головний обсяг робіт 1960 та 1962 рр. припав на південно-західну ділянку окольного міста (район водонапірної вежі). На площі 276 кв.м дослідником було зафіксовано 6 будівель різного призначення та кілька господарських ям XI - XII ст. [70]. Аналізуючи речові матеріали в заповненні господарчих споруд, він зробив висновок, що саме в цій частині Новгород-Сіверського посаду існувало довготривале виробництво заліза [71].

Виявлений на цій же ділянці підквіт наземної споруди, на думку І.І. Єдомахи, можна вважати залишками медуші простого городянина [72]. Скоріше за все, ще одна така ж споруда розташовувалася за 150 м на захід від Замку по вул. Овражній, 5, де під час розвідки 1959 р. була придбана у місцевої жительки Т.М. Душиної округлобока грушевидної форми велика амфора (висота понад 50 см, діаметр 30 см) [73].

Експедиція зробила спробу окреслити кордони Новгород-Сіверського посаду. Так, у районі вулиць Герцена та Селянської були зафіксовані залишки валів окольного міста, а в північно-західній частині траншеєю розрізано рів (глибина 4,5 - 5 м при ширині 11 м). Таким чином, І.І. Єдомаха визначив, що вулиця Селянська

була прокладена по засипаному рову XI - XII ст. [74].

Започаткував І.І. Єдомаха і дослідження Новгород-Сіверського подолу. У 1962 р. у районі Заруччя, що на лівому березі Зубрицького струмка, на північний захід від Замка, на території шкільного подвір'я на площі 84 кв.м частково були зафіксовані залишки садиби заможного городянина XII ст. (2 житла та 2 господарські споруди). На думку дослідника, цей комплекс можна вважати залишками замської садиби новгород-сіверських князів або заможного городянина [75].

Загалом протягом трьох польових сезонів експедицією ЧІМ на території Новгород-Сіверського було досліджено 508 кв. м культурного шару IX - XIII ст., а також обстежено городища біля сіл Комані, Гірок, Дігтярівки та Кудлаївки, де виявлено матеріали роменської культури [76].

Подальші дослідження на терені Новгород-Сіверського Подесення на цьому етапі проводили археологічні експедиції ІА АН СРСР та Ленінградського відділення (далі ЛВ) ІА АН СРСР. У першу чергу потрібно відзначити роботи з дослідження пам'яток ранньозалізного віку, які протягом 1965-1967 рр. проводив Юхнівський загін ІА АН СРСР під керівництвом О.М. Мельниковської, що дозволило з'ясувати і стан середньовічних старожитностей. Так, розвідка 1965 р. засвідчила, що ІІ Горкинське городище (Ігореве Сільце) біля с. Гірки вже на той час «повністю разрушено меловим карьером» [77]. Члени експедиції оглянули також кургани на території ІІ Киселівського городища та залишки укріплень городищ біля сіл Дробишів та Бугринівка [78].

З метою перевірки стану курганних старожитностей регіону Радимичька експедиція ІА АН СРСР під керівництвом Г.Ф. Соловйової у 1967 р. провела обстеження насипів, відомих у науковій літературі з середини XIX ст. Розвідки засвідчили, що кургани біля сіл Ларинівки, Рикове (сучасне Кірове) не збереглися. Поблизу села Ушівка зафіксовані сліди трьох вже досліджених насипів [79], ймовірно, розкопаних І.С. Абрамовим у 1909 р. Також з'ясувалось, що більшість курганів біля с. Форостовичі знищена оранкою, лише по дорозі на Семенівку ще височіли 10 насипів у доброму стані [80]. Форостовицьке городище вже на той час було знищене, а за птахофермою було зафіксовано селище [81], на якому того ж таки року загоном Е.О. Симоновича проведено пробні розкопки. Було встановлено, що поселення безперервно існувало з VII ст. до монголо-татарської навали. Незначна площа розкопок (20 кв. м) усе ж таки дозволила зафіксувати ранньосередньовічні знахідки в господарських ямах та в заповненні напівземлянки [82].

Розвідки в пониззі річок Роми та Смяч у 1967 р. провела експедиція під керівництвом П.М. Третьякова. Огляд правого берега р. Смяч дозволив зафіксувати не лише стоянки та поселення доби неоліту, бронзи та пізньюзарубинецькі пам'ятки, а й відкрити поселення XII-XIII ст. на північно-західній околиці с. Мамекіне. Також П.М. Третьяков зафіксував на південно-західній околиці с. Ленків (у звіті помилково Ланков) «неровности, возможно, представляющие остатки разрушенных древних курганов» [83], що підтверджує інформацію С.А. Гатцука, Д.Я. Самоквасова та П.С. Уварової про існування тут насипів. Крім того, експедицією відкрито середньовічне поселення біля села Камінь в урочищі Забока та оглянуто на лівому березі р. Судості поблизу с. Грем'яч поселення XI-XIII ст., яке у 1963 р. було зафіксоване розвідками групи Є.А. Шмідта [84].

На північно-східній околиці с. Чулатове Середньодеснянською археологічною експедицією ЛВ ІА АН СРСР під керівництвом Є.О. Горюнова у 1968 р. були здійснені розкопки багаточарового поселення на площі 58 кв.м. Це дозволило отримати матеріали роменської культури та XII-XIII ст. [85]. Деснянським розвідковим загоном С.С. Березанської у 1972 р. на східній околиці с. Мамекіне в урочищі Колодязний бугор під час шурфовки виявлено шиферне прясельце та фрагменти кружального посуду, що може свідчити про існування на цьому місці давньоруського поселення [86].

Початок нового, більш плідного етапу у вивченні Новгород-Сіверського Подесення, пов'язаний з утворенням постійно діючої Чернігово-сіверської експедиції

(з 1979 р.) та відділу охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського історичного музею (1980 р.).

Протягом 1979-1984 рр. спільна експедиція Інститутів археології АН СРСР, АН УРСР та ЧІМ під керівництвом А.В. Кузи проводила комплексні дослідження столиці Новгород-Сіверського князівства, охопивши всі ділянки міста та його околиць. Роботами на території Замку було остаточно встановлено, що городище-дитинець (2 га) має потужний (до 4 - 5 м) культурний шар давньоруського та пізньосередньовічного часу. Протягом кількох польових сезонів у південній (1979 р.) та західній (1981 р.) частині Замку були вивчені залишки оборонних споруд, що являли собою дерев'яні конструкції - кліті, заповнені землею та глиною. Саме під ними були зафіксовані горизонти з матеріалами роменської та юхнівської культур [87].

Безпосередньо під подошвою валу А.В. Кузою було досліджено житло, знищене пожежею в останню чверть X ст., в заповненні якого поряд з ліпною роменською керамікою знайдена ранньогончарна (на одному із денечь зафіксована тамга Святослава Ігоревича) [88]. Це дозволило стверджувати, що початковий вал був насипаний останнім. Отже, спорудження перших укріплень Новгород-Сіверського, на думку А.В. Кузи, відбулося за князювання Володимира Святославича [89]. Нагадаємо, що такої ж думки дотримувались А. Пригара у XVIII ст. та П.І. Сбитнев на початку XIX ст. Також була підтверджена думка І.І. Єдомахи, що новий етап у житті міста розпочинається наприкінці XI - на початку XII ст., коли вал дитинця реконструюється, а згодом неодноразово досипається у XIV- XVII ст.

У північно-західній ділянці дитинця, впритул до фортечної стіни, протягом польових сезонів 1980-1981 рр. були розкриті залишки князівського льоху-медуші. Він був збудований наприкінці XI ст. і знищений під час пожежі в середині XII ст. Являв собою заглиблену в материк на 0,7 - 0,9 м споруду стовпової конструкції 7,4 - 7,3 м. Материкова долівка вкрита рядами округлих лунок діаметром 0,3 - 0,6 м і глибиною 0,15 - 0,3 м, багато з яких було залито вапняним розчином, а в деяких збереглися відбитки денечь амфор. У приміщенні могли зберігатися 120-140 півторавідерних корчаг [90]. Усе це, на думку А.В. Кузи, вказує на приналежність медуші до комплексу споруд князівського двору Новгород-Сіверського дитинця [91]. Серед знахідок виділяється висла архаїчна печатка, яка належала князю київському та чернігівському Святославу Ярославичу, уламки візантійського скляного посуду, поливний кримський таріль, шпори, наконечники стріл та списів, ливарні формочки, бойова сокира [92].

Подальші роботи охопили і східну ділянку дитинця, де було виявлено численні залишки будівельних матеріалів (уламки плінфи, фрагменти фресок) [93], що засвідчило розташування саме на цій ділянці головного храму міста - Михайлівської церкви, що згадується в Іпатіївському літопису під 1180 р. [94]. Церква була зведена на початку XII ст. Олегом Святославичем на честь свого святого патрона. На жаль, залишки фундаментів цієї споруди виявити поки що не вдалося. Скоріше за все, селітряне виробництво, розміщене на території Замку в XVIII ст., знищило фундаменти. Археологам лише вдалося простежити у шарах другої половини XIII - XIV ст. використання городянами уламків плінфи для особистих потреб, що свідчить про руйнування храму в середині XIII ст. [95].

У 1980 р. вдалося реконструювати і південно-західну ділянку дитинця, де скоріше за все розташовувалися житла князівської дружини. Одне із жител, що було вивчене В.П. Коваленком, являло собою наземну споруду, поряд з якою розташовувались кілька ям-льохів та невеличкий хлів. Зафіксовані знахідки вказують на високий соціальний статус господаря (дві скляні посудини жовтого скла, уламки двох скляних бокалів, ножі, колчевидне кресало, ключ, залізне писало, інкрустоване мідним дротом, залізна шпора, дві вставки з бурштину від каблучок, фрагменти віконниці, значна кількість фрагментів посуду XII - початку XIII ст.) [96].

Водночас проводились дослідження на території Новгород-Сіверського посаду (40 - 50 га). Було встановлено, що заселення цієї частини міста розпочалося вже у

VIII - IX ст. Про це свідчили фрагменти кераміки роменської культури на всіх ділянках. Спостереженнями за культурним шаром було встановлено, що розширення основної території посаду відбувалося від країв тераси Десни вглиб, і в XI ст. його територія була вже значною мірою забудована [97]. Дослідженнями 1980, 1982 - 1983 рр. вдалося зафіксувати залишки оборонних споруд початку XII ст., що склалися з рову та валу з дерев'яними конструкціями та уточнити кордони і топографію окольного міста [98]. Проведені в 1979 р. роботи загонів О.В. Григор'єва (в районі Миколаївської церкви) та Є.О. Шинакова (на подвір'ї ветеринарного училища) дозволили локалізувати територію Новгород-Сіверського острога (близько 5 га) [99].

Завдяки проведеним роботам на усіх ділянках давнього Новгорода-Сіверського було визначено, що його посад мав радіально-кільцеве планування, своєрідними «вузлами» якого були храми [100]. Дослідження біля Успенського собору та Миколаївської церкви, заснування яких літературна традиція відносила до домонгольського часу, будь-яких свідчень про давньоруські муровані споруди не виявили. Втім, В.П. Коваленком у західній частині посаду, в районі базарної площі, у 1982 р. було зафіксовано житло другої половини XII ст., де черинь печі був викладений з цілих та фрагментованих плінф [101]. На думку П.О. Раппопорта, вона може бути датована серединою-другою половиною XII ст. і суттєво відрізняється від плінфи Спаського собору та будівельних матеріалів, знайдених на Замку. Це дає підстави сподіватися, що подальші роботи на цій ділянці посаду дозволять відкрити невідому кам'яну споруду XII ст.

Польові дослідження стародавнього міста доповнюються результатами металографічних та спектральних аналізів Р.С. Орлова і Г.О. Вознесенської [102], вивченням антропологічних матеріалів П.М. Покасом [103], житлових та господарчих будівель і кераміки О.В. Григор'євим, О.А. Королюк та І.Г. Сарачевим [104].

Монастирським загоном експедиції (керівник В.П. Коваленко) у 1981 - 1983 рр. були продовжені роботи з вивчення території Спасо-Преображенського монастиря і в першу чергу - фундаментів давньоруського Спаського собору. Були розкриті центральна апсида храму, залишки південної та північної апсид, міжапсидні стінки, частина північно-східного та північно-західного підкупольних стовпів, західний притвор, ділянки давньої долівки храму з поліхромних майолікових плиток [105]. Для забезпечення ув'язування давньої споруди з нововідкритими ділянками храму було повторно розкрито фундаменти, вже досліджені М.В. Холостенком у 1954-1956 рр. Це дозволило уточнити розмір та пропорційність паперті, прибудованої до храму вже в післямонгольський час. Виявилось, що вона примикала до дерев'яного храму не зовсім симетрично [106], що не відповідає висновкам М.В. Холостенка. Крім того, замість притворів були виявлені північні та південні півкола. За наслідками проведених розкопок встановлено головні характеристики храму, що дозволило П.О. Раппопорту реконструювати його план, суттєво змінивши при цьому схему М.В. Холостенка. Уточнено дату зведення пам'ятника - перша третина XIII ст. - і визначено його місце серед інших архітектурних об'єктів домонгольського періоду [107].

У зв'язку з початком проведення реставраційних робіт на території Спасо-Преображенського монастиря у 1996-1997 рр. експедицією Чернігівського пединституту ім. Т.Г. Шевченка під керівництвом А.Л. Козакова проводилися охоронні археологічні дослідження. Вдалося уточнити дату початку життя на території монастиря - X ст. (матеріали роменської культури зафіксовані ще І.І. Єдомахою, але він датував початок розбудови території XI ст.) і визначено, що інтенсивна забудова цієї ділянки припадає на другу половину XII ст. [108] Цією ж експедицією були вперше проведені археологічні розкопки на території фортеці-супутника Новгорода-Сіверського - Домотканівського городища, де розпочалося будівництво телерадіоцентру. Розкопками зафіксовано 14 напівземлянкових та наземних жител, господарські споруди та ями. Вперше зафіксована дренажна система,

яка перетинала посад з півночі на південь і виходила в один з найближчих ярів. За стратиграфічними спостереженнями було зроблено припущення, що вона була перекрита дерев'яною вимостою. Крім того, було досліджено кілька поховань, що мали елементи пережитків язичництва (фрагменти посуду, ніж) і які можна віднести до некрополя Домотканівського городища [109].

Археологічними дослідженнями були охоплені й численні князівські села, про які згадує літописець Так, у 1979 р. В.П. Коваленко обстежив комплекс пам'яток в урочищі Сільце між селами Гірки та Горбове, яке було відоме, як II Гіркінське городище. На той час збереглися частково вал, рів та невеликий майданчик посаду. Внаслідок проведення шурфовки (5 шурфів) і зняття окомірного плану комплекс отримав нову назву - Горбівський, який, на думку В.П. Коваленка, можна упевнено ототожнити з літописним Ігоревим Сільцем [110].

Розкопки на Горбівському комплексі продовжував протягом 1980-1984 рр. загін під керівництвом О.В. Григор'єва. Він виділив 4 періоди в історії роменського городища з IX ст. і до початку XI ст. Разом з тим вдалося дослідити оборонні споруди, що являли собою вал висотою понад 3 м та шириною до 10 м з дерев'яними конструкціями у два ряди дубових клітей, що були споруджені в X ст. Крім того, з напільного боку був зафіксований псевдоескарп, що відповідає першопочатковій схемі зведення сіверянських городищ (Велике Горнальське, Донецьке, Титчиха) [111]. Розкопками встановлено, що селище, яке прилягає до залишків давньоруського городища з північного сходу і займає усю південну частину мису, загиною внаслідок сильної пожежі в середині XII ст., після чого життя в ньому не поновлювалось [112]. Хронологічні рамки існування поселення визначені О.В. Григор'євим серединою X - першою половиною XII ст. [113]. Важливість цього населеного пункту підкреслює знахідка у 1887 р. скарбу срібних «чорнігівських» гривень. На думку Є.О. Шинакова, саме через Ігореве Сільце пролягав шлях з Путивля до Новгород-Сіверського вздовж р. Шостки, який перетинав р. Десну саме в районі сучасного с. Горбове [114].

За кілька кілометрів від Ігорєва Сільця розташоване ще одне поселення того ж періоду, досліджене протягом 1983-1984 рр. Путивським загonom під керівництвом О.В. Григор'єва біля с. Путивськ в урочищі Путивльська гора, частково знищеному крейдяним кар'єром. На площі 1000 кв. м виявлено 2 наземні житлові споруди з підклітами, кілька господарських приміщень та господарські ями, зафіксовано численний інвентар (фрагменти скляних браслетів, прясельця, точильні бруски, ножі, кістяна голка, підкова, гвіздки). Усі комплекси мають сліди пожежі, а під завалом будівлі № 7 виявлено кістяк молодої жінки. Ще 3 кістяки у неприродних позах було зафіксовано в розкопах 8, 9, 10, 11. Усе це засвідчило сліди погрому селища в середині XII ст. і підтвердило дані з літопису про спустошення новгород-сіверської землі в грудні 1146 р. [115].

Крім того, 1979 р. було обстежено відомі в літературі городище та кургани на північно-східній околиці с. Пушкарі та селище між селами Рогівкою і Пушкарями. Встановлено, що кургани на північно-східній околиці с. Пушкарі (між Кузінін та Погонським ровами) на той час були вже знищені ерозією ґрунтів, а 2 - пограбовано скарбошукачами [116].

Поховальні старожитності Новгород-Сіверської округи почали вивчатися загonom Новгород-Сіверської експедиції під керівництвом О.П. Моці з 1980 р., який охопив 4 некрополі поблизу сіл Комань, Пушкарі, Форостовичі та Ушівка. Уперше були проведені розкопки курганної групи в урочищі Козацька Могила, на північній околиці с. Комань, що на території кладовища. У групі з 8 насипів діаметром 5 - 10 м та висотою близько 1 м було досліджено 3 кургани, які датуються XI - XII ст. Усі вони виявилися безінвентарними, один кенотаф, а решта з трупопокладенням у поховальній ямі (курган № 3) та на рівні денної поверхні (курган № 1) з елементами пережитків язичництва (наявність кострища). Ще два кургани-кенотафи розкопано на південній околиці с. Пушкарі. За фрагментами ліпного та кружального посуду вони датуються давньоруським часом [117].

По одному кургану було розкопано на відомих могильниках поблизу сіл

Форостовичі та Ушівка, які в різний час досліджувались Д.Я. Самоквасовим та І.С. Абрамовим. З'ясувалось, що від могильника на північно-східній околиці с. Форостовичі збереглося 8 насипів. Розкопки одного із найбільших курганів (діаметр 8 - 9,5, висота 1 м) дозволили зафіксувати залишки кострища. Це дозволяє віднести це поховання до групи кенотафів. Другий насип, розташований у курганній групі, на краю другої надзаплавної тераси лівого берега р.Ласки, неподалік від підземного джерела Криниця, що на східній околиці с. Ушівка, дав набагато цікавіший матеріал. Відзначимо, що буквально усі кургани цієї групи були зі слідами розкопок «колодязем», тому було вирішено ще раз розкопати розташований в центрі групи насип діаметром 6 - 6,2 м та висотою 0,5 - 1 м. На кострищі (2,6 x 1,2 м , товщиною 0,25 м) зафіксовано сліди поховальної конструкції, фрагменти посуду, що дозволило датувати його Х ст. Крім того, простежено впускні поховання, пошкоджені попередніми розкопками, з інвентарем - 4 сердолікові (біпірамідальна, кулястоподібна та 2 призматичні), 11 скляних позолочених та 2 круглі (пастова та скляна) намистини, бронзові скроневі кільця, срібна підвіска з шароподібним виступом, фрагмент залізного предмета, і віднесені до XI ст. [118]

Експедицією на південно-східній околиці селища Киселівка в урочищі Городок було також оглянуто 3 курганоподібні насипи (діаметр 10 - 12 м, висота 2 м), які були зафіксовані Ф.В. Лучицьким. Крім того, велися пошуки могильника на території Новгород-Сіверського. Внаслідок шурфування в районі вулиць К. Маркса та Свободи (5 шурфів) встановлено, що ця територія в давньоруський час не була заселена [119].

За програмою паспортизації пам'яток археології до Зводу пам'яток історії та культури у 1980 р. В.П. Коваленком та О.В. Шекуном були проведені археологічні розвідки на території Новгород-Сіверського району. На всі старожитності IX - XIII ст. було складено охоронні паспорти.

На жаль, як і на попередньому етапі досліджень новгород-сіверських старожитностей IX - XIII ст., вивченням було охоплено лише правий берег р. Десни та її приток - Роми, Судості, Смяча. Залишилися не обстеженими території, розташовані за межами головної річкової мережі. Вивчення цих ділянок дозволить відкрити нові пам'ятки IX - XIII ст. та повністю відтворити історичні події, які розгорталися на терені Новгород-Сіверщини. Загалом можна визнати, що цей регіон Чернігівщини на сьогодні найдослідженіший в археологічному відношенні порівняно з іншими територіями краю.

Джерела та література:

1. Ясновская Л.В. Из истории изучения археологических древностей Новгород-Северского Подесенья // Первая Сумская областная научная историко-краеведческая конференция: Тез. докл. и сообщ. - Сумы, 1990. - С. 38
2. Генинг В.Ф., Левченко В.Н. Археология древностей - период зарождения науки (конец XVIII в. - 70-е гг. XIX в.). - К., 1992. - С. 8.
3. Новгород-Сіверського плани // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 552 - 553.
4. Опис Новгородсіверського намісництва (1779 - 1781). - К., 1931. - С. 1.
5. Пригара А. Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского // Російський державний військово-історичний архів. - Ф. ВУА. - Спр. 9162. - Арк. 1.
6. Там само.
7. Там само. - Арк. 2.
8. Там само.
9. Там само. - Арк. 4.
10. Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 г. / Підготовка до друку Коваленка О., Петреченко І. // Сіверянський літопис. -1995. - № 5. - С. 151.
11. Киевлянин. - 1895. - № 145.
12. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. - Т.1. - Санктпетербург, 1830. - С. 1373.

13. Сбитнев И.М. Новгород-Северский // Отечественные записки. - 1828. - № 96. - С. 106 - 107.
14. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов, 1874. - Кн. 6. - С. 3, 29, 56, 64.
15. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов, 1874. - Кн. 6. - С. 3.
16. Протокол № 75. // Древности. Труды Московского археологического общества. - М., 1874. - Т. IV. - Вып. II. - С. 11; Отчет председателя Общества графини П.С.Уваровой о двадцатипятилетней деятельности общества // Древности. Труды Московского археологического общества. - М., 1894. - Т. 15. - Вып. 1. - С. 63.
17. Центральный історичний архів м.Москви (далі ЦІАМ) - Ф. 454. - Оп. 2. - Спр. 118. - Арк. 477
18. ЦІАМ. - Ф. 454. - Оп. 2. - Спр. 118. - Арк. 477 зв.; Самоквасов Д.Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. - М., 1908. - С. 39.
19. Сведения 1873 г. о городищах и курганах // Известия Императорской археологической комиссии. - СПб., 1903. - Вып. 5. - С. 94.
20. Самоквасов Д.Я. Могила Русской земли. - М., 1908. - С. 207.
21. Самоквасов Д.Я. Северянские курганы и их значение для истории // Труды III археологического съезда в Киеве 1874 г. - М., 1878. - Т. 1. - С. 185 - 224.
22. Самоквасов Д.Я. Могила Русской земли. - М., 1908. - С. 207.
23. Богданов А.П. Курганные жители Северянской земли по раскопкам в Черниговской губернии // Известия общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. - 1882. - Т. 35. - Ч. 1. - Вып. 4. - С. 350 - 361; Відділ письмових джерел Державного історичного музею (м.Москва) (далі ВПД ДІМ) - Ф. 448. - Оп. 1. - Д. 19. - Арк. 278 зв.
24. ЦІАМ. - Ф. 454. - Оп. 2. - Спр. 50. - Арк. 2 зв.
25. Рукописний відділ наукового архіву Санкт-Петербурзького Інституту історії матеріальної культури (далі РВ НА Спб. ПМК) РАН. - Ф. 1. - Оп. 1878 г. - Спр. 14. - Арк. 14 - 14 зв.; Протоколи. № 158 // Древности. - М., 1883. - Т. IX. - Вып. II, III. - С. 13
26. Котляр Н.Ф. Северорусские («черниговские») монетные гривны // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994. Новое в нумизматике. - М., 1996. - С. 91.
27. Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1878 и 1879 годы. С атласом. - Санкт-Петербург, 1881. - С. XXXVIII.
28. ЦІАМ. - Ф. 454. - Оп. 2. - Спр. 50. - Спр. 1.
29. РВ НА Спб. ПМК РАН. - Ф. 1. - Оп. 1878 г. - Спр. 14. - Арк. 16 - 18.
30. РВ НА Спб. ПМК РАН. - Ф. 1. - Оп. 1886 г. - Спр. 21. - Арк. 1.
31. Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1882 - 1888 годы. - СПб., 1891. - С. CLXIV; Самоквасов Д.Я., Уварова П.С. Выписки из дел Императорской археологической комиссии 1860-1905 гг. и Черниговского Губернского статистического комитета 1901 г., пополненные сведениями из архива графини П.С.Уваровой (О находках денежных кладов и других древностей) // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда. - М., 1906. - Вып. 1. - С. 54.
32. РВ НА Спб. ПМК РАН. - Ф. 1. - Оп. 1886 г. - Спр. 21. - Арк. 2 - 4.
33. Рклицкий М. Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее // Земский сборник Черниговской губернии. - 1899. - № 1. - С. 39 - 60; Ханенко А.И. Историческое описание некоторых местностей Черниговской губернии. Новгород-Северский уезд. - Чернигов, 1887. - 38 с.
34. Ханенко А.И. Историческое описание... - С. 9.
35. Самоквасов Д.Я. План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV археологического съезда // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда. - М., 1906. - Вып. 1. - С. 4 - 21.
36. Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. - Чернигов, 1908. - С. 6.
37. РВ НА Спб. ПМК РАН. - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 403. - Арк. 218 зв.
38. Там само.
39. РВ НА Спб. ПМК РАН. - Ф. 1. - Оп. 1907 г. - Спр. 41. - Арк. 41, 43, 94 - 95.
40. Там само. - Л. 41 - 43; 101.
41. РВ НА Спб. ПМК РАН. - Ф. 1. - Оп. 1907 г. - Спр. 41. - Арк. 126.

42. Там само. - Арк. 35.
43. А.С. (Спицын) Отчет о раскопках, произведенных в 1907 г. в Черниговской губ. С.А.Гатцуком // Известия Императорской Археологической комиссии. - С. -Петербург, 1909. - Вып. 29. - С. 164.
44. Самоквасов Д.Я., Уварова П.С. Выборка из дел Черниговского комитета общества Нестора летописца и архива граф. П.С.Уваровой (Городища и курганы) // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда. - М., 1906. - Вып. 1. - С. 82; Самоквасов Д.Я. Указатель городищ Черниговской губернии // Северянская земля и северяне по городищам и могилам. - М., 1908. - С. 103 - 119.
45. Археологические раскопки // Черниговское слово. - 1909. - 1 августа. - № 784. - С. 2.; Абрамов И.С. Раскопки в Черниговской губернии у д. Ушивка Кролевецкого уезда // Известия Археологической комиссии. - Спб., 1910. - Прибавления к Вып. 34. - С. 142.
46. Центральний Державний історичний архів України в м. Києві. - Ф. 725. - Оп. 1. - Спр. 27. - Арк. 1 - 2 зв.
47. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НА ІА НАНУ) - Ф. ВУАК - № 24/2. - Арк. 1.
48. НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - № 24. - Арк. 116 - 117.
49. НА ІА НАНУ. - Ф. ВУАК. - № 49/12. - Арк. 1, 6.
50. Лучицький Ф.В. Короткий звіт: с. Пушкарі - Новгород-Сіверський. // НА ІА НАНУ - Ф. Деснинська експ. № 92. - Арк. 3.
51. Розенфельдт Р.Л. Пушкаревское городище на р. Десне // Советская археология. - 1947. - Т. 9. - С. 194, 197.
52. Лучицький Ф.В. Короткий звіт: с. Пушкарі-Новгород-Сіверський - Арк. 6 - 7.
53. Там само. - Арк. 8.
54. Воеводский М.В. Отчет об исследовании II Новгород-Северского городища, произведенного Деснинской экспедицией 18-22 июля 1945 г. // НА ІА НАНУ. - 1945/1. - Ф.експ. 522. - 2 с.
55. Подгаецкий Г.В. Отчет о работе в 1939 г. // РВ НА Спб. ПМК. - Ф. 35. - Оп. 1. - Спр. 1939. - № 6. - С. 4.
56. Воеводский М.В. Городище и стоянка «Песочный Ров». Отчет о работах 1946 г. // НА ІА НАНУ. - 1946/5. - Ф.експ. 525. - С. 11 - 17; Його ж. Важнейшие итоги Деснинской экспедиции 1946 г. // Краткие сообщения института истории материальной культуры (далее КСИИМК). - 1948. - № XX. - С. 39; Воеводский М.В., Артишевская Л.В. Раскопки городища и стоянки «Песочный ров» в 1947 г. // НА ІА НАНУ. - 1947/4. - Ф.експ. 708. - С. 14 - 15.
57. Лучицький Ф.В. Короткий звіт... - С. 8.
58. Лучицький Ф.В. Очет о разведке по р.Смячу и Роме на территории Новгород-Северского района Черниговской обл. 1940 года // НА ІА НАНУ. - Ф. Десн.експ. № 100. - С. 3.
59. Воеводский М.В. Отчет о работе Деснинской экспедиции 1946 года // НА ІА НАНУ. - 1946/5. - Ф.експ. 524. - С. 20 - 22; Його ж. Важнейшие итоги Деснинской экспедиции 1946 г. // КСИИМК. - 1948. - Вып. 20. - С. 36 - 40.
60. Воеводский М.В. Городища Верхней Десны // КСИИМК. - 1949. - Вып. 24. - С. 75.
61. Щавелев С.П. Деснинская экспедиция М.В.Воеводского и ее вклад в археологическое изучение Курского края // Деснинские древности. - Брянск, 1995. - С. 12.
62. Холостенко Н. Исследования памятника XII века в г.Новгород-Северске (Черниг. обл.) // Сборник сообщений Киевпроект. - 1958. - № 2. - С. 43.
63. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. - М., 1980. - С. 163.
64. Едомаха И.И. Отчет об археологической разведке в г.Новгород-Северске в 1959 г. // НА ІА НАНУ. - 1959/20. - Ф.експ. № 3324. - С. 2, 6.
65. Там само. - С. 4, 6.
66. Там само. - С. 7 - 8, 9.
67. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1960 г. // НА ІА НАНУ. - 1960/63. - Ф. експ. № 5716. - С. 2 - 12, 15.
68. Там само. - С. 16.
69. Там само. - С. 17.
70. Там само. - С. 18 - 22; Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. // НА ІА НАНУ. - 1962/65. - Ф. експ. № 4960. - С. 2 - 12.
71. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1960 г. - С. 33.
72. Едомаха И.И. Краткий отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском

- в 1962 г. // Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - Ф. 2124. - Оп. 1. - Спр. 304. - Арк. 25 - 25 зв.; Його ж. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. - С. 18 - 20.
73. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1959 г. - С. 5.
74. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1960 г. - С. 35 - 36.
75. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. - С. 24.
76. Едомаха И.И. Дневник Менской археологической разведывательной экспедиции ЧИМа, сентябрь-октябрь 1959 г. // ДАЧО - Ф. Р 2124. - Оп. 1. - Спр. 240. - Арк. 63.
77. Мельниковская О.Н. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1965 г. // НА ІА НАНУ. - 1965/48. - Ф. експ. № 4513. - С. 5.
78. Мельниковская О.Н. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1967 г. // НА ІА НАНУ. - 1967/43. - Ф. експ. № 4784. - С. 6.
79. Соловьева Г.Ф. Отчет о раскопках на территории УССР Радимичской экспедиции Института археологии АН СССР в 1967 г. // НА ІА НАНУ. - 1967/ 37. - Ф. експ. № 4877. - С. 5.
80. Там само. - С. 7.
81. Сымонович Э.А. Отчет о пробных раскопках в с.Форостовичи Новгород-Северского р-на Черниговской обл. в 1967 г. // НА ІА НАН України. - 1967/25. - Ф. Експ. № 4767. - С. 6.
82. Сымонович Э.А. Форостовичи - раннесредневековое селище в Подесенье // Археологические открытия (далі АО) 1967 года. - М., 1968. - С. 235 - 236.
83. Третьяков П.Н. Отчет об археологических исследованиях 1967 г. в Черниговской обл. // НА ІА НАНУ. - 1967/38. - Ф. експ. № 4881. - С. 23 - 24.
84. Там само. - С. 24.
85. Горюнов Е.А. Отчет о работе Среднеснинской археологической группы Института археологии (Ленинградское отделение) АН СССР, 1968 г. // НА ІА НАНУ. - 1968/50. - Ф. експ. № 5262. - С.20. Його ж. Поселение у села Чулатово // Краткие сообщения Института археологии АН СССР (далі КСИА). - М., 1971. - Вып. 125. - С. 41 - 45.
86. Березанская С.С., Ковалева Л. Дневник Деснинского разведочного отряда 1972 г. // НА ІА НАНУ. - 1972/10. - Ф.експ. № 6409. - С. 7.
87. Коваленко В.П., Куза А.В., Орлов Р.С. Раскопки в Новгороде-Северском // АО 1979 года. - М., 1980. - С. 281.
88. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Отчет Новгород-Северской экспедиции за 1980 г. I часть. // НА ІА НАНУ. - 1980/125. - Ф. експ. № 9800. - С. 8 - 9.
89. Куза А.В. Малые города Древней Руси. - М.,1989. - С. 78.
90. Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Раскопки в Новгороде-Северском // АО 1980 года. - М., 1981. - С. 259; Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1981 года. - М., 1983. - С. 269; Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский: некоторые итоги и перспективы исследований // На Юго-Востоке Древней Руси: историко-археологические исследования. - Воронеж, 1996. - С. 7.
91. Куза А.В. Новгород-Северский - столичный город Игоря Святославича // Новгороду-Северскому - 1000 лет. - Чернигов-Новгород-Северский, 1989. - С.21.
92. Коваленко В.П., Куза А.В., Орлов Р.С. Раскопки в Новгороде-Северском // АО 1979 года. - М., 1980. - С. 281; Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1981 года. - М., 1983. - С. 269.
93. Григорьев А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1984 года. - М., 1986. - С. 229.
94. Полное собрание русских летописей. - Т.II. - Стб. 613.
95. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский: некоторые итоги и перспективы исследований // На Юго-Востоке Древней Руси: историко-археологические исследования. - Воронеж, 1996. - С. 7.
96. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Отчет Новгород-Северской экспедиции за 1980 г. I часть. // НА ІА НАН України. - 1980/125. - Ф. експ. № 9800. - С. 17 - 23; Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский: некоторые итоги ... - С. 8.
97. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский: некоторые итоги ... - С. 9.
98. Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Раскопки в Новгороде-Северском // АО 1980 года. - М., 1981. - С. 259; В.П.Коваленко, А.В.Куза. Отчет об исследованиях Новгород-

Северского посада в 1982 - 1983 гг. // НА ИА НАНУ. - 1982-1983/146. - Ф.експ. № 21157. - С. 2 - 4.

99. Орлов Р.С., Куза А.В., Шинаков Е.А., Коваленко В.П., Григорьев А.В. Отчет о раскопках в г. Новгороде-Северском и разведке в Черниговской области в 1979 г. // НА ИА НАНУ. - Ф. 1979/37. - С. 15 - 17.

100. Казаков А.Л., Коваленко В.П. К исторической топографии «окольного града» Новгород-Северского XII - XIII вв. // Древнерусский город Путивль. Тезисы докладов и сообщ. обл. науч. конф., посв. 1000 летию Путивля. - Путивль, 1988. - С. 24; Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский: некоторые итоги ... - С.11.

101. Коваленко В.П., Куза А.В. Отчет об исследованиях Новгород-Северского посада в 1982 - 1983 гг. - С. 10.

102. Вознесенская Г.А., Коваленко В.П. О технике кузнечного производства в городах Чернигово-Северской земли // Земли Южной Руси в IX - XIV вв. - К., 1985. - С. 96 - 98; Орлов Р.С. Сплавы цветных металлов Новгород-Северской земли в X - XII вв. // Новгороду-Северскому - 1000 лет. - Чернигов-Новгород-Северский, 1989. - С. 44 - 45; Орлов Р.С. Ювелірні прикраси Новгород-Сіверської землі // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60- річчю від дня народження О.В.Шекуна (19 - 20 січня 1995 р., м. Чернігів). - Чернігів, 1995. - С. 60 - 63.

103. Покас П.М. Средневековое население Новгорода-Северского по данным палеоантропологии // Новгороду-Северскому - 1000 лет. - Чернигов - Новгород-Северский, 1989. - С. 50 - 51.

104. Григорьев А.В. Домостроительство Новгорода-Северского и его округа // К 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника: Тез. докл. - Чернигов, 1987. - С. 36 - 37; Корольюк О.А. Давньоруські житла Новгород-Сіверського дитинця // Археологія. - К., 1988. - Вип. 61. - С. 80 - 85; Сарачев И.Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // Григорьев А.В. Северянская земля в VIII - начале XI века по археологическим данным. - Тула, 2000. - С. 232 - 233.

105. Коваленко В.П., Куза А.В. Отчет о раскопках собора XII в. в Н. - Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1981 г. // НА ИА НАНУ. - 1981/37. - Ф.експ. № 10052; Коваленко В.П. Отчет о раскопках собора XII века в Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1982 г. // НА ИА НАНУ. - 1982/55. - 34 с.; Раппопорт П.А. Отчет о работе архитектурно-археологической экспедиции в 1982 г. // РО НА Спб.ИИМК. - Ф. 35. - Оп. 1. - 1985. - № 5. - С. 4.

106. Коваленко В.П., Куза А.В., Большаков Л.Н. Отчет о раскопках собора XII в. в Н.-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1983 г. // НА ИА НАНУ. - 1983/161. - Ф. експ. 21550 - С. 2 - 6.

107. Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1982 года. - М., 1984. - С. 272; Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Памятники древнерусской архитектуры в Чернигово-Северской земле // Зограф. - Београд, 1987. - № 18. - С. 5; Большаков Л.Н., Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского // Краткие сообщения ИА АН СССР. - М., 1989. - № 195. Славяно-русская археология. - С. 51 - 53.

108. Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження 1996 р. на території Новгород-Сіверського Преображенського монастиря // НА ИА НАНУ. - 1996/67. - С. 17.

109. Казаков А.Л. Тайны Новгород-Северской земли // Черниговский полдень. - 1996. - 13 июня.

110. Орлов Р.С., Куза А.В., Шинаков Е.А., Коваленко В.П., Григорьев А.В. Отчет о раскопках в г. Новгороде-Северском и разведке в Черниговской области в 1979 г. // НА ИА НАН Украины. - 1979/37. - Ф. експ. № 9252. - С. 59 - 62; Коваленко В.П., Орлов Р.С. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1979 года. - М., 1980. - С. 283; Коваленко В.П. Княжеские села в окрестностях Новгорода-Северского в XII в. // Древнерусский город Путивль. Тезисы докладов и сообщ. обл. науч. конф., посв. 1000 летию Путивля. - Путивль, 1988. - С. 16 - 18.

111. Григорьев А.В. Укрепления городища у с.Горбово // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. - Чернігів, 1992. - С.40 - 44; Григорьев А.В. Северская земля в VIII - начале XI века по археологическим данным. - Тула, 2000. - С. 67 - 69.

112. Григорьев А.В., Куза А.В., Коваленко В.П. Отчет о раскопках на селище у с.Горбово Новгород-Северской экспедицией в 1980 г. // НА ИА НАНУ. - 1980/125 а - Ф. експ. № 9802. - С. 16.

113. Григорьев А.В. Поселение у села Горбово // Краткие сообщения ИА АН СССР. - М.,

1985. - Вып. 175. Средневековая археология восточной Европы. - С. 72.

114. Шинаков Е.А. Характер размещения древнерусских памятников на территории «Воронежских лесов» // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. - К., 1981. - С. 123.

115. Григорьев А.В. Раскопки в окрестностях Новгорода-Северского // АО 1983 года. - М., 1985. - С. 270; Григорьев А.В. Отчет о работе Путивского археологического отряда в 1984 г. // НА ИА НАНУ. - 1984/176. - Ф. эксп. № 21566. - С. 2 - 6; Григорьев А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1984 года. - М., 1986. - С. 230; Григорьев А.В. Об одном участке пути из Новгорода-Северского в Путивль // Древнерусский город Путивль. Тезисы докладов и сообщ. обл. науч. конф., посв. 1000 летию Путивля. - Путивль, 1988. - С. 19 - 20; Літопис Руський за Іпатським списком. - К., 1989. - С. 204.

116. Орлов Р.С., Куза А.В., Шинаков Е.А., Коваленко В.П., Григорьев А.В. Отчет о раскопках в г. Новгороде-Северском и разведке в Черниговской области в 1979 г. // НА ИА НАНУ. - 1979/37. - Ф. эксп. № 9252. - С. 64, 70.

117. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Отчет Новгород-Северской экспедиции за 1980 г. I часть. Исследования погребений древнерусского времени Новгород-Северской экспедиции 1980 г. // НА ИА НАНУ. - 1980/125. - Ф. эксп. № 9800. - С. 1 - 4.

118. Там само. - С. 6 - 7.

119. Там само. - С. 8.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Тамара Демченко

●

ЧЕРНІГІВСЬКА МІСЬКА ДУМА У 1905 РОЦІ

(До століття першої російської революції)

Минає ювілейний рік в історії першої російської революції. Не так багато згадок про цю подію можна знайти на шпальтах преси, сторінках наукових часописів, в електронних ЗМІ. Між тим, події столітньої давності суттєво позначилися на долі української спільноти. Саме тоді, очевидно, закладалися підвалини багатьох процесів, які не завершилися й тепер, явищ, котрі сформували обличчя ХХ століття. Сучасники, принаймні найпроникливіші і найспостережливіші з них, добре усвідомлювали доленосний характер революційних змін. Ось факт, який не може не вразити уяву. Наприкінці 1907 року або на початку наступного М.Славінський відвідав у Києві тяжкохворого В.Антоновича. Гість розповідав про події і настрої у Петербурзі. А в господаря очі «заблищали, як колись, - він наче весь ожив, і голос його, хоч тихий, став твердий і чіткий: «На все те, що ви мені переказали, треба дивитись інакше. Ніякої революції ми не пережили. Був лише звичайнісінький бунт, а бунт, сам собою, - нічого, крім руїн, після себе не залишає, бо не дає жодних перспектив. Ота нібито революція, що ми її назвали, - це лише вказівка, чого треба чекати за якийсь десяток літ. Лежачи в постелі, я часто й довго думав над тим. Прийде ще раз не нова революція, а новий бунт, але вже не такий нікчемний, як отой перший. Буде щось страшне, щось схоже на те, що відбулося в Московщині на початках XVII століття, але ще гірше. Бо тоді, хоч московські низи й жили ще наче в XI - XII століттях, але заспокоїлись, бо задовольнилися новим царем. Тепер вони тим не задовольняться. Вони винищать усе, що тільки можна винищити: шляхту, купецтва, духовенство, інтелігенцію; й самого царя в калюжі втоплять. Розграбують усі багатства; коней і корів переріжуть, а про людей нема що й казати... А найгірше, - продовжував, - постраждає Україна, бо багатий наш край, а в москвина очі завидуючі. Тяжко собі й уявити, що перебуде наш народ. Але з певністю можна сказати, що загинуть у боротьбі з москалями сотні тисяч, а може, й мільйони українців. Зруйновані будуть наші міста, чи не загине й Софія Київська... Спалені будуть села, сади вирубані, поля бур'яном заростуть...Та ви не лякайтесь, - додав він, побачивши, що я таки дивлюсь не без ляку на нього. - Це все буде й минеться. Народ наш із доброго коріння...Вживе... Пережив він колись безліч інвазій, пережив нашу Велику Руїну, переживе й це страхіття, що насувається на нього... Як це все станеться, не знаю, але все те минеться... І знову стоятимуть наші прекрасні міста, наші веселі села, знову заколоситься пшениця на наших полях... не боюсь я за Україну. Не бійтесь і Ви. Хоть що б там із нею за ближчих часів сталося, - майбутнє її променисте»¹. Пророкування великого історика, оприлюднене відразу по його смерті на організованій Петербурзьким українським клубом академії, присвяченій пам'яті В.Антоновича, справило незабутнє враження на присутніх. Але гідно його оцінити, мабуть, можна тільки переживши двадцять століття - «добу жорстоку, як вовчиця» (Олег Ольжич).

У контексті ж нашої теми важливо наголосити на непроминальній актуальності студіювання революційного феномену. Вона полягає насамперед у потребі відокремити події, які несли на собі виразні ознаки бунту, кривавої помсти та руїницікого нищення, від спроб скористатися ситуацією для радикальних, але цивілізаційно вмотивованих змін, котрі б не складала загрози суспільству; розібратися у тих процесах, які перебували на маргінесі уваги істориків. З-поміж останніх особливий інтерес, на думку автора, викликає діяльність представницьких органів влади.

Дана розвідка присвячена аналізу суттєвих епізодів із історії Чернігова столітньої давнини, котрі дивним чином перегукуються з сучасністю. Йдеться про протистояння імперської влади, повноважним представником якої у місті був губернатор, та гласних Чернігівської міської думи, яке мало місце у 1905 р. Конфлікт знайшов повне відображення у протоколах засідань думи, які велися ретельно і якісно, друкувалися (зазначимо у дужках, що якість машинопису відмінна), а їхні копії передавалися до губернського «присутствія» із земських та міських справ. Вони збереглися у відповідному фонді Державного архіву Чернігівської області. Сторінки густо помережані червоним, синім і зеленим олівцями. Останнім кольором, судячи зі змісту, користувався сам губернатор, бо його позначки і резолюції виглядали найбільш грізними, безапеляційними.

Головною причиною або краще сказати тлом, на якому розвивався конфлікт між владою та виборним органом, була сама атмосфера революції. Проте важливу роль зіграли і постаті опонентів. Саме їхні людські якості визначили впертий і цілеспрямований характер протистояння. Відтак спробуємо охарактеризувати головних дійових осіб повчальної історичної драми.

25 січня 1903 р. губернатором Чернігівської губернії було призначено 43-річного Олексія Олексійовича Хвостова. Він походив із роду потомствених дворян Орловської губернії, де мав родовий маєток - 737 десятин, закінчив Московський університет, отримавши ступінь кандидата права, тобто був кваліфікованим юристом ². Свою кар'єру молодий аристократ розпочав у рідному Єлецькому повіті, продовжив її у Воронежській та Псковській губерніях, де виконував обов'язки віце-губернатора. На час прибуття до Чернігова мав у шлюбі з княжною Емілією Долгоруковою четверо малих дітей: старшому синові - 11 років, найменшій доньці - 3. Дружина теж належала до титулованого російського дворянства, була багатою - 454 дес. землі у Єлецькому (очевидно, посаг) і 337 дес. у Задонському повітах Орловської губернії ³. Не можна відмовити молодому чиновнику і в особистій хоробрості та рішучості, він продемонстрував їх у ході революції. Відтак у Хвостова не було жодних перешкод до блискучої кар'єри. Можливо, її певною мірою стримували його особисті якості, бо цей аристократ справляє враження ревного служачки, проте недалекоглядної людини. За «мирної» доби російської дійсності ця остання риса не позначилася б негативно на просуванні вгору по щаблях імперської бюрократії. В умовах революції його запопадливість та негнучкість у поєднанні із зятістю у боротьбі проти «бунтівників» ледь не коштувала йому життя. Тут доречно буде з'ясувати обставини здійсненого есерами замаху на чернігівського губернатора. Річ у тім, що серед різномастої юрби терористів есери відрізнялися тим, що «полювали» на «крупну дичину» - великих князів, міністрів, генерал- та цивільних губернаторів, градоначальників та тих чиновників, які особливо «відзначилися» в ході придушення селянських виступів. До їхнього числа потрапив й управитель Чернігівщини.

Діяльність першої особи в губернії упродовж останніх місяців 1905 р. не випадково заслужила звання «катівської» ⁴. Наділений винятковими повноваженнями, маючи всю необхідну інформацію, він у таку вибухонебезпечну добу мусив би діяти обачно і зважено, уникаючи всіляких ексцесів, не «підставляючись». Натомість цей ревний, але недалекий «слуга престолу» зробив усе, щоб «заслужити» бомбу від терористів. Власне, не тільки Хвостов опинився у скрутному становищі після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня. Положення документа настільки розходилися з управлінською практикою в імперії, що багато чиновників втратили орієнтири. Цю обставину із неприхованою іронією відзначив І.Шраг: «Начальство отетеріло, не знало, що йому

робити; неначе і повинна бути «свобода», неначе і не можна її дозволити»⁵. А один з карателів - генерал-ад'ютант Пантелєєв з обуренням писав у звіті: «Губернатори, не підтримані урядом, розгубились, вказівка їм діяти згідно з існуючими законами у душі маніфесту остаточно збила їх з пантелику»⁶. В цих умовах чимало чиновників вищого рангу вирішили не лізти на рожен, пересидіти смутні часи. Так, курський віце-губернатор, «виправдовуючись хворобою, залишався удома і мало робив»⁷. Чернігівському губернаторові, на нашу думку, не вистачило ні гнучкості, ні здорового глузду, ні навіть традиційного таланту бюрократа підставити замість себе когось іншого - він очолив натовп «громил» під час сумнозвісного погрому у жовтні 1095 р., і інформація про це того ж дня пішла до столиці на ім'я прем'єр-міністра С.Вітте. Спроба заручитися підтримкою прокурора, поскаржившись йому на незаконні дії гласних Чернігівської міської думи, очевидно, була відповіддю на невдоволення столичної влади. Але прокурор порадив необачному губернаторові не привертати зайвий раз уваги до своєї персони поданням позову до суду. У такий непевний час, він може спрацювати проти позивача. Хтозна, як би склалася подальша кар'єра О.Хвостова, коли б не бомба терористів. Її можна трактувати як безперечний наслідок жовтнево-грудневих подій 1905 р. у місті та губернії. Вчинили замах два терористи - чоловік і жінка, обоє походили з бідних єврейських родин. Цікаву розповідь про них залишив Б.Савінков: вони входили до бойової есерівської групи, члени якої готували змову на київського генерал-губернатора. Зрештою, терористи відмовилися від роботи в цій організації, і подальшу інформацію Б.Савінков виклав досить схематично. Він дізнався, що у січні [першого січня - Т.Д.] 1906 р. Маня Школьник і Арон Шпайзман «влаштували» замах на губернатора Хвостова. «Бомба Шпайзмана не розірвалася, бомбою Школьник губернатора було поранено. Військово-польовий суд приговорив Шпайзмана до смертної кари, і його тоді ж повісили; Школьник отримала 20 років каторжних робіт. Так скінчили вони свою революційну кар'єру»⁸, - такою не дуже зворушливою епітафією завершує свій сюжет про цих бойовиків російський терорист № 1. Сучасні історики додають, що начебто замах був здійснений «за розпорядженням місцевої організації ПСР»⁹. Дещо інша версія була оприлюднена свого часу на шпальтах окружної чернігівської газети «Червоний стяг». На початку 1930 р. Історичний музей підготував виставку, де були представлені матеріали про замах на губернатора Хвостова, серед них портрет Лейкіна і невідомої жінки, яка відмовилася назвати своє прізвище. Начебто саме її засудили до смертної кари через повішення, а міщанина Янкеля Лейкіна - до каторжних робіт на 10 років¹⁰. Якщо А. Шпайзман не роздобув собі документи на прізвище Я.Лейкіна, то це означає, що у них був спільник з місцевих. Ця історія в наступні роки обросла легендарними подробицями. П.Пухтинський в українському варіанті своїх спогадів писав: «одного чудового осіннього дня жителі Чернігова вперше були встривожені вибухом бомби, яку кинула терористка в екіпаж Хвостова, коли він проїжджав мимо будинку окружного суду. Кат за свої злочини втратив око»¹¹. Поранення в голову було достатньо серйозним. Тільки на середину січня 1906 р., очевидно, минула загроза для життя, і губернатор одержав особисту телеграму від Миколи II: «Поздоровляю Вас з великою милістю божою - дякую за вірну службу і сподіваюся, що Ви ще багато років послужите вірою і правдою мені і вітчизні»¹². Наприкінці місяця справа пішла на поправку, і 25 січня 1906 р. імператор підписав указ, згідно з яким потерпілому присвоювався чин таємного радника і надавалося місце сенатора. Указ вступав у законну силу з 17 березня 1906 р.¹³. Можна припустити, що приблизно в цей час О.Хвостов з родиною назавжди покинув Чернігів.

Не меншу роль у боротьбі з революційними проявами відіграв віце-губернатор, а згодом і губернатор Микола Матвійович Родіонов. Ми не схильні вважати його «каліфом» на час, а період правління на Чернігівщині «безбарвним», як це зробив П.Пухтинський¹⁴. Навпаки, його лінія була значно гнучкішою від політики попередника, притому, що й він, беззаперечно, був вірним слугою престолу і непримиренним ворогом «крамоли». М.Родіонов отримав призначення до губернії одночасно з О.Хвостовим - 25 січня 1903 р. Йому було 46 років, походив з потомствених

дворян Війська Донського, як і його новий начальник, здобув вищу юридичну освіту - скінчив повний курс наук зі ступенем кандидата права у С.-Петербурзькому університеті¹⁵. На цьому схожість і закінчується, бо Родіонов не мав родових та й придбаних маєтків. Служба по тюремному відомству (він мав досвід роботи у Катеринославській та Херсонській губерніях), очевидно, не давала значних прибутків, тим паче, що у віце-губернатора була велика родина - п'ятеро дітей: старшій доньці у 1903 р. виповнилося 18 років, наймолодшому синові - 11¹⁶. Йому доводилося розраховувати, скоріш за все, тільки на себе, тому цей чиновник був значно обачнішим, принаймні там, де це не перешкоджало його кар'єрі. Певну роль відіграла й та обставина, що його перевели з посади віце-губернатора Олонецької губернії на рівнозначну, без підвищення, до Чернігова. Він звик до других ролей, де найвищою чеснотою є дотримання правила «не висуватися». Після замаху на губернатора він став виконувати його обов'язки, зрештою, отримав і формальне підтвердження, але управлінської тактики не змінив. Відповідним був і штат чиновників «присутствених» місць губернії. Так, під керівництвом губернатора та його заступника вів непомітну, але наполегливу боротьбу проти Чернігівської міської думи Яків Федорович Боголюбов (народився 1858 р.), син священника, закінчив курс наук у С.-Петербурзькій духовній академії зі ступенем кандидата богослов'я¹⁷. У 1905 р. обіймав посаду неперемінного члена губернського присутствія із земських та міських справ, по суті, опікувався Думою.

Цій гілці влади, яка мала у своєму розпорядженні ресурси колосальної імперії, вихід на столицю, поліцію, війська, освячене століттями моральне право управляти від імені царя, кинула виклик представницька гілка влади - гласні (далеко не всі, звичайно) Чернігівської міської думи.

Чергові вибори до цього міського представницького органу - на чотириріччя 1905 - 1909 рр. - відбувалися на основі статей 24 і 32 Міського положення і пункту XIV Височайше схваленої 11 червня 1892 р. думки Державної ради - 30 квітня, 1 травня, 8 - 9 травня 1905 р.¹⁸. Згідно з буквою даних законодавчих актів, активне виборче право мали особи російського підданства, благодійні, навчальні та урядові установи, які в межах міста володіють не менше року нерухомим майном, що оцінюється для збирання міських податків не менше 1000 крб., а також особи й установи, товариства і компанії, які утримують в межах міста не менше року торгово-промислові підприємства з відповідними гільдійськими свідоцтвами. Священники і церковні служителі, церкви, монастирі, місцеві поліцейські та чини прокурорського нагляду, євреї до списку виборців не вносяться¹⁹. Осіб та установ у Чернігові, які б відповідали цим вимогам, тобто юридичних осіб, у 1905 р. набралось 571²⁰. Фізичних осіб було значно більше, бо під одним номером могло бути записано декілька душ. Крім того, чиновники досить часто записували майно на своїх дружин (так, нерухомість родини Шрагів оцінювалася 4415 крб., але була записана на дружину - Єлизавету Ісаївну Шраг)²¹, а потім, оскільки жінки не мали права голосувати, то відбувалася передача їхніх голосів чоловікам або іншим родичам, що вносило зайву плутанину у хід виборів і породжувало чимало інтриг.

Чернігів у 1905 р. був невеликим містом - 30197 мешканців; житлових будинків у ньому нараховувалося 3808; 22 фабрики і заводи із загальним числом працюючих 237 чоловік виробили продукції на 800 тис. крб. на рік²². Багатих людей у місті не було. З-поміж обраних до думи осіб найвищою була сума оцінки власності В.Яроцького - 21940 крб.²³ З іншого боку, дані про майновий ценз виборців не зовсім достовірні, бо вони могли мати власність у губернії або за її межами. Так, член управи О.Ляшенко мав власний будинок у місті і маєток у с. Горськ Городянського повіту²⁴.

У будь-якому випадку основну роль у губернському центрі відігравали чиновники, що простежується і на особовому складі міської думи.

Отже, в результаті виборів, які розтяглися майже на 2 тижні, до думи було обрано 43 гласних-християн і 4 євреї (йдеться саме про приналежність до іудейського віросповідання). Останніх обирали у відповідності до 10% норми, визначеної Міністерством внутрішніх справ Росії у губернському присутствії. 158 осіб мешканців

Чернігова - євреїв, які відповідали вищеназваним критеріям надання активного виборчого права, до участі у виборах не допускалися тільки через релігійну приналежність²⁵. Губернське присутствіє на чолі з губернатором ретельно збирало через всюдисущу поліцію дані на ймовірних кандидатів до думи від єврейського населення, зробило, як їм здавалося, найкращий вибір, і ... прорахувалося. Всі четверо призначених гласних невдовзі відмовилися від посади. Якщо один з них зробив це через похилий вік та хвороби, то решта виключно з політичних міркувань. Першим на знак протесту проти дискримінації єврейського населення склав з себе повноваження гласного провізор Максим Климентійович Маркельс²⁶, потім з відповідними заявами виступили купець Гірша Урієвич Урін та Соломон (Шльома) Мойсєєвич Шлепянов²⁷. Тому в подальших подіях представники чернігівського єврейства як гласні участі не брали.

Подаємо список гласних у алфавітному порядку із зазначенням імені та по батькові: Александрович Іустин Гаврилович; Бабічев Микола Степанович; Бакуринський Олексій Олександрович; Биковський Дмитро Васильович; Верзилов Аркадій Васильович; Ганцов Михайло Олександрович; Демидович Володимир Петрович; Дінулов Макар Миколайович; Добровольський Петро Михайлович; Зубок-Мокієвський Степан Васильович; Іванов Олексій Ілліч; Ковальський Михайло Осипович; Красовський Григорій Миколайович; Круковський Володимир Осипович; Ладухін Феофіл Федорович; Ляшенко Олександр Васильович; Мацко Аполлінарій Георгійович; Миронович Олексій Якович; Митаревський Олександр Васильович; Муханов Олексій Олексійович; Овдієнко Іван Миколайович; Огієвський-Охотський Микола Іванович; Огієвський-Охотський Яків Петрович; Острогорський Валеріан Євграфович; Петровський Сергій Дмитрович; Пухтинський Микола Дем'янович; Ратніков Наум Іванович; Рашевський Іван Федорович; Рудін Микола Дмитрович; Савич Микола Іванович; Сац Олександр Миронович; Свечин Олексій Олександрович; Свідзінський Северіан Хрисанфович; Селюк В'ячеслав Флорович; Сікорський В'ячеслав Йосипович; Тударовський Іларіон Павлович; Фрідман Маврикій Романович; Хижняков Василь Михайлович; Ходот Кузьма Потапович; Холявко Федір Михайлович; Шраг Ілля Людвігович; Щербина Василь Васильович; Яроцький Віктор Григорович. Окрім того, було обрано ще чотирьох кандидатів до числа гласних: Архипова Матвія Євстигнійовича, Аршаницю Андрія Адамовича, Камінера Бориса Ісааковича та Максимовського Миколу Олександровича. Бурхливі події другої половини 1905 та 1906 рр. так різко зменшили кількість гласних, що вже у наступному після виборів році всі кандидати стали повноправними членами думи. Продовжували свою діяльність члени управи Василь Васильович Нерода і Володимир Іванович Харченко, чії терміни перебування на цій посаді 1905 р. не закінчувалися.

Оскільки дума - орган виборний і колегіальний, спробуємо скласти колективний портрет її членів. Створення повноцінного довідника ускладнюється тим, що в нашому розпорядженні є тільки формулярний список особового складу попередньої думи (1901 - 1905 рр.), «Календар Черниговской губернии на 1905 год» та деякі інші довідкові видання. Чому губернатор не розпорядився щодо складання формулярного списку гласних у 1905 р., сказати важко. Можливо, він був підготовлений, але не зберігся. Аналіз фрагментарних даних, вилучених із вищеназваних джерел, показав, що середній вік гласних становить 52 роки (достеменно відомо про 19 осіб): з них найстаршому було 72 роки, а наймолодшому - 32. В цілому гласні мали всі підстави називати себе «батьками міста». Потомствених дворян серед гласних ми нарахували 16, особистих - 3, М.Дінулов вказав свій стан - купець, В.Щербина - міщанин, Н.Ратніков - селянин, В.Селюк - потомствений почесний громадянин, решта - не визначені. Знову ж таки згідно з неповними даними можна встановити, що вищу освіту мали принаймні 13 осіб - з них університети закінчили 11 гласних, два - межовий інститут. Два гласних мали за плечима духовну семінарію, два вказали гімназичну освіту, стільки ж - повітові училища, були й такі, що обмежилися домашньою освітою. У «Календаре Черниговской губернии на 1905 год» зазначено, що служили в різних державних установах, працювали вчителями, лікарями, на різних виборних посадах, представниками

страхових компаній тощо - 30 гласних ²⁸, двоє були відставними військовими (І.Александрович - полковник, а Ф.Холявко - гвардії капітан). Про десятих відомостей у «Календаре» немає: це або пенсіонери - М.Фрідман у 1878 - 1887 рр. працював лікарем Чернігівської гімназії ²⁹, або діячі, котрі були змушені на якийсь час покинути рідне місто через переслідування влади: В.Хижняков був увільнений від обов'язків гласного у 1901 р. ³⁰, або ж просто особи, не пов'язані з офіційними структурами чи різного роду благодійними організаціями. На сьогодні ми можемо говорити про наявність принаймні 5 достовірних, зв'язних біографічних даних про гласних думи скликання 1905 р. Це насамперед добре вивірена інформація про депутатів І Державної думи Росії (1906 р.) - А. Муханова (1860 - 1907), О.Свечина (1865 - 1929) та І.Шрага (1847 - 1919) ³¹, некролог В.Хижнякова (1842 - 1917), написаний М.Могилянським ³², та інформативно-історичні статті про А.Верзилова ³³. Біографії решти активних діячів Чернігівської думи потребують ретельної реконструкції за досить скупою інформацією переважно з архівних джерел.

Довгий час гласні Чернігівської міської думи виконували численні обов'язки по забезпеченню піднесення торгово-промислового життя, функціонуванню комунального господарства, системи освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення і у високу політику не втручалися. Місцева влада пильно стежила, щоб у їхньому середовищі не «заходилися» небажані елементи: крамольники або наклепники, і сподівалася, що так буде завжди.

Револуційні події 1905 р. сколихнули Росію, винятком не став і губерньський центр Чернігів.

Очоловав опозицію до влади, а конкретно до губернатора, який своїми брутальними діями певною мірою спровокував опір, голова міської думи М.Рудін. Про цю людину відомо небагато. У 1905-у йому йшов 51 рік, він народився десь за межами Чернігова, але на час чергового обрання головою вже понад 30 років мешкав у місті, закінчив Костянтинівський межовий інститут у Москві, служив помічником губерньського землеміра. На початок ХХ ст. здобув чин колезького радника, мав урядові нагороди та відзнаки: ордени св. Анни 3 ступеня, Св. Станіслава 2-го та 3-го ступенів, срібну медаль у пам'ять про імператора Олександра III. Обов'язки чернігівського мера виконував з березня 1898 р., а до складу міської управи був обраний на початку жовтня 1897 р. ³⁴. Така швидка кар'єра засвідчує наявність неабияких організаторських здібностей, вміння знаходити спільну мову з гласними - людьми дуже різними за своїми політичними поглядами, життєвими цілями, соціальним статусом, з одного боку, а з іншого, підтримувати належні стосунки з місцевою владою. М.Рудіну це вдавалося досить довго. Цікаво, що й помічників він собі підібрав молодих. У 1903 р. до управи входили В.Харченко та В.Нерода (обом їм виповнилося по 38 років), секретар А.Верзилов (36 років). Коли забалотували Г.Красовського, який, крім крайніх правих поглядів, вирізнявся ще й схильністю до сутяжництва, то новим членом управи обрали Ф.Вербицького-Антіоха. Але тут же виступив проти сам губернатора. Поліція надала йому повне дос'є на сина відомого поета і висловила дуже великий сумнів щодо його політичної благонадійності. Ф. Вербицький-Антіох, дізнавшись про це, зняв свою кандидатуру ³⁵. Таким чином, міська управа і губерньське присутствіє зійшлися на кандидатурі О.Ляшенка, як виявилось згодом, абсолютно невдалій. Річ у тім, що він постійно хворів, а відтак не міг працювати на повну силу. Заслуговує на увагу той факт, що В.Харченко, А.Верзилов були членами Чернігівської «Громади», а І.Шраг мав заслужений авторитет лідера українського руху в Чернігові ³⁶, В.Хижняков, І.Рашевський співчували йому ³⁷. Допустити, що про це все Рудін не мав жодної інформації, важко. Отже, знав і не перешкоджав, можливо, й сам співчував.

Як і в будь-якому поважному виборному органі револуційної доби, у Чернігівській міській думі були праве, ліве крило та неодмінне «болото». Праві - відверті прибічники недоторканності режиму, консерватори і монархісти, прибічники «чорної сотні» - були представлені слабо. Найчастіше брали слово І.Тударовський, Г.Красовський, В.Круковський. З ними мало рахувалися, а їхні однодумці воліли відмовчуватися, що потенційно розв'язувало руки лівим, з яких наймобільнішим був М.Пухтинський.

Проте у правих не було жодних шансів ще й тому, що найкрупніші землевласники і найвпливовіші лідери представницьких органів у губернії - камер-юнкер імператорського двору та предводитель губернського дворянства О.Муханов та голова губернської земської управи О.Свечин явно симпатизували їхнім противникам. У 1906 р. вони були обрані до І Державної думи від партії Народної свободи. За списком кадетів пройшов до Думи й І.Шраг. Сам губернатор вважав, що наклепи та інсинуації у стінах думи на нього зводили гласні В.Селюк, В.Хижняков, С.Зубок-Мокієвський, вже згадуваний М.Пухтинський та І.Шраг, прізвище О.Свечина, зопалу вписане в чернетку позову, було викреслене³⁸. Варто підкреслити, що п'ятеро із «наклепників» були юристами. Проте у цьому досить гострому конфлікті був ще один підтекст. Якщо уважно проаналізувати зміст протоколів та особливо ухвалених в цей час рішень, то виявиться, що й міський голова та члени управи тримали за лівих руку. За таких умов гласні, які намагалися не встрявати у досить палкі дебати, все-таки голосували так, як вимагали ліві. Не можна не брати до уваги також і почуття корпоративної солідарності, яке неминуче виникає у середовищі людей, об'єднаних у одному органі. Скажімо, навіть у членів присутствія викликало здивування зауваження Г.Красовського, котрий завжди затято сперечався з «лівими», що кращий час думи був тоді, коли В.Хижняков головував у ній, а І.Шраг виконував обов'язки члена управи³⁹.

Виходячи з протоколів засідання міської думи за 1905 р., ми можемо стверджувати, що боротьба з владою велася, причому відкрито, бо специфіка виступів і рішень думи полягала в тому, що вони були публічними, швидко ставали відомими всьому місту.

Ми можемо виділити декілька найгостріших моментів протистояння або, скориставшись мовою популярної кіноепопеї Дж. Лукаса, «епізодів» протидії представницького органу офіційній владі: «Протест гласних-євреїв», «Список мільйонерів», «Недовіра губернатору» та історія про стелю, яка може рухнути. Кожен з них заслуговує на окремий історичний нарис. Ця боротьба дорого обійшлася гласним. Міський голова після аж надто революційного зібрання 24 жовтня, судячи з усього, отримав такого прочухана, що змушений був негайно «захворіти», а може, захворів й насправді. Обов'язки голови перейшли до В.Харченка, він виконував їх так само ретельно, педантично і формально бездоганно, як і його шеф. Можливо, що бунтівні гласні поплавилися б за свою діяльність значно більше, якби не зміна влади у губернії.

Після замаху на чернігівського губернатора його обов'язки перейшли до заступника - камергера імператорського двору М.Родіонова. Щодо думи він волів діяти обережніше, ніж його попередник. З М.Рудіним, як нам здається, було досягнуто компромісу. Опальний голова складає свої повноваження і виїздить з міста, за це йому не псується «послужний формуляр» різними небажаними записами. Більше того, коли Чернігівська міська дума за підписом В.Харченка звернулася до губернатора з проханням підтримати клопотання про обрання М.Рудіна почесним громадянином Чернігова, то губернатор наклав позитивну резолюцію, а відтак імператор дав відповідний дозвіл⁴⁰. Не варто думати, що це справа суто формальна. У 1901 р. губернатор Є.Андрієвський у досить цинічній, образливій для думи формі відмовив у аналогічному клопотанні щодо гласних В.Хижнякова, К.Ходота і І.Шрага, бо, бачте, «вказати на щось видатне в особистій діяльності кожного на користь міста та його мешканців ніяк не можна»⁴¹. Ще разючішим є те, що губернатор погодився на обрання головою міської думи А.Верзилова, задовольнившись формальним відгуком поліцеймейстера, що новий голова «під судом і слідством не був і не перебуває, поведінки і моральних якостей хороших, у політичному відношенні сумнівів не викликав»⁴². Насправді у губернатора знайшовся б «компромат» і на А.Верзилова. Якийсь анонім, закликаючи «Його Превосходительство» не затверджувати нового мера, писав, що останній: «1-ша в Чернігові революційна пружина... Місто на революцію обкраде»⁴³. З іншого боку, несправедливо і перебільшувати поміркованість М.Родіонова у ставленні до бунтівної думи. Наприкінці 1906 р. її особовий склад значно змінився, причому й головні гравці «лівого флангу» були видалені з поля. Чотири гласних від єврейського населення вибули ще влітку 1905 р.; С.Свідинський вийшов із складу

думи з причин, не пов'язаних з політикою; М.Рудін виїхав за межі міста; упродовж 1906 р. померли М.Фрідман, О.Ляшенко, А.Мацко. У вересні - жовтні 1906 р. міністр внутрішніх справ Росії наказав губернатору увільнити з усіх посад, в тому числі і гласних міської думи, І.Шрага та О.Муханова як депутатів Державної думи, котрі підписали Выборзьку відозву ⁴⁴, що М.Родіонов з великим задоволенням виконав. І.Шрагу довелося ще й відсидіти декілька місяців у місцевій в'язниці, а О.Муханов помер 1907 р. в Лозанні від раку стравоходу ⁴⁵. У листопаді 1906 р. з числа гласних виключили О.Бакуринського - він теж був відданий до суду ⁴⁶, та М.Пухтинського, оскільки останній втратив ценз, згідно з яким обирався (опікунство), а найголовніше, постановою міністра внутрішніх справ від 28 червня його підпорядкували гласному нагляду поліції із забороною жити в Чернігівській губернії протягом двох років ⁴⁷. Є відомості, що М.Д.Пухтинський виконував обов'язки офіційно виділеного захисника на сумнозвісному процесі «Спілки Визволення України» (Харків, 1930 р.) ⁴⁸. Відтак всі обрані у 1905 р. кандидати переводилися до числа дійсних гласних, ще й вакансії залишалися. Проте погром думи не був таким уже тотальним: досить швидко М.Рудін повернувся до Чернігова. У списку гласних на чотириріччя з 1913 р. він фігурував як лівий. До складу лівої меншості (23 із 60) входили також гласні О.Іванов, Б.Камінер, С.Мокієвський-Зубок, К.Пухтинський (брат вищеназваного), М.Савич, В.Селюк, О.Сац, Г.Урін ⁴⁹, тобто наступність з думою революційної доби зберігалася.

Ліве крило гласних Чернігівської міської думи у революційному 1905 р. своєю безкомпромисною боротьбою проти сваволі місцевих владних структур, зокрема, всесильного губернатора, доказало, що представницький орган може і повинен відстоювати права людей, чиї інтереси він покликаний захищати за будь-яких умов. У роки ж революційних перетворень у ньому завжди знайдуться люди, спроможні використати ситуацію заради досягнення своїх цілей.

Джерела та література:

1. Славінський М. Заховаю в серці Україну. - К., 2002. - С. 381 - 382.
2. Державний Архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 11368. - Арк. 123 (зворот).
3. Там само. - Арк. 123 (зворот), 130.
4. Там само. - Ф. Р-1275. - Оп. 1. - Спр. 21. - Арк. 30.
5. І.Л.Шраг: Документи і матеріали / Упоряд. В.М.Шевченко та ін. - Чернігів, 1997. - С. 50.
6. Аграрное движение в 1905 г. по отчетам Дубасова и Пантелеева / Красный архив: Истор. журнал. - 1925. - Т. 4 - 5 (11 - 12). - С. 188.
7. Там само. - С. 185.
8. Савинков Б. Воспоминания // Было: Журнал, посвященный истории освободительного движения. - 1917. - № 3 (25). - С. 91 - 92.
9. Політичний терор і тероризм в Україні XIX - XX ст.: Історичні нариси. - К., 2002. - С. 92.
10. Ванштейн. Вистава присвячена МОДР'у // Червоний стяг: Орган Чернігівського окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофради. - 1930. - 18 березня. - С. 4.
11. ДАЧО. - Ф. Р-1275. - Оп. 1. - Спр. 21. - Арк. 30.
12. Цит. За: Олійник Л., Гора О. Селянський рух на Чернігівщині в 1905 - 1907 рр. - К., 1959. - С. 109.
13. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 1. - Спр. 11368. - Арк. 5.
14. Там само. - Ф. Р-1275. - Оп. 1. - Спр. 21. - Арк. 30.
15. Там само. - Ф. 127. - Оп. 1. - Спр. 11368. - Арк. 103 (зворот).
16. Там само. - Арк. 104.
17. Там само. - Арк. 23 (зворот).
18. Там само. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1558. - Арк. 11, 14.
19. Там само. - Арк. 11.
20. Там само. - Арк. 14.
21. Там само. - Арк. 11.
22. Города России в 1904 году. - СПб, 1906. - С. 167, 184, 345, 407.
23. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1558. - Арк. 11.
24. Там само. - Ф. 145. - Оп. 2. - Спр. 1165. - Арк. 105 (зворот).
25. Там само. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1588. - Арк. 14, 5 - 8 (зворот).
26. Там само. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1558. - Арк. 89 (зворот).
27. Там само. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 146 (зворот).
28. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. - Чернигов, 1904.
29. Столетие Черниговской гимназии. 1805 - 1905: Краткая ист. записка / Сост. М.Т.Тутолмин. - Чернигов, 1906. - С. 413.

30. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 246. - Арк. 199 - 200 (зворот).
31. Члены Государственной Думы первого, второго и третьего созыва / Энциклопедический словарь Гранат (Русского библиографического института Гранат). - М., [Б.г.]. - 13-е изд. - Т. 17. - С. 15', 21', 27'; Рік смерті О.Свечина вказаний у публікації: Журавльова Т. Діячі Чернігівського земства поч. ХХ ст. (за спогадами М.Могилянського) // Сіверянський літопис. - 1999. - № 4. - С. 136.
32. Могилянський М. Памяти В.М.Хижнякова (Некролог) // Черниговская земская газета. - 1917. - 4 августа. - С. 6 - 8.
33. Курас Г. Український історик та краєзнавець А.В.Верзилов (1867 - 1931) // Тези доп. і повідом. на V Всеукраїнській наук. конференції з історичного краєзнавства. - Кам'янець-Подільський, 1991. - С. 66 - 67; Ісаєнко О. Доповідь у міській думі (до 135 -річчя від дня народження А.В.Верзилова) // Сіверянський літопис. - 2002. - № 6. - С. 108 - 109.
34. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 246. - Арк.191 (зворот) - 192, 196.
35. Там само. - Ф. 145. - Оп. 2. - Спр. 1165. - Арк. 102 - 104.
36. Грінченкова М. і Верзилів А. Чернігівська Українська Громада: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М.Грушевського. - К, 1928. - С. 466, 461.
37. Русова С. Мої спомини. - К.,1996. - С. 102, 46.
38. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1620. - Арк. 2.
39. Там само. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 382 (зворот).
40. Там само. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1687. - Арк. 1 - 3.
41. Там само. - Ф. 145. - Оп. 2. - Спр. 1288. - Арк. 5 - 5 (зворот).
42. Там само. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1558. - Арк. 128.
43. Там само. - Арк. 125 (зворот).
44. Там само. - Арк. 168а (зворот); 168в (зворот).
45. Члены Государственной Думы. - С.15'.
46. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1558. - Арк. 168 - 168 (зворот).
47. Там само. - Арк. 139.
48. Шаповал Ю.І. Справа «Спілки Визволення України»: погляд із відстані 75 років // Укр. іст. журнал. - 2005. - № 3. - С. 133.
49. ДАЧО. - Ф.145. - Оп. 1. - Спр. 779. - Арк. 5 - 5 (зворот).

РОЗВІДКИ

Олександр Любич

●

ТОРГІВЛЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Розвиток сільського господарства і промисловості на початку ХІХ ст. зумовив поглиблення суспільного поділу праці, господарську спеціалізацію окремих районів Російської імперії. Це сприяло розширенню внутрішнього ринку, розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі, зростанню буржуазних відносин у всіх сферах суспільного виробництва.

Звичайно, такі процеси не могли оминати Чернігівщину - регіон традиційної ярмаркової торгівлі, наявність якої свідчила про існування досить розвинених ринкових відносин і була показником росту торгівлі та внутрішнього ринку. Загалом в Чернігівській губернії в першій чверті ХІХ ст. за рік проводилося 111 ярмарків у 44 селищах, а вже в 1845 році їх кількість зросла до 203 ярмарок, або майже удвічі, що ще раз підтверджує швидкий процес становлення ринкових відносин. Стационарна торгівля на селі була недостатньо розвинута, сільське ж населення потребувало промислових виробів, швидко розвивалася і зростала питома вага сільських і містечкових кустарних промислів, вироби яких можна було реалізувати тільки на дрібних ярмарках і торгах, а недостатня густота транспортної мережі тільки сприяла їх кількісному зростанню. Ярмаркова торгівля проводилася в усіх 15 повітах губернії. Характерно, що в місцевостях з більшою густиною населення кількість ярмарків була значно вищою. Як правило, вони концентрувались у басейнах річок Дніпра та Десни, але найбільше - у Ніжинському, Сосницькому та Новозибківському повітах. Збут товарів мав напрям на південь та на південний-захід, доходив до Бессарабії та не розповсюджувався на схід [1, С. 206].

Найбільше ярмарків у губернії відбувалося навесні, перед посівними роботами та після них, потім восени, менше всього влітку та взимку. Привабливими днями проведення ярмарків навесні були свята св. Миколи (9 травня), Трійці, Вознесіння, а також час «средноостя» та «преполовиння» (на четвертому та третьому тижні Великого посту), восени - на свята Покрови, Різдва Богородиці, Воздвиження, Михайлова чуда (8 листопада) і Іоанна Богослова (26 вересня), влітку були ярмарки на Петра і Павла та найбільше на Успіння (15 серпня), а взимку - в день св. Миколи (6 грудня), на Масляній та на Новий рік.

На ярмарках і торгах реалізувалися найрізноманітніші товари. З Чернігівщини тут продавали вироби з глини та посуд, парцеляну, папір, сукно, шерстяні тканини, прості дерев'яні вироби. Товари з інших регіонів завозились по Дніпру та Десні, іноді доставлялися волоком з Брянського повіту Курської губернії. Переважно це було залізо, чавун, скло та кришталі.

Особливістю ярмаркової торгівлі на Чернігівщині було перевищення ввозу товарів з Росії над вивозом. Це пояснювалось тим, що торгівля місцевими сільськогосподарськими товарами проводилася, як правило, без посередництва ярмарків. Зокрема, тютюн, худобу і сало збували за межами ярмарків [2]. Ціни на ярмарках і торгах були кредитними (кредит надавався здебільшого на шість місяців) [3].

На малих сільських ярмарках і торгах проводилася переважно роздрібна торгівля, базари поступово перетворювалися у місця збуту товарів повсякденного вжитку та худоби. Але із зростанням купецьких капіталів, швидким втягуванням у ринкові відносини селянських і поміщицьких господарств усе більшого значення в першій половині XIX ст. почала набувати оптова торгівля, яка потребувала великих ярмарків. Їх, як правило, обслуговували українські та російські купці. Майже всіх московських купців, краснорядців, а також заводчан, які пропонували товар на Чернігівщині, має сенс називати тільки продавцями, тому що самі вони на ярмарках і торгах нічого не купували. Господарі-прасоли із слобід Чернігівської губернії збирали мануфактурні та інші вироби в роздріб невеликими партіями і тут же продавали їх оптом. Не було суворого розмежування торгівців на фабрикантів, заводчиків або купців, на тих, хто продає товар з перших або з других рук. На дрібних і на так званих «чорних» ярмарках, на торгах і базарах значну роль відіграло місцеве селянство.

Покупцями на ярмарках і торгах Чернігівщини були в основному міські покупці, караїми, євреї, вірмени, слобожани, офени, або володимирці, торгівки руські та єврейські. Міським покупцем (термін прийнятий в тогочасній торгівлі) називався роздрібний міський місцевий купець, який володів нерухомістю. Здебільшого це були вихідці з Великої Росії. Караїнам з Таврійської губернії уряд надавав більші пільги та привілеї порівняно з євреями, а купцям інших народів - більші кредити. Євреї купували мануфактуру з Росії та місцеві прасольські товари і вивозили за кордон, майже вся іноземна сучасна торгівля належала їм. Вірмени - міські купці з Нахичевана та Астрахані. Офени були хоодаками і рознощиками, які мали офіційну назву торговий селянин, і жили в селах Ковровського та Вязниковського повітів Володимирської губернії. В першій половині XIX ст. на Чернігівщині вони замінили купців Орловської губернії в торгівлі з поміщиками. Тільки деякі торгували в містах, як наприклад, ковровський купець Чернишов, що мав постійну лавку в Чернігові [4].

Слобожанами називали мешканців старообрядних слобід Мглинського, Новозибківського, Суразького і Стародубського повітів Чернігівської губернії, які ще в XVII ст. були переселені Петром I на Чернігівщину з Польщі. Раніше були відомі своєю підприємливістю в Розколі, а в першій половині XIX ст. стали не менш відомі заняттям підприємливістю і торгівлею. Прикладом може слугувати посад Клинци, де працювало до 22 суконних, шерстяних і льняних фабрик, сім з яких мали парові машини. Посад вів торг пенькою і різним прасольським товаром, який збирали по всій Україні і Новоросії та продавали за кордон через Ригу і Ковно [5, С. 105].

Слобожан Чернігівщини називали ще й прасолами. Прасольство - це збір з перших рук, від перших виробників однорідних предметів сільського промислу, що був розсіяний по руках виробників і сам по собі, одноосібно, не мав великого значення і цінності. Прасольський товар - товар збірний (наприклад, щетина - один пучок у одного селянина, інший - у другого). Хоодаки - прасоли були посередниками між селянином і купцем. Інколи слобожан називали коробочниками і ходебщиками, тому що вони не використовували транспорт, а ходили і носили свій товар у коробах. Прасольством займалися чернігівські слобожани, мешканці м. Рашівка Гадяцького повіту, іноді селяни Курської і Воронізької губерній [6].

До покупців красного товару належали також російські, малоросійські і єврейські торгівки. Купці їм роздавали товари, які не вдалося продати на попередніх ярмарках, а також такі, що вийшли з моди. Торгівки розпродавали їх на ярмарках і торгах в роздріб, сидячи на тротуарах, стільцях та стовпцях, і після відрахування відсотка на свою користь приносили виручку господарю.

Важливим залишалося питання формування адміністрацій, що відали торгівлею. Його початок відноситься до часів Катерини II, коли в 1779-1780 рр. працювала спеціальна комісія з комерції. Нею були зібрані дані, що стали обґрунтуванням рішення не створювати спеціальні органи, оскільки через потребу в обміні ярмарки і торги виникали самостійно. Якщо ж така необхідність виникала, місцевим органам надавалося право звертатись із заявою до сенату за дозволом на відкриття ярмарку. Для малих, місцевого значення ярмарків і торгів було достатньо дозволу генерал-губернатора. Це положення залишалося у силі до 1864 року, тобто до введення земських установ.

Торгівля на ярмарках проводилася без митного збору та гільдійських податків, незалежно від обсягу привезеного товару і виторгу. Платилося лише «містове» - за

зайняте місце на площі. Це стимулювало міське населення і купців брати участь у торгах. Селяни, не маючи можливості заплатити «містове», нерідко подавали скарги до сенату. Врешті, їх було звільнено від сплати «містового» за торгівлю своїми продуктами. Більше того, на місцеві органи покладалось обов'язки піклуватися про заохочення на ярмарки і торги осіб із продуктами для попередження підвищення цін на товари першої необхідності. У містах і селах ярмаркові та базарні площі перебували у підпорядкуванні міського чи сільського самоврядування, рідше - у власності приватних осіб. Оскільки для місцевих властей обтяжливо було утримувати торговельні площі (обладнувати лавки й балагани), вони нерідко віддавали їх під заставу в відкупне утримання на конкурсній основі. Розмір застави залежав від прибутковості даної площі.

Зазвичай в одній лавці разом продавали різні товари, один був додатком до іншого. В оптових лавках із залізом продавали також бичову, з цукром збували папір, поряд з голочним або галантерейним товаром розміщувалась фарба, поряд із склом і кришталем - меблі. Це призвело до того, що раніше присвоєні назви деяким товарам інколи вводили в оману.

Так, наприклад, голочним товаром називали різний галантерейний товар простої роботи і низької якості: селянські сережки, обручки, намисто, заколки, кишенькові книжки і т.п. Досить важко визначити, що розумілося під назвами бакалійщина і москотільщина. Інколи ці товари називали руськими, тоді як бакалію - якщо під нею розуміти сухі фрукти та ягоди - отримували з Туреччини, Греції та Малої Азії, а москотіль - тобто коріння і фарби - також з-за кордону, здебільшого через порт у Петербурзі.

Найвідомішими з ярмарків Чернігівщини першої половини XIX ст. були Хрестовоздвижинський в м. Кролевець і Всеїдний у м. Ніжин, відкриті відповідно в 1646 р. і 1657 р. На них привозили товари навіть з далеких місць, таких як Силезія або Кавказ [7, С. 60].

Ніжинський Всеїдний ярмарок (працював до 1847 р.) заснували греки, яких було звільнено від усіх служб і повинностей універсалом Б.Хмельницького від 2 травня 1657 року в м.Чигирині. Греки і вірмени Ніжина, серед яких найзаможнішими були брати Анастасій Павлович та Микола Павлович Зосими, здебільшого привозили товари з Туреччини. Участь в ніжинській торгівлі брали також московські, болховські, белевські купці та прасоли з старообрядних слобід Чернігівської губернії.

З Росії до Ніжина привозили хутро, лляні, пенькові та шерстяні вироби, коломенки, полотно, тік, рибу, з Криму - сіль та овечі шкури, через суходольний кордон з Гданська (Данцига) - голландське, французьке та англійське сукно, золото, із Східної Пруссії - французькі і німецькі шерстяні тканини, ситець, панчохи, полотно та інше, з Лейпцига - порцеляну, галантерею, шовкові і шерстяні вироби, з Граца - коси, з Бреславаля - просте силезьке сукно, з Італії, через Угорщину і Польщу - різні венеціанські та шовкові товари, з Туреччини через Молдавію і Польщу з Янина - шовк варений, з Туркова - червоний кумач, з Архипелагу - різні вина, бакалію, дерев'яне масло [8].

Таким було становище до видання тарифу 1822 року. Ніякий урядовий захід в Росії не призвів до такого перевороту в побуті та промисловості, як він. За цим тарифом різко підвищувалось мито на закордонні товари, і на внутрішньому ринку утверджувалось монопольне становище російських фабрикантів. Розвиток торгівлі на Чернігівщині почав супроводжуватись швидким завоюванням її російськими купцями і фабрикантами. У Московській, Володимирській та Костромській губерніях було створено цілу мануфактурну округу, сотні тисяч рук прийшли в рух, сотні фабрик виробляли велику кількість товарів, що потребували збуту. Чернігівщина була готовим великим ринком, значення місцевих ярмарків та торговельних пунктів різко зменшилось.

Міста та ярмарки, раніше сильні торгівлею іноземними товарами, значно занепадали (Ніжинський Всеїдний ярмарок припинив існування в 1847 р.) і навпаки набули сили ті ярмарки й торгові місця, які й раніше були важливими для збуту російських товарів, ті пункти, що були ближчі до нового ринку й віддаленіші від конкуренції з іноземними товарами та контрабанди. Головним пануючим товаром стали красні, або руські мануфактурні вироби. За застосуванням товару ярмарки розділились на літні та зимові, вони почали отримувати значення не за відпуском місцевих сирих виробів, а за привозом товарів з півночі.

У Кролевеці найвідомішим був Хрестовоздвижинський ярмарок, який офіційно

розпочинався 14 вересня, закінчувався 28-го, інколи раніше, бо купці хотіли скоріше потрапити на Покровський ярмарок у Харкові. За офіційними даними, обороти ярмарку у Кролевеці були більші, ніж на всіх інших ярмарках Чернігівщини, що надавало йому право на четверте місце в Україні після Хрещенського в Харкові, Іллінського в Полтаві та Корінного в Корінній Пустині Курської губернії [9].

Кролевець - це крайній західний пункт, що належав до російського ярмаркового колеса, на півночі таким пунктом був Курськ, на півдні - Полтава або навіть Єлисаветград. Він пов'язував великоросійську північно-східну ярмаркову діяльність з торгівлею північно-західних губерній. Кролевецький ярмарок був важливим через ввіз до Чернігівської губернії російських мануфактурних товарів, торгівлю із західними та білоруськими губерніями як збірний середній пункт між московськими фабриками і західними споживачами, і навпаки - мануфактурні товари, куплені на цьому ярмарку, розповсюджувалися по Чернігівщині, Київщині та Волині, Могильовській, Мінській і Вітебській губерніях.

Особливою рисою торгівлі в Кролевеці було те, що в ній брала участь більша кількість покупців з Білорусії, ніж на інших ярмарках, що там розпочинали торговельний рік слободські прасоли Чернігівської губернії, які були головними покупцями мануфактурних товарів. На ярмарку був цілий єврейський суконний ряд з 12 лавок, що вели оптову торгівлю, у роздріб євреї продавали велику кількість товарів безпосередньо з возів. До Кролевеця євреї привозили багато сукна та шерстяних матерій з фабрик Заходу, торгували і галантерейним товаром іноземного, здебільшого віденського виробництва, та голландським полотном. Цей ярмарок був останнім оптовим для євреїв в Україні. Після Кролевецького були Покровський у Харкові, Введенський у Сумах та Хрещенський у Харкові - три ярмарки, де євреї не мали права вільної торгівлі. Тому Кролевецький зростав за рахунок припливу єврейських купців. У першій половині XIX ст. їх кількість доходила до 767 душ. Вони привозили із собою велику кількість грошей [10, С.152].

Краснорядний і чорний ярмарки у Кролевеці займали велику територію, що складалася з двох площ, розділених соляними крамницями й зручних для торгівлі. Але у 1817 році всі лавки згоріли внаслідок пожежі і не були відновлені через брак коштів. Чорний ярмарок Кролевеця славився значною кількістю щепного товару. В цьому відношенні Чернігівська губернія мала пріоритет порівнянно з іншими українськими губерніями. Адже, крім лісів у її північних повітах, вона отримувала деревину по Десні з Брянського та Жиздринського повітів, з усього Полісся.

У другій часті XIX ст. збут товарів на Кролевецькому ярмарку збільшився удвічі порівняно з минулими роками. Якщо у 1845 р. було привезено товарів на 3 028 750 крб. і продано на 1 837 200 крб., то в 1854 р. відповідно на 5 754 891 крб. і на 3 492 410 крб. [11, С.390]. Таке зростання торгівлі пов'язане з тим, що після перенесення Іллінського ярмарку з Ромен до Полтави вся торгівля, необхідна для постачання краю, сконцентрувалась у Кролевеці. Там купували товари для Чернігівської, Мінської, Могильовської та Вітебської губерній.

У 1820-х роках кріпосницьке господарство вступило в смугу затяжної аграрної кризи, що тривала майже два десятиліття. В її основі лежали насамперед екстенсивні способи землеробства і малопродуктивна панщинна праця селян-кріпаків у поміщицькому господарстві. Криза виявилась у відносній перепродукції хліба через падіння цін на нього на європейському ринку. Поглибленню кризи особливо сприяв повільний ріст внутрішнього ринку, а також неорганізованість транспорту, що ускладнювало перевезення хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Щоб зберегти прибутки, поміщики збільшували ціни на продукцію. Вартість пшениці зросла з 2 крб. 57 коп. за чверть у 1828 р. до 5 крб. 43 коп. у 1834 р. і 6 крб. 35 коп. у 1847 році [12, С.100]. Це призводило до того, що значна кількість сільськогосподарських товарів, які перебували в руках поміщиків, не знаходила збуту.

Серйозним гальмом для розвитку торгівлі, як і раніше, був транспорт, який протягом усієї першої половини XIX ст. залишався на надзвичайно низькому рівні. В 1843 р. у Чернігові на ринку продавали борошно по 20 коп. сріблом за пуд, а в містечку Гомель те ж саме борошно - по 1 крб. сріблом за пуд [13, С. 313].

Торгівля ж на Чернігівщині, незважаючи на несприятливі умови, продовжувала розвиватися, що відбилося в подальшому зростанні суспільного поділу праці,

господарській спеціалізації регіону та розширенні внутрішнього ринку, збільшенні товарного виробництва і вдосканаленні капіталістичних відносин [14, С. 102].

Таким чином, у першій половині XIX ст. зросла перевага російського купецтва в торгівлі Чернігівщини: торгівля ця росла значною мірою коштом привозу чимраз більшої кількості товарів з центральної Росії (переважно текстилю і металевих виробів). У містах і на селі ярмарки залишалися основною формою торгівлі. Державні органи тримали торгівлю під опікою. Створення річних ланцюгів ярмаркової торгівлі свідчило про формування всеросійського ринку. Залежність Чернігівщини від Росії в цей період зростала.

Джерела та література:

1. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов, Кн. 5. - 1874. - С. 206.
2. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО) - Ф. 163. - Оп. 1. - Спр. 1.
3. Китченко О. О торговых и торговых пунктах в Малороссии // Черниговские губернские Ведомости. - 1852. - № 50.
4. ДАЧО - Ф. 127. - Оп. 13. - Спр. 47. - Арк. 1349.
5. Черниговские губернские ведомости. - 1847. - № 19. - С. 105.
6. Скалецкая О.Ю. Русско-украинско-молдавские экономические связи в 70-х гг. XVIII - нач. XIX вв. - М., 1986.
7. Ястребов Ф. Нариси з історії України. Україна в першій половині XIX ст. - К., 1939. - С. 60.
8. ДАЧО - Ф. 127. - Оп. 1. - Спр. 2577.
9. Бережков М. Город Нежин в начале XIX века. - Нежин, 1895.
10. Кеппен П.П. Девятая ревизия. - СПб., 1857. - С. 152.
11. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. - СПб., 1858. - С. 390.
12. Ястребов Ф. Вказана праця - С. 100.
13. Варнеко О. До історії залізничного транспорту. - К., 1927. - С. 313.
14. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. - К., 1962. - С. 102.

Микола Виговський

УКРАЇНСЬКИЙ ЕСЕР ЮРІЙ ОЗЕРСЬКИЙ: КЕРІВНИК УКРНАУКИ ПРИ НАРКОМОСІ УСРР

Сучасна історична наука в Україні вирізняється активним формуванням напрямку біографістики, тобто дослідженням науково-теоретичної спадщини та громадсько-політичної діяльності відомих і забутих особистостей. Характерно, що з'ясування життєвого шляху відбувається в контексті соціальної історії та повсякденності, суперечливих вузлів суспільного розвитку. Висвітлюються не лише досягнення, а й недоліки, навіть якщо йдеться про видатні постаті нашої минувшини. Українське суспільство позбавляється лабет тоталітаризму, рабської психології, хамелеонства, тому критично переглядає героїчні і трагічні уроки історії.

В історіографії проблем партійно-радянської номенклатури постать Ю.І. Озерського згадується побіжно,¹ але в деяких біографічних розвідках і мемуарно-документальних виданнях його діяльність, роль і місце в культурно-освітньому житті УСРР набули дещо ширшого висвітлення. Він чомусь не потрапив до збірника статей, опублікованого 1992 р. у започаткованій Інститутом історії України НАНУ серії «Реабілітовані історією» на противагу його колегам по Народному комісаріату освіти УСРР (НКО УСРР) - О.Я. Шумському, А.А. Хвилі, О.А. Полоцькому.² Юрій Іванович також належав до верхівки номенклатури культурно-освітніх установ, відтак про нього писали, коли досліджували малоз'ясовані питання життя і творчості науково-педагогічної інтелігенції,³ у тому числі західноукраїнської.⁴ Його зараховують до жертв політичного терору в УСРР 1930-х рр.,⁵ хоча колишньому есерові Озерському вдалося уникнути арешту 1935 та 1937 рр. за «справами боротьбистів», коли репресій зазнали О.А. Полоцький, М.П. Любченко, А.А. Хвиля, В.Д. Кузьменко,⁶ які свого часу уособлювали керівну ланку Наркомосу УСРР та його галузевих підрозділів. Досліджуючи біографію

Озерського, вчені переймалися трагічним фіналом його номенклатурної діяльності, нехтуючи до певної міри принципом об'єктивності щодо ролі і функцій керівника Укрнауки при Наркомосі УСРР.

За соціальним походженням Ю.І. Озерський належав до селянства, позаяк народився в с. Смяч Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії у 1896 р., але в анкетах «відповідального керівника» зазначав власноруч - «інтелігент, син попа».⁷ Він закінчив духовне училище і семінарію в Чернігові, а в 1914 р. поступив до Петроградського історико-філологічного інституту, де і брав участь у діяльності Української студентської спілки, очолюваної Є.Нероновичем. Там студент Озерський познайомився з українськими есерами - М.Салтоном та М. Чеченем, а вже весною 1917 р. його направили до Києва і згодом до Чернігівського губкому партії есерів. Саме в Чернігові «потоваришував» з В.Блакитним - одним з ідеологів УПСР, займався підпільною діяльністю в містах губернії - Ніжині, Конотопі, Глухові, Кролевці, був делегатом з'їзду УПСР у квітні 1918 р., на якому відбувся розкол партії.

Освітньо-номенклатурну роботу розпочав у 1919 р. у Ніжині, очолюючи відділ народної освіти, але як член УКП(б), а після розпуску партії боротьбистів у березні 1920 р. пристав до КП(б)У.⁸ За «проявлену лояльність» до більшовиків його призначили до Колегії політичної освіти дорослих НКО УСРР, у якій Озерський працював протягом 1921 - 1922 рр. Функції політосвіти не обмежувалися навчанням «політграмоти» - первинної ланки номенклатури освітніх установ, вони також поширювалися на духовне та літературно-мистецьке життя суспільства, яке «українізувалося». Він відвідував засідання Держнаукметодкому при НКО УСРР, ревізував діяльність видавництва «Рух», УРЕ, брав участь у роботі з'їзду письменників-гартівців, був членом редколегії освітянських часописів.

Призначення Наркомом освіти УСРР О.Я.Шумського сприяло просуванню ходінками влади багатьох колишніх активістів УКП(б). Так, 21 січня 1926 року за розпорядженням Наркома на посаду завідуючого Управлінням політосвіти НКО УСРР призначили Ю.І.Озерського.⁹ Зарекомендувавши себе «позитивно», він потрапив в поле зору наркома М.О. Скрипника, якого «висунули» замість Шумського у березні 1927 року. Новоспечений нарком, котрий волів стати академіком ВУАН, видав 15 липня 1927 р. наказ: «На тов. Озерського Ю.І. завідателя Управління НКО накладається виконання обов'язків завідателя Укрнауки в сполученні зі завідуванням Управлінням Політосвіти».¹⁰ Поєднання обох посад в одних руках означало встановлення жорстокої політцензури в установах науки та освіти. Академік С.О.Єфремов, у якого, судячи зі «Щоденника» вченого, склалися неоднозначні стосунки з ним, зазначав тоді, що Озерський «почував себе господарем в Академії».¹¹ За нотатками згаданого «Щоденника» Єфремова можна виявити справжнє місце і роль українського політцензора в науковому та культурно-освітньому житті України другої половини 1920 - початку 30-х рр.

Перший запис про Озерського в «Щоденнику» Єфремова припадає на 22 липня 1927 року, тобто тиждень після його призначення на голову Укрнауки, а стосувався він кадрового складу Всеукраїнської академії наук (ВУАН) та її фінансування. «Голова наради Озерський поведився більш ніж коректно, - занотував Єфремов, - бо разом з мною обороняв інтереси Академії проти фінансового управління».¹² Нарада відбувалася в Харкові в Наркомосі, учасники якої розподіяли бюджетні кошти між установами системи освіти, науки та культури. Прізвище Озерського згадується у «Щоденнику» Єфремова понад 30 разів, але в глузливо-іронічному контексті. Посада дозволяла Озерському вирішувати кадрові питання, здійснювати ревізію діяльності ВУАН, впливати на вибори, формувати політико-ідеологічні пріоритети секції суспільних наук. Траплялися з ним і дивні пригоди. В листопаді 1927 р. Академія наук одержала помешкання для президії, а телеграму подяки надіслала до ЦК ВКП(б). «В своїй останній розмові з Президією Академії Озерський між іншим запитав і про ту телеграму, - записав 18 листопада Єфремов. - «Діло добре, телеграма звернула увагу скрізь, і в нас, і за кордоном; так же ні наша, ні Російська Академія не говорила... одно тільки в наших колах викликає непорозуміння: чому її адресовано до ВКП? Хіба ж наша КП(б)У не ближче до Академії.»¹³ Мотивація подібного тлумачення зрозуміла: номенклатура Укрнауки воліла почути подяку на свою адресу, щоб одержати політичні дивіденди від ЦК КП(б)У. Тут не було якогось «ідейного сепаратизму» чи ностальгії за боротьбистським минулим.

Керівникові Укрнауки доводилося перебувати між декількома вогнями: залагоджувати непримиренність М.С.Грушевського та Єфремова, а з другого боку, реалізовувати амбітні претензії Скрипника на звання академіка. Складається враження, що сутички між вченими були рукотворними, тобто Скрипник діями і вчинками Озерського намагався внести організаційний та особливо ідейний розкол між академіками. «Розказують, - занотував Єфремов 25 січня 1928 р., - що Озерський запрохує до себе академіків та й очітує. Був у його Пфейфер». «Дивуюсь, - каже Озерський, - що Другий відділ, хоч найчисленніший, не хоче брати на себе влади в Академії... От, наприклад, яка ваша думка про таку комбінацію: Тутківський - президент, Плотников - віце-президент, Симинський - неодмінний секретар», - «не знаю, - каже Пфейфер». Справді, не дурна думка: це була б для начальства ідеальна комбінація. Більш комісаро-слухняної Президії й уявити собі не можна.»¹⁴ Укрнаука, яка перебувала у складі Наркомосу, очевидно, виконувала «директивні» вказівки Скрипника. Для перевірки діяльності Академії наук була навіть створена спеціальна комісія, яку очолював Озерський. «До ревізії, на думку Озерського, академіки поставились або вороже, або холодно й пасивно, опріч двох: Тутківського та Симинського, - записав Єфремов до «Щоденника» 11 лютого 1928 р.»¹⁵ Укрнаука в особі Озерського намагалася «запропонувати переобрання президії», але тоді у нього не було прихильників. Він, судячи із зауваг Єфремова, був незадоволений, «звичайно, ревізорів з такого результату не можна бути дуже вдоволеному».¹⁶ Але тоді боротьба за радянізацію президії Академії наук лише розпочалася.

3 травня 1928 р. відбулися вибори в академіки та власне президії і керівництва ВУАН. Напередодні Озерський провів активну «оргпідготовку», навіть запевнив Скрипника, що саме наркома оберуть головоючим на зборах і «голосуватимуть слухняно за всіх, за кого звелють».¹⁷ Збори обрали головоючим першого президента ВУАН В.І.Вернадського, а висунуту академіком П.А.Тутківським кандидатуру від Наркомосу - Скрипника, відхилили. Президентом Академії наук обрали Д.К.Заболотного, а всі зусилля «комуністичного Мачницького», тобто Озерського, що мав псевдонім - Мачницький, «протиснути» в академіки Скрипника - виявились марними. Не вдалося усунути від справ і Єфремова. Отримавши поразку, Озерський фактично започаткував разом із Скрипником політичне переслідування неслухняних академіків. 6 травня 1928 р. газета «Пролетарська правда» - друкований орган Київського окружного партії - опублікувала доволі радикальну статтю про результати виборів до президії Академії наук, яку, на переконання Єфремова, «інспірували» Скрипник та Озерський.¹⁸ «Перша група, - зазначалося в куцоному коментареві до підсумку виборів, - подачею своїх голосів виявила політичну демонстрацію проти органів радянської влади, що керують культурними справами, а тим самим і проти всього радянського уряду України. Друга група своїм голосуванням не протиставляла себе політиці НКО, але не цілком розібралася в усіх нюансах намірів першої групи. Третя група академіків підтримала Наркомос».¹⁹ Цей дивний репортаж, автором якого був Озерський, викликав пересторогу в Академії і переполюх серед номенклатури наркомосу. «Кажуть, - занотував Єфремов 7 травня 1928 р. - що після голосування в Академії «представники од Наркомоса» ходили, мов у воду опущені: це не перший випадок, що голосовано проти чиновників у всій радянській практиці, - виходить, що взагалі можна так голосувати. Отже, рушиться найголовніша підвалина радянського ладу».²⁰ Висновок притаманний для Єфремова, якого неможливо запідозрити у симпатії до радянської влади, але вибори засвідчили позицію науковців.

Протистояння офіційного Харкова, де перебував Наркомос УСРР, з УАН, яка залишилася в Києві від часу свого заснування у 1918 р., завершилося перемогою інтелігенції над номенклатурою. Академік Єфремов та його колеги, незважаючи на появу так званої «волобуєвщини», тобто політичного попередження від влади, виявили пасивну і результативну форму спротиву. Лідер Укрнауки Озерський, якого Єфремов називав «Прегоратива», тому що той весь час говорив не «прерогатива», а навпаки, «просто боїться вертатись до Харкова, тому він і сидить у Києві та усилюється «рятувати ситуацію»».²¹ Його відрядили тоді до Берліна у справах Наркомосу, а на зворотному, шляху Юрій Іванович відвідав Львів, зустрічався з місцевою інтелігенцією.²² Очевидно, йшлося про те, щоб унеможливити публікації розвідок Єфремова на сторінках галичанських періодичних видань.

Скандальні вибори до УАН спричинилися до того, що вона не відсвяткувала свого

ювілею - 10-річчя заснування. Повернувшись з Європи, Озерський мав зустріч в Академії, розповідаючи «речі відомі» та «хвастливі дурниці».²³ Щодо ювілею Єфремов не висловлював подиву - «навіть добре: одним скандалом менше в житті Академії», але одночасно згадав про ініціативу його проведення, яка належала все-таки Озерському, у тому числі із запрошенням іноземних вчених.²⁴

Чергова виборча кампанія до УАН розпочалася весною 1929 р., яка висунула нових представників партійно-державної номенклатури. «В академіки пруться: Скрипник, Гринько, Затонський, Шліхтер, - зауважив про себе Єфремов, - не кажучи вже про Яворського, - все, як бачимо, великі вчені!»²⁵ Напередодні виборів Раднарком УСРР видав постанову «Про поповнення ВУАН новими дійсними членами та про порядок вибору їх»,²⁶ відтак Озерський одержав чергову мотивацію своєї номенклатурної діяльності. Згадавши про «труднощі переходового періоду, пожвавлення класової боротьби в нашій країні, зростання дрібнобуржуазних, зокрема, націоналістичних настроїв, що позначилися і на окремих наукових робітниках», голова Укрнауки закликав в одній із статей академіків поставитися відповідально до виборів задля того, «щоб краще їх провести». Про це він писав на сторінках його улюбленої «Пролетарської правди».²⁷

Поповнення «новими, молодими силами, зокрема - представниками марксистської методи в дослідженні», він вважав вкрай необхідним, бо з-поміж діючих академіків, з «марксистською метою» - немає.²⁸ Запланували обрати до нових дійсних членів ВУАН, з них 20 перевести на бюджет НКО, тобто штатних академіків.²⁹ У червні 1929 р. відбулися вибори керівництва у відділеннях, у тому числі й історико-філологічного, де Єфремов очолював кафедру історії новітнього українського письменства. На зборах, які обирали керівництво, Сергій Олександрович утримався від голосування. «Озерський в кінці пробував мені дорікати за те, - занотував до «Щоденника» академік Єфремов, - що я зіпсував їм одногосність і одержав од мене різку одправу, що я голосую по совісті, а не з наказу».³⁰ За академіком Єфремовим органи ДПУ слідували постійно, про що він сам пише у «Щоденнику», але 1929 р. виявився для нього доленосним - його заарештували за сфабрикованою справою «СВУ». Можна припустити, що «неслухняна позиція» академіка, крім його політичної біографії, стала причиною форсованої підготовки процесу «під Єфремова». Замовником цього разу була не Укрнаука з її активним керівником, а партійна номенклатура вищого рівня.

На початку січня 1930 р. Озерського «звільнили від виконання обов'язків члена колегії НКО УСРР» у зв'язку з «переходом на іншу роботу», відтак йому доводилося працювати в УРЕ, читати лекції в Харківському ІНО, допоки про нього не згадали знову, запросивши головою Держвидаву УСРР 2 березня 1930 р.³¹ А наступного дня секретаріат ЦК КП(б)У затвердив кандидатуру Озерського «на голову ДВОУ, ввівши його до складу НКО».³² Повернення виявилось доленосним, тому що рівно через рік кадровий склад Наркомосу УСРР на чолі зі Скрипником було «очищено» від «ухильників». Після самогубства колишнього наркома розпочалися масові репресії проти його прихильників. Не став винятком і Ю.І. Озерський. Його арештували 23 листопада 1933 р., визнавши одним із членів фашистського блоку, яким безпосередньо правили лідери УВО, відтак звинуватили у спробах замаху «на життя вождів партії».³³ У січні 1934 р. він визнав свою причетність до керівництва «українсько-боротьбистського блоку», позаяк дома залишились дружина Олександра Дмитрівна Кривусьова, 14-річний син Костянтин та 8-річна донька Заря.³⁴ Вирок був типовим для політ'язнів 1934 р. - засудження до розстрілу з наступною заміною його засланням на 10 років до таборів. Соловецький табір особливого призначення (СТОП) справді виявився останнім пристанищем Озерського. У вересні 1935 р. його дружина намагалася розшукати місце перебування чоловіка, звертаючись до НКВС СРСР, але марно. Він перебував на Соловках разом з сотнями українських літераторів, письменників, вчених, яких добре знав. У 1936 р. секретно-політичний відділ НКВС виявив занепокоєння з того, що колишні члени «УВО» можуть підтримати фашистську Німеччину, яка претендувала на території за Рейном, тому рекомендували пильнувати за поведінкою Озерського, що «користувався авторитетом» у Скрипника та був «сподвижником українського наркомоса Шумського».³⁵ В листі Озерського до О.Д. Музолевської, яка мешкала в Харкові, перехопленого чекістами, йшлося про побут радянського політ'язня. Прочитуємо його мовою, яка зафіксована у спецзведенні Од ПУ від 10 червня 1934 р.: «Сонце виходить в три часа ночи, а заходить в 11 часов, -

легко можна обійтись без огня. Работаю на общих работах: таскал дрова и лес из воды и складывал в штабеля для погрузки, - о работе по специальности не может быть и речи, да и негде здесь, на острове, как челюскинцы живем. Питание неважное, получаем хлеба 700 гр., каша на завтрак или борщ из сушеных овощей и опять каша или рыба, вечером же только кипяток. Сахара имею 400 гр., посему еле хватает на 2 недели вприкуску. Сплю пока на досках - конечно, не на постоянной кровати, - подложивши пальто. Имеем почту и газету, но библиотека здесь очень маленькая, да и не те книги, которые нужно для меня. Работать над собой почти невозможно».³⁶ У липні 1934 р. він одержав листівку від дружини, яка відправила її з Москви, інформуючи про те, що листи з Соловків інколи одержувала. «Я не знаю, за що ты арестован, какое у тебя обвинение и какой у тебя срок, - писала вона йому в одному з листів, - была у прокурора и сколько ни просила, но ничего не узнала».³⁷ Судячи з листа Озерського до Музолевської, у якому він розпитував про долю дружини та дітей, її листи до нього не доходили. Відомо, що його дружина намагалася уникнути репресій, але не надовго, позаяк в одному з листів Озерського йшлося про те, що вона могла б приїхати на поселення, якщо він відбуде третину ув'язнення. Незбагненна логіка життя: перебуваючи в самому кратері смерті, думати про порятунок, про відсутність потрібної книги, вилаштовувати плани на майбутнє. Він відсидів третину терміну «покарання», але замість «поселення» з дружиною, його втратили. 7 жовтня 1937 р. особлива трійка УНКВС Ленінградської області, розглянувши справу оперативної частини Соловещької в'язниці ГУДБ НКВС СРСР на 52 осіб, засуджених до різних термінів ув'язнення, які залишилися «на контрреволюційних позиціях і продовжували вести контрреволюційну агітацію та виявляти терористичні наміри», засудила Ю.І. Озерського до розстрілу.³⁸ Серед страчених виявились також відомі вчені та освітяни, керівники культурно-освітніх установ - М.М. Вороний, А.М. Гарбуз, В.Ф. Гоца, П.Ю. Дятов, Й.М. Зозуляк, М.К. Зеров, К.І. Коник, О.А. Крушельницький, М.М. Лозинський, М.П. Павлушков, М.М. Полоз, В.П. Підмогильний, О.І. Бадан-Яворенко, Ю.П. Мазуренко та інші. Дружина Озерського мешкала у Москві, домагаючись реабілітації чоловіка, тому 14 квітня 1962 р. президія Верховного суду Карельської АРСР скасувала судовий чи позасудовий вирок 1937 р. Його реабілітації, а не повернення дочекалася і рідна мати - Ольга Миколаївна Зебницька, яка жила у Києві.³⁹

Джерела та література:

1. Дорошко М.С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20 - 30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. - К.: Видавничо-поліграфісний центр «Київський університет», 2004. - 154 с.
2. Реабілітовані історією (АН України, Ін-т історії України та ін.: Редкол.: П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін.). - Київ - Полтава: Рідний край, 1992. - 401 с.
3. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20 - 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. - Донецьк: НОРД-ПРЕСС, 2004. - 455 с.; Даниленко В.М., Кузьменко М.М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського нарком осу. Біографічні нариси. - Севастополь-Донецьк: «Вебер», 2003. - 56 с.
4. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20 - 50-ті роки ХХ ст. - К.: Наукова думка, 1994. - С. 146, 156, 252, 304.
5. Марочко Василь, Хіллі Гьотц Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 - 1941). - К.: Науковий світ, 2003. - 301 с.
6. Шаповал Ю.І. Україна 20 - 50-х років: сторінки ненаписаної історії. - К.: Наукова думка, 1993. - С. 163, 223.
7. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп. 12. - Спр. 5456. - Арк. 1-2.
8. Там само
9. Там само. - Арк. 2.
10. Там само. - Арк. 12.
11. Єфремов Сергій Щоденники. 1923 - 1929. - К., 1997. - С. 745.
12. Там само. - С. 522.
13. Там само. - С. 548.
14. Там само. - С. 578.
15. Там само. - С. 586.
16. Там само
17. Там само. - С. 625.
18. Там само. - С. 626.
19. Переобрання президії УАН // Пролетарська правда. - 1928. - 6 травня.
20. Єфремов Сергій Зазнач. видання. - С. 627.

21. Там само. - С. 633-634.
22. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Зазнач. праця. - С. 304.
23. Там само. - С. 632.
24. Там само. - С. 748.
25. Там само. - С. 757.
26. Див.: Вісті ВУЦВК. - 1929. - 17 квітня.
27. Озерський Ю. Про вибори нових академіків до Всеукраїнської академії наук // Пролетарська правда. - 1929. - 21 квітня.
28. Там само
29. Там само
30. Єфремов Сергій Зазнач. видання. - С. 77.
31. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп. 12. - Спр. 5456. - Арк. 1-2.
32. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 6. - Спр. 235. - Арк. 114.
33. Даниленко В.М., Кузьменко М.М. Зазнач. праця. - С. 19.
34. Там само. - С. 20.
35. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Том 1. - К., 1997. - С. 80. 36 Там само. - С. 181. 37 Там само. - С. 187.
38. Там само. - С. 185.
39. Даниленко В.М., Кузьменко М.М. Зазнач. праця. - С. 19-20.

Ірина Еткіна

З ІСТОРІЇ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (КІНЕЦЬ 1919 - 1920 рр.)

Сучасна українська економіка стоїть перед необхідністю створення нових форм сільськогосподарського виробництва, які б відповідали запитам ХХІ ст., що спонукає до обов'язкового врахування історичного досвіду нашої країни. Особливий інтерес викликає період української революції 1917 - 1921 рр., коли вектори аграрних реформ змінювалися з калейдоскопічною швидкістю, як і політичні режими. Розгляд регіональних особливостей земельних перетворень кінця 1919-1920 рр. сприяє адекватному відображенню історичної дійсності.

Дослідження аграрних перетворень включає в себе широкий спектр питань, але в рамках даної статті ми зупинимось лише на одному - розподілі земель серед селянства губернії. Цій проблемі присвячена монографія М.І.Ксензенка.¹ Окремі аспекти цієї теми розглядали як радянські дослідники, зокрема, Н.І.Супруненко², І.І.Шевченко³, Р. Д. Лях⁴, В. В. Калініченко, І. В. Хміль, так і сучасні: Я. Малик⁷, О. Ганжа⁸, С. Кульчицький⁹ та інші.

І все ж ряд проблем залишився невисвітленим або потребує переоцінки. Саме залучення місцевого матеріалу дає змогу уникнути схематизації при вивченні складних економічних процесів. Тема є складовою комплексної проблеми «Соціально-демографічні процеси в Україні в І-й половині ХХ ст.», яка досліджується на кафедрі історії слов'ян Чернігівського педуніверситету.

У статті поставлено за мету дослідити механізми реалізації радянського аграрного законодавства кінця 1919 - 1920 рр. на матеріалах Чернігівської губернії. Для розв'язання поставлених завдань залучено документи Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) та матеріали тогочасної преси.

Територія губернії на 1920 р. становила 37 348 км² і поділялась на 11 повітів. 26 серпня 1920 р. ВУЦВК УСРР ухвалив рішення про утворення Шосткинського повіту, до складу якого увійшли окремі волості Новгород-Сіверського, Кролевецького та Глухівського повітів.¹⁰ За переписом 1920 р., чисельність мешканців губернії сягала 1841,8 тис. чоловік.¹¹

Весь нетрудовий земельний фонд губернії, за даними губземвідділу, дорівнював 428 тис. дес., в т. ч. поміщицьких 330 тис. дес., церковних 27 700 дес., монастирських 4 600 дес. і земель цукрових заводів 65 300 дес. З цієї площі в 1919 р. було розподілено в тимчасове індивідуальне користування 255 тис. дес. (ріллі 180 тис. дес. і сінокосів 75 тис. дес.). Водночас радгоспам відводилося 14 тис. дес., колективним господарствам - 3 220 дес., радянським установам - 4 000 дес. Завідуючий губземвідділом С. Данилов 12 березня

інформував губвиконком, що в 1920 р. планувалося розподілити серед селянства всього 86 тис. дес.¹²

З серпня по жовтень 1919 р. майже вся губернія, за винятком частини Чернігівського, Городнянського, Сосницького і Новгород-Сіверського повітів, була захоплена військами Денікіна. На початку жовтня 1919 р. Червона Армія розпочала звільнення Чернігівщини, і в першій половині грудня радянська влада була встановлена в усій губернії. Вже в перший день наступу радянських військ на Чернігівщину реввійськкрасою 12-ї армії був створений Чернігівський губревком на чолі з Т.Михеловичем як надзвичайний тимчасовий орган радянської влади.¹³ Губземвідділ розгорнув роботу при губревкомі з 20 листопада. На початку 1920 р. його очолював П. Грищенко, якого змінювали на цій посаді відповідно С.Данилов, М.Алесенко, Р.Щуковский.¹⁴ Саме губземвідділ і був покликаний впроваджувати радянське аграрне законодавство в Чернігівській губернії.

Керівництво комуністичної партії визнало, що поразка радянської влади в Україні у 1919 р. була спричинена, зокрема, вкрай невдалою аграрною політикою, яка потребувала негайного перегляду. Про це йшлося на VIII конференції РКП(б), що відбулася на початку грудня 1919 р. Перегини в земельній політиці, які полягали в намаганні відразу перейти до колективного господарювання, минаючи етап зрівняльного розподілу, були списані на авантюристичну політику партійних та радянських керівників республіки. Резолюція «Про радянську владу на Україні», прийнята партконференцією, вимагала повної ліквідації відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею поміщицьких земель безземельним та малоземельним селянам. Вказувалося, що радянські господарства слід створювати, лише зважаючи на інтереси селянства, а при об'єднанні селян у комуни та артіль не допускати ніякого примусу.

2 - 6 лютого відбувся II губернський з'їзд рад, який прийняв резолюцію по земельному питанню в руслі рішень VIII Всеросійської партконференції. Вона передбачала створення радгоспів відповідно до інтересів як держави, так і місцевого селянства, наділення найбідніших землею, не зачіпаючи інтересів середняків, створення колективних господарств лише на добровільних засадах, залучення до роботи органів влади представників біднішого і середнього селянства.¹⁵ 8 лютого губревком передав свої повноваження губвиконкому на чолі з Д.І.Петровським, обраному на II губернському з'їзді рад.¹⁶

У березні 1920 р. в губернії були проведені вибори постійних органів влади - рад. При виконкомах рад під керівництвом губземвідділу організовувались повітові та волосні земельні відділи. Таким чином весною 1920 р. губземвідділ намагався відновити систему земельних органів, що була створена у 1919 р., намагаючись при цьому розв'язати кадрову проблему. Особливо вона стосувалася сільських земельних комісій, які викликали найбільшу кількість нарікань. Так, в с. Микишин Городнянського повіту голова земельної комісії П.Черноус платню не отримував, проте брав хабарі харчовими продуктами. Оскільки заможні селяни могли дати більше - вони й отримували кращу землю.¹⁷ Остерський повітземвідділ скаржився на низький рівень сільських земельних комісій у своєму повіті.¹⁸ Незадовільна оцінка роботи сільських земельних комісій та звинувачення їх у хабарництві нерідко зустрічалась як в місцевій пресі, так і в звітах волосних та повітових земельних відділів. Волземвідділи також не були на висоті свого становища. Так, в Горбівському волземвідділі Чернігівського повіту працювали безграмотні селяни з бідняків, які були не в змозі детально ознайомитись із постановами наркомзему та губземвідділу.¹⁹ Ревкоми намагалися переобрати земельні комісії, що складались із заможних селян, оскільки вони гальмували розподіл земель. Приміром, Сосницький ревком наполягав на переобранні комісії в с. Осьмаках, яка складалася з кукулів, що мали по 15 - 25 дес. землі.²⁰ Проте визначити закономірність класового складу місцевих земельних органів ні в губернії в цілому, ні в окремих повітах виявилось неможливим. Прикладом цього може послужити Новгород-Сіверський повіт, в якому до одних комісій входили заможні селяни, не зацікавлені в наділенні землею бідняків, в інших місцях спостерігалось протилежне явище - безконечні переділи проводили комісії, що складались з бідняків і часто змінювали свій особовий склад.²¹

Нерідко губземвідділу було складно знайти порозуміння навіть з повітовими відділами. Так, Сосницький повітземвідділ надіслав інструкції, розпорядження та іншу документацію акуратно підшивав без будь-яких повідомлень на місця. В результаті землеміри, що працювали у волостях, залишались непоінформованими і нерідко діяли

всупереч вказівкам губземвідділу.²² Другий губернський з'їзд завідуючих повітземвідділами, що відбувся 5 - 8 серпня 1920 р., ухвалив: усі розпорядження як центру, так і губземвідділу проводити терміново і чітко, не змінювати завідуючих земельних органів без дозволу вищих земельних інстанцій.²³ Таким чином, губземвідділ намагався зробити вертикаль земельних органів централізованою, припинити часті зміни відповідальних осіб, що порушували планомірність робіт. Також губземвідділ зайняв єдино правильну позицію, намагаючись збільшити свій штат і відрядити якомога більшу кількість землемірів, агрономів та інших спеціалістів на місця, щоб через них контролювати ситуацію у волостях та селах. При відсутності необхідної кількості спеціалістів це було досить складне завдання. До середини березня 1920 р. губземвідділ набрав всього 65 співробітників, тобто поновив лише половину складу своїх спеціалістів, що працювали у 1919 р. Бракувало щонайменше 100 землемірів, щоб відрядити їх у кожную волость. Лише на березень 1921 р. кількість співробітників губземвідділу разом з відрядженими на місця досягла 325 чоловік.²⁴ Проте це було лише часткове вирішення проблеми кадрів, адже підібрати досвідчених спеціалістів для всіх волосних та сільських земельних органів було неможливо, тому будь-які розпорядження радянської влади проходили крізь призму місцевих земельних органів, нерідко кардинально змінюючись при цьому.

Землевпорядкувальні роботи в губернії були розпочаті тільки в березні 1920 р., оскільки губземвідділ пізно відрядив спеціалістів на місця, крім того, повітземвідділи в зимовий період намагалися хоча б частково відновити матеріали з обліку нетрудового фонду та інші статистичні дані, які було втрачено майже в усіх повітах під час наступу денікінських військ.

У лютому губземвідділ розіслав у повіти новий закон «Про землю», затверджений Всеукрревкомом 5 лютого 1920 р. Стаття 2 закону «Про землю» декларувала недоторканність трудового господарства в будь-яких формах: подвірній, хутірській, відрубній, общинній. Але закон мав декларативний характер, і термін «трудове господарство» в ньому не розтлумачувався. Тому закон справив приголомшуюче враження на селянство. Серед заможних селян Новгород-Сіверського повіту поширилася чутка, що встановлюється власність на землю для господарств у розмірі до 50 дес. Селяни, у яких в 1919 р. було відібрано лишки, вимагали їх повернення, а деякі захоплювали землю самочинно.²⁵ Відповідно до статті 4 нового земельного закону в користування безземельних та малоземельних селян переходили створені у 1919 р. радгоспи, крім тих, що за згодою місцевого селянства залишалися у вигляді показових господарств. Але 14 тис. дес. землі, навіть якщо їх повністю розподілити між селянами губернії, не могли б значно поліпшити їх землезабезпеченості. Інструкція Всеукрревкому від 5 лютого 1920 р. «Про попередній розподіл нетрудових земель України в користування трудового землеробського населення», в якій детальніше розглядалися окремі питання землевпорядкувальної практики, була надіслана до повітів лише в другій половині березня. На цей час в багатьох повітах уже були прийняті норми розподілу земель у тимчасове користування і відповідно до них розпочався розподіл.

Одним з важливих завдань реалізації земельної політики радянської влади постало визначення норм розподілу землі в індивідуальне користування відповідно до нового земельного законодавства. Проблему запобігання «чорних» переділів та подрібнення сільських господарств намагався вирішити губернський з'їзд завідуючих повітземвідділами 2 - 4 квітня 1920 р. Була прийнята резолюція, якою заборонялось відрізати землю від господарств, що перевищували граничний розмір наділу (норма + 1/3 норми), за умови обробітку землі тільки особистою працею членів сім'ї.²⁶ Але проголосити будь-які зміни в аграрній політиці було значно простіше, ніж їх реалізувати. Чернігівській губернії була властива строкатість норм наділів не лише в межах повітів і волостей, а й окремих сіл. У деяких повітах відповідно до нового законодавства норми розподілу землі значно перевищували тогорічні. Так, V Чернігівський повітовий земельний з'їзд визначив норми, за якими повіт був розбитий на 3 райони, що наділялися відповідно 15, 12 і 10 дес. орної та сінокісної землі на середнє господарство з 6 душ. Багато селян відразу подали клопотання про повернення землі, відібраної у них у 1919 р. Подібні клопотання не задовольнялися. При цьому кожне село ділило землю по-своєму: одні дотримувались районної норми, інші ділили порівну між усіма громадянами села, а треті зовсім не ділили.²⁷ Норми середнього трудового господарства в Глухівському

повіті були збільшені щонайменше у півтора разу. Але застосувати цю норму і при цьому задовольнити земельний голод найбільшого населення повіту було неможливо через малоземелля. В Кролевецькому повіті за 1920 р. вона змінювалась двічі: до видання закону «Про землю» середня норма наділення на одного їдця становила 1 1/4 дес., після його отримання - 8 - 12 дес. землі на господарство. Це приблизно дорівнювало нормі 1919 р., але наприкінці 1920 р. з'їзд волземвідділів та волкомнезамів повіту визнав, що така норма не дозволила надати землі безземельним та малоземельним селянам, і замінив її нормою 4 - 6 дес. на господарство, додаючи тим з них, що мають більше трьох душ по подушній нормі.²⁸

Отже, зміна аграрної політики радянської влади в 1920 р. була спрямована на те, щоб знайти соціальну опору не тільки серед найбільш бідніших прошарків села, але й серед середняків. З цією метою центральні органи радянської влади погоджувались відступити від ідеї негайного усунування сільського господарства і розділити якомога більшу кількість земель серед селянства. Земельні органи губернського та повітового рівнів, розуміючи, що подальше подрібнення земельних наділів веде до повного занепаду сільського господарства в губернії, намагались адміністративними методами збільшити норми залишення землі на господарство і таким чином зберегти життєздатні трудові селянські господарства від розподілу. Але збільшити норми не дозволяли малоземелля і велика густота населення в губернії. Тому повітові норми дуже часто існували тільки на папері, реальний процес розподілу земель вносив до них радикальні корективи. Найбідніша ж частина населення, якому землі не вистачило, наполягало на подальшому «чорному» переділі. Тому земельні перетворення в окремих місцях відбувалися всупереч усім законам. Так, Сосницький повітземвідділ був безсилий запобігти «чорному» переділу у Перелюбській, Погорільській і Волинківській волостях.²⁹ У лютому 1921 р. на сході х. Лупосова Охрімівської волості вирішили скасувати попередню ухвалу повітземвідділу про наділення частини селян колишньою поміщицькою землею і взяти всі лишки землі по рівномірній розверстці, незважаючи на норму трудового господарства.³⁰ Нерідко і волземвідділи Сосницького повіту ігнорували рішення повітового відділу. Таким чином, Сосницький повітземвідділ практично не контролював процес розподілу землі в повіті: «чорні» переділи порушували інструкцію від 5 лютого 1920 р., а земельні органи нижчих ланок не виконували його розпорядження. «Чорним» переділам другий рік поспіль не міг протидіяти Новгород-Сіверський повітземвідділ. На повітовому земельному з'їзді, що відбувся 15 - 16 квітня 1920 р., було прийняте рішення, що «чорні» переділи, які мали місце у 1919 р., залишаються в силі при згоді більшості населення села, але нові переділи в 1920 р. не припускаються.³¹ Проте деякі села повіту продовжували практику «чорних» переділів. Так, загальний сход с. Рудні Дмитрівської волості в присутності представників волосної і сільської рад 24 квітня 1920 р. постановив продовжити розподіл землі за жеребом. Рішення проводити «чорний» переділ як польових, так і присадибних та сінокісних земель було прийняте одногосно в с. Мамекине. Орної землі на їдця припадало по 1 дес., присадибної - 1/8 дес., сінокісної - 1/4 дес.³² Крім того, повітземвідділ намагався вести боротьбу з переділами присадибних земель та городників, які порушували інструкцію наркомзему від 5 лютого, вказуючи земельним комісіям, що їх прагнення «зрівнювати» іноді набувало неприпустимих форм, коли город відбирали у бідняків, замінюючи його далеким і виснаженим наділом.³³ У цей же час селяни, які втратили свої землі внаслідок «чорних» переділів 1919 р., вимагали визнати такий розподіл землі незаконним. Так, 30 селян с. Хильчичі скаржились на сільську земельну комісію, яка провела «чорний» переділ методом насильства та погроз. Ця справа потрапила до судово-кримінальної міліції. З'ясувати, чи прагнула більшість населення рік тому суцільного переділу землі, чи пішла на цей крок під тиском і погрозами меншості, було досить складно, адже погрози продовжувались, і селянство було залякане такою ситуацією. Керівник судово-кримінальної міліції 4-го району відмовився розглядати цю справу, пояснивши своє рішення особистою зацікавленістю, адже у нього теж забрали 40 дес. землі і дали менший наділ у гіршому місці. Врешті-решт слідство дійшло висновку, що розподіл землі в с. Хильчичі в 1919 р. був незаконним, земельна комісія і підмовники скоїли злочин.³⁴ Якщо в більшості волостей повіту необхідно було стримувати населення від суцільних багаторазових переділів, то в Грем'яцькій волості постала протилежна проблема: куркулі утримували по 60 дес. землі, відмовляючись розділити лишки між малоземельними. Бідняки не отримали навіть колишніх поміщицьких земель, захоплених куркулями. При цьому волземвідділ був безсилий щось змінити і просив допомоги повітземвідділу.³⁵ Подібна ситуація мала місце і в інших повітах. Так, селянство с. Ковпити наймалоземельнішої Пакульської

волості Чернігівського повіту розподілило землі за жеребом з дозволу повітземвідділу. А селяни с. Тарасевичеві Велички Антонівської волості скаржились повітземвідділу, що більшість населення страждає від малоземелля, а частина колишніх козаків захопила в користування поміщицькі землі в розмірі від 25 до 100 дес. на господарство.³⁶ Про ігнорування земельної реформи в Остерському повіті доповідалося в жовтні 1920 р. на повітовому з'їзді КНС. Наголошувалося, що куркулі користувалися землею без обмежень, а біднота обробляє землі на умовах половинщини.³⁷ Отже, земельним органам радянської влади було складно збалансувати інтереси різних верств села. Одна частина селянства готова була безконечно ділити землі до повної рівності, інша - намагалась взагалі уникнути земельної реформи.

На кінець жовтня 1920 р. усі повітземвідділи губернії звітували, що попередній розподіл нетрудових земель між сільським населенням завершено, нерозподілених земель не залишилось. Наприкінці 1920 р. губземвідділ у своєму звіті про хід землевпорядкувальних робіт дав остаточну цифру розподіленого між землеробським населенням нетрудового фонду губернії - 319 330 дес. землі.³⁸ Отже, якщо нетрудовий фонд зручних сільськогосподарських угідь губернії становив 428 тис. дес., то між селянством було розподілено 75 % цього фонду. Інші 25% потрапили до лугового фонду, а також розподілялися між державними установами, культурно-показовими радянськими та колективними господарствами, дослідними полями та цукровими і винокурними заводами. Цифрові дані, вміщені в працях дослідників, дещо різняться між собою. Так, М.І. Ксензенко, посилаючись на дані наркомзему, вважає, що вже на 15 травня в губернії було розподілено 355627 дес. нетрудових земель,³⁹ за підрахунками ж В.В. Калініченка, в губернії з вилучених 350 000 дес. куркульської та 262 972 дес. поміщицької землі трудове селянство отримало в індивідуальне користування 531 404 дес.⁴⁰ Очевидно, розбіжності слід пояснювати розпливчатістю у визначенні категорій власності.

Наприкінці 1920 р. губземвідділ доповідав, що категорія безземельних селян перестала існувати, оскільки їх наділили землею в першу чергу. Натомість перші результати обліку землеробського населення продемонстрували дещо іншу картину. На 1 лютого 1921 р. у Городнянському повіті залишалось безземельних 434 сім'ї, малоземельних - 3 420, середняків - 2 937, а тих, хто мав землі понад місцеву норму, - 252 сім'ї.⁴¹ В Козелецькому повіті на 1 лютого 1921 р. існувало 3 377 безземельних, 12 263 малоземельних, 6309 середняцьких сімей (з них 1 145 господарств мали землі понад місцеву норму).⁴² Отже, дані свідчать, що практично зникла категорія заможних селян або куркулів, оскільки господарства, що перевищували норму, як правило, належали великій родині. Але категорія безземельних та малоземельних мала помітну питому вагу.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що губземвідділ та підконтрольні йому земельні органи впроваджували аграрну реформу радянської влади в умовах повного економічного занепаду краю внаслідок громадянської війни. Губземвідділ багато зробив для відновлення діяльності земельних органів влади, але при відсутності кваліфікованих спеціалістів сільського господарства ця робота не могла набути чітких, організованих форм. Зміна аграрного законодавства держави напередодні весняного засіву спричинила ще більший хаос у справі землеустрою. Розподіл земель відбувався із значними порушеннями закону «Про землю» за сценарієм, що диктувався місцевими умовами та настроями селянства. І все ж більшовицька влада, всупереч власним ідеологічним переконанням, дозволила селянству здійснити його одвічну мрію про розподіл поміщицьких та куркульських земель. Через малоземелля краю під розподіл потрапила і значна частина земель середняків. У результаті в губернії практично зникли міцні селянські господарства, що виходили за рівень натурально-споживчого характеру виробництва. Натомість внаслідок наділення землею безземельних та сімейних розділів господарств губернія отримала величезну кількість дрібних землекористувачів, які в умовах нестачі тягла, примітивного реманенту та бідних ґрунтів ледве могли забезпечити мінімальний споживчий рівень, що призводило до кризи сільськогосподарського виробництва. Постала необхідність припинити передільчу вакханалію, яка охопила село, і V Всеукраїнський з'їзд рад (лютий-березень 1921 р.) закріпив землі за кожним селянським господарством та сільською громадою строком на 9 років. Партійне керівництво шукало інших шляхів взаємодії з основною частиною населення, що привело до впровадження нової економічної політики (неп).

Джерела та література:

1. Ксензенко Н.И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 - март 1921 гг.). - Харьков, 1980.
2. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. - М., 1966.
3. Шевченко И.И. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян (1919-1920) - К., 1958.
4. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні. (1917-1923 рр.). - К., 1975.
5. Калиниченко В.В. Распределение помещичьих и излишков кулацких земель на Левобережной Украине в 1920 г. // Вопросы истории СССР. - 1979. - Вып. 24. - С. 50 - 58.
6. Хмель И.В. Аграрные преобразования на Украине, 1917-1920 гг. - К., 1990.
7. Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917-1920 рр.): Дис. докт. іст. наук. - Львів, 1997.
8. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму.(1917-1927 рр.). - К., 2000.
9. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.). - К., 1996.
10. Народне господарство Чернігівщини. - 1920. - № 2-3. - С.37.
11. Статистика України. Серія 1. Демографія. - Х., 1922. - № 28. - С.2.
12. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 43. - Арк. 29.
13. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. - К., 1983. - С.58.
14. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 43. - Арк. 29.; Спр. 1055. - Арк. 51; Спр. 1066. - Арк. 23; Спр. 602. - Арк. 17.
15. Знамя Советов. - 1920. - № 27 (7 февраля). - С.2.
16. Там само. - № 29 (10 февраля). - С.1-2.
17. Там само. - № 245 (26 октября). - С.3.
18. ДАЧО. - Ф.Р-505. - Оп. 1. - Спр. 35. - Арк. 126.
19. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 187. - Арк. 262.
20. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 358.
21. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 973. - Арк. 8.
22. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 180.
23. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 101.
24. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 43. - Арк. 29.; Спр. 910. - Арк. 2.
25. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 973. - Арк. 8.
26. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 18, 28.
27. ДАЧО. - Ф.Р-507. - Оп. 1. - Спр. 90. - Арк. 9, 33-34.
28. ДАЧО. - Ф.Р-503 - Оп. 1. - Спр. 1061.- -Арк. 75,81,83.; Знамя Советов. - 1920. - № 291 (19 декабря). - С.2.
29. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 286. - Арк. 74.
30. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 88. - Арк. 16-17.
31. ДАЧО. - Ф.Р-4563. - Оп. 3. - Спр. 46. - Арк. 556.
32. ДАЧО. - Ф.Р-4563. - Оп. 3. - Спр. 42. - Арк. 96, 108.
33. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 973. - Арк. 7-8.
34. ДАЧО. - Ф.Р-4563. - Оп. 3. - Спр. 46. - Арк. 555, 558.
35. Знамя Советов. - 1920. - № 168 (25 июля). - С.3.; ДАЧО. - Ф.Р-4563. - Оп. 3. - Спр. 42. - Арк. 224.
36. ДАЧО. - Ф.Р-507. - Оп. 1. - Спр. 88. - Арк. 24.; Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 187. - Арк. 154-155.
37. Знамя Советов. - 1920. - № 234 (13 октября). - С.2.
38. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 43. - Арк. 44.
39. Ксензенко Н.И. Назв. праця. - С. 84.
40. Калиниченко В.В. Назв. праця. - С. 55.
41. Селянська правда. - 1921. - № 41 (5 березня). - С. 2.
42. ДАЧО. - Ф.Р-1786. - Оп. 1. - Спр. 42. - Арк. 24.

Аліна Лимар

М. Т. СИМОНОВ (НОМИС): ПОГЛЯДИ ПОМІЩИКА НА ПРОБЛЕМИ ПОРЕФОРМЕННОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Матвій Терентійович Симонов (Номис) (1823 - 1901) - відомий етнограф-фольклорист, громадський та культурний діяч, письменник та педагог. Саме ці аспекти його діяльності

створили в літературі стійкий образ Номиса-народолюбця [33], активного діяча українського національно-культурного руху другої половини XIX ст. другого ешелону [24; 42]. Водночас його постать як поміщика-землевласника пореформеної доби досі залишається не дослідженою. В силу різних обставин довгий час він займався організацією сільського господарства в родовому маєтку, який знаходився на хуторі Заріг Лубенського повіту Полтавської губернії (тепер с. Заріг Оржицького району Полтавської області). Господарювання Номиса припало на пореформений час і тривало з 1869 р. по 1893 р. М.Т.Симонов був типовим поміщиком свого часу, що вів своє господарство, як і тисячі землевласників Полтавської губернії, стикаючись з однаковими проблемами та перешкодами на шляху до становлення господарства нового - капіталістичного - типу. Тому вивчення господарської діяльності Номиса-поміщика представляє інтерес на лише з точки зору розширення уявлень про недостатньо досліджені сторони приватного життя та діяльності відомого представника українського національно-культурного руху, але й дозволяє, застосовуючи персонологічний метод, підходити до вирішення різних аспектів соціальної історії Лівобережної України пореформеного періоду.

Історія поміщицьких господарств (під цим терміном слід розуміти землеволодіння або землекористування не менше 50 десятин або ж істотні капіталовкладення в інші галузі сільського господарства) [30; 49] пореформеного періоду досі залишається маловивченою. Найвивченішим питанням історії поміщицького господарювання у дореволюційній історіографії є проблема робочої сили в маєтках поміщиків [48; 50]. У 20-х рр. XX ст. з'являються праці О.М.Челінцева [51; 52], М.Яворського [54], І.В.Чернишова [53]. У 60-70 рр. XX ст. поживаються інтерес до зазначеної теми. Досліджуються питання історії великих поміщицьких господарств, співвідношення капіталістичної та відробіткової систем ведення господарства. З'являються праці О.М.Анфімова [3; 4], Л. П.Мінарник [20], Л.М.Іванова [12], М.М.Дружиніна [8] та ін. Серед узагальнюючих праць з історії пореформеного села Росії, де автори висвітлювали й історію поміщицьких господарств України, слід назвати працю С.М.Дубровського [9]. Серед найновіших досліджень з цього питання - статті В.В.Горбаньова [7], С.М.Абукова [1], Ю.П.Присяжнюк і Л. М. Горенко [29] та ін. У наш час питання історії поміщицьких господарств (особливо середніх) такі, як структура землекористування, організація господарства, перешкоди, що стояли на шляху успішного розвитку, доля виробництва в сільському господарстві, продовжують стояти на порядку денному, вимагають всебічного вивчення, оскільки досі не існує монографічних досліджень, присвячених цьому питанню.

Дослідники, вивчаючи поміщицьке господарство, зверталися до великої кількості джерел. Але об'єктивний аналіз функціонування поміщицького господарства даного періоду неможливий без аналізу свідчень самих поміщиків. Тому актуальним є вивчення окремих поміщицьких господарств із залученням джерел особистого походження - мемуарів, щоденників, епістолярію, автобіографій і т. п., а також значного матеріалу статистичних описів, які проводилися на основі свідчень самих поміщиків у 80 - 90-х рр. XIX ст. Такі статистичні дослідження проводилися у межах всієї Російської імперії, в тому числі і на території Лівобережної України. Багато з цих статистичних матеріалів було опубліковано [6; 11; 17; 32; 34; 35; 38; 39; 43; 44], в тому числі і в періодичних виданнях [наприклад: «Временник Центрального Статистического комитета МВД», «Земледелие», «Вестник русского сельского хозяйства», «Сельское хозяйство и лесоводство»], деякі з них досі зберігаються в архівах, на основі інших ще в кінці XIX ст. з'явилися праці істориків [2; 19; 25; 28; 31].

У Полтавській губернії теж проводилися подібні статистичні дослідження, дані яких також публікувалися [10; 18; 22; 23; 26; 45; 46]. Серед них - «Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадяцком и Лубенском. Приложение к V и IV тому сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии» [27]. Томи збірника виходили за географічним принципом (по повітах). На момент виходу томів по Гадяцькому та Лубенському повітах дані щодо господарства землевласників цих повітів ще не були оброблені «за сокращением состава бюро» [27, 31], тому були видані окремою брошурою.

Статистичні дослідження проводилися в 1884 р. на основі опитування землевласників. У цій брошурі наводилися різноманітні дані про господарство землевласників в Лубенському та Гадяцькому повітах. Серед опитаних на Лубенщині - представники всіх категорій землевласників: від дрібних (50-100 десятин) до великих (1000 і більше

десятин). 265 землевласників Лубенського повіту, які мали більше 50 десятин, загалом володіли 67699 десятинами. 161 власник (володіли трьома четвертими всіх земель) надав достатні свідчення, про 56 маєтків даних не було, про 48 маєтків - дані недостатні. Тобто опитано було 209 власників з 265, і репрезентативність даних є достатньо високою. З 209 опитаних достеменно відомо, що 89 вели власне господарство на своїх землях, а 71 - не займався цим, здаючи землю в оренду. Серед опитаних поміщиків був і Матвій Терентійович Симонов.

Основними виробниками сільськогосподарської продукції в Україні впродовж другої половини XIX - на поч. XX ст. залишалися поміщицькі та селянські господарства. Більшість господарств поміщиків продовжували свою життєдіяльність традиційно, за інерцією: використовували працю залежних (вже економічно) селян, вилучали прибуток із виробничої сфери, закладали землю в банках, накопичували борги. Все це призводило до руйнації поміщицького землеволодіння, його занепаду. Переважна більшість поміщиків не сприймала «землю» як засіб виробництва, як об'єкт особистого господарювання, тому мало вживала заходів для запровадження нових принципів ведення справ. Поміщики, як свідчать джерела, рідко навідувалися у свої маєтки з господарською метою, лише інколи контролювали процес виробництва, не стимулювали його розвиток новими капіталовкладеннями. Звичайно, власники таких господарств мали незначні прибутки, які часто вилучалися з виробництва і використовувалися на «особисті потреби» (сплата боргів, купівля нерухомості, розваги і т. п.) [5, 668-669]. І лише невелика частина поміщиків, пристосувавшись до нових історичних умов, змогла організувати досить стаке господарство підприємницького типу.

До поміщиків, які намагалися пристосуватися до нових умов, належав і М.Т.Симонов. Як згадував він пізніше, «в кінці 1869 г. я оставил службу в ведомстве Государственного Контроля, с порядочно разстоенным здоровьем и переехал на постоянное, как я предполагал, жительство в наследственном моём хозяйстве, в с. Зарог» [41, 3]. Але постійно проживати у Зарозі Номису не довелося. Він займався громадською та педагогічною діяльністю і часто надовго оселявся у повітовому місті Лубни. Постійно ж Матвій Терентійович проживав у своєму маєтку з кінця 1869 р. по літо 1872 р., з травня 1878 р. по березень 1885, з 1890 р. по 1893 р. У 1893 р. Матвій Номис продав свій маєток та землю заможному козаку Трохименку та виїхав із Зарога («переселився в Лубны ради лечения сильно расстоенного здоровья» [41, 28]).

Номис був одним з тих землевласників, котрі вели господарство розумно, аналізуючи причини, що заважали його успішному розвитку. Своє бачення вирішення проблем, пов'язаних з веденням господарства, М.Т.Симонов частково виклав у статті «Замечания владельцев о причинах, мешающих успешному ведению хозяйства и о том, что следует предпринять для устранения этих причин» (розділ книги «Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадяцком и Лубенском. Приложение к V и VI тому сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии» [27]. Усі дані про маєток Номиса теж взяті з цього видання [27, 54-55].

М. Т. Симонов був одним з 265 землевласників Лубенського повіту (дворян, духовних осіб, купців, євреїв), що мали більше 50 десятин. Усі ці землевласники належали до семи категорій: 1) 50-100 десятин, 2) 100-200, 3) 200-300, 4) 300-400, 5) 400-500, 6) 500-1000, 7) 1000 і більше [27, с. 33]. На жаль, кількісних даних про склад кожної з категорій ми не маємо. Номис, який володів 381 десятиною землі, належав до четвертої категорії землевласників. Зазначимо, що кількість землі, якою володів М.Т.Симонов, була більшою за середній розмір поміщицького землеволодіння у Полтавській губернії, що (за даними на 1887 р.) становив 167,6 десятини (у середньому по Україні 721, 4 десятини) [55, 55].

З 381 десятини, що належали Матвію Терентійовичу, орної землі було 242 (63,5 %), з них на 1883 р. тільки 46 (19 % від орної, 12 % від всього землеволодіння) десятин знаходилося під оранкою економії (жито - 10 десятин, яра пшениця - 14, ячмінь - 7, овес - 5, гречка - 5, просо - 2, інших рослин (рапс, горох, буряки) - 3 десятини. Цей перелік свідчить про те, що господарство Номиса не було орієнтоване на ринок, оскільки зв'язок з ринком мали ті господарства, які вирощували цінні сорти озимої пшениці та цукрові буряки. [29, 93]. 75 десятин Номис віддавав в оренду на довгий строк, у короткотерміновій оренді «іспольно» (за половину врожаю) або за гроші знаходилося 37 десятин, тобто всього Номис здавав в оренду 112 десятин (46,3 % орної землі, 29,4 % всього землеволодіння). Таким чином, він здавав в оренду майже в 2,5 разу більше землі, ніж

засівав. Цікаво і те, що у господарстві М.Т.Симонова не практикувалася оренда за відробітки, яка широко використовувалася у господарствах поміщиків Полтавської губ. і була основною формою оренди поряд з грошовою. Як бачимо, співвідношення поміщицького землеволодіння та землекористування у маєтку Номиса було не на користь першого. Ця тенденція була характерною для усіх регіонів України, більшість землевласників на своїх землях не займалася власним господарством і повністю або частково здавала їх в оренду [55, 55]. У 80-і рр. XIX ст. в Полтавській губернії поміщики здавали в оренду 30% своєї землі (або 39,5% своєї орної землі) [12, 321-323]. У сусідній Чернігівській губернії із 1392 великих господарств -806 (58%) не вели власну оранку, а у 251 маєтку оброблялося менше 1/4 землі [31, 238].

Здаючи землю в оренду, М.Т.Симонов, як і більшість поміщиків того часу, непогано заробляв. Орендна плата за десятину орної землі під один посів на 1881 р. у Полтавській губернії, де чорноземні ґрунти особливо цінувалися, становила 7, 91 крб. (в середньому по Україні - 5, 65 крб.) [3, 164]. Але, звичайно, за умови самостійного економічного ведення господарства Номис зміг би заробляти набагато більше.

84 десятини землі Матвія Терентійовича знаходилися під толокою та сінокосом, будівельного лісу було 7 десятин, мокрого сінокошу (болотиста місцевість) - 119, садивної і садової землі та городини - 13 десятин. Тут вирощували огірки, дині, кавуни. Пізніше старша донька М.Т.Симонова згадувала: «...у нас того року (1872 - Л. А.) уродив пречудесний баштан - динь, кавунів, огірків сила» [21, 320].

М.Т.Симонов володів також і худобою. Робоча худоба складалася з 5 робочих коней, 3 - неробочих та 32 волів. Ця кількість повністю забезпечувала потреби економії (за даними перепису, у Полтавській губернії на 100 десятин посівів припадало 13 робочих коней і 12 волів [46, 104]). З неробочої худоби було: бугаїв - 1, корів - 8, третяків - 5, дрібної рогатої худоби - 10, овець - 110, свиней - 5. Але в цілому у маєтку Номиса скотарство не було розвиненим, у порівнянні з посівною площею було незначним, не було товарним, а служило виключно для задоволення власних потреб власника. Взагалі, питома вага поміщицького скотарства у пореформений час значно відставала від землеробства.

У маєтку М.Т.Симонова працювали наймані робітники (даних про селян, які перебували на «відробітках», наразі немає): 8 річних робітників: 4 «повні робітники», тобто дорослих чоловіків, здатних до виконання всіх сільськогосподарських робіт, та 4 «напівробітники», до яких відносили жінок та підлітків - хлопців до 18 років (у Номиса працювали саме жінки). На літній період кількість робітників не змінювалася, тобто строкових робітників він не наймав.

М.Т.Симонов володів також одним винним магазином та однією маслобійкою.

Оскільки капіталізація поміщицького помістя виражалася в розмірі економічного посіву, наборі аграрних культур, широкому застосуванні передових методів ведення господарства, використанні кращої техніки, добрив, товарності виробництва, широкому використанні найманої праці, то про маєток Номиса як про капіталістичне господарство не доводиться говорити. Але все ж таки він був дбайливим господарем своєї землі. Після залишення державної служби і повернення у Заріг у 1869 р. Матвій Терентійович «совершенно погрузился в интересы хазяйства». Він «скинул мундир и, облачась в крестьянскую свитку, самолично занялся хозяйством на своём хуторе, перекрывал соломенные крыши на усадебных постройках, городил тыны, мастерил возы и проч., вызывая не малое удивление среди окрестных панов и полупанков, находивших чернорабочий образ жизни неприличествующим статскому советнику и кавалеру орденю» [14, 4].

Господарство, як писав сам Номис, «при моих усилиях, оправилось и обещало для меня обезпеченное существование» [41, 4], незважаючи на труднощі, які виникали в процесі господарювання. Таких труднощів виявилось аж занадто багато для українських поміщиків як великих, так середніх та дрібних. Не всі з них справлялися з проблемами однаково ефективно, деякі взагалі навіть не намагалися вникнути в господарські справи, хоча «Велика реформа» 1861 р. та інші реформи 60-х рр. XIX ст. спонукали глибоко осмислювати сутність тогочасної трансформації аграрних відносин. Реалізація поставлених завдань багато в чому залежала від інноваційного сприйняття, якісно нового розуміння поміщиком таких понять, як «земля», «ринок», «виробництво», «робоча сила» і т. п. Але не всі поміщики вчасно зрозуміли сутність нових аграрних відносин. Уже від звільнення

селян очікувався поштовх аграрному розвитку. Проте реальність виявилася дещо іншою - поміщики зіткнулися з низкою складних проблем: нестачею оборотних капіталів (вкупні суми були бездарно витрачені), відсутністю агрономічних знань у землевласників та досвіду, низьким рівнем кваліфікації сільськогосподарських робітників, непристосованістю до ринкової економіки, споживацьким способом життя багатьох поміщиків, відсутністю технічних засобів. Ці проблеми стали предметом аналізу і самих поміщиків, й уряду, і земських статистичних організацій. Так, чернігівський губернатор на початку 1884 р. у доповідній записці на ім'я міністра внутрішніх справ визначив коло проблем дідичів. Серед них «нестача оборотного капіталу, невміння вести грошове господарство, нестача енергії в боротьбі з перешкодами, неминучими у всякому новому ділі» [40, 71]. Статистичні організації опитували землевласників і теж намагалися з'ясувати причини незадовільного стану більшості поміщицьких маєтків.

У книзі «Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадячском и Лубенском..» [27] найцікавішим є розділ, присвячений заувагам поміщиків про причини, що заважали успішному веденню господарства, та їх міркування з приводу усунення цих проблем. Ці зауваження поміщиків стосуються 80-х рр., тобто періоду аграрної кризи 80-90 - рр. XIX ст., зумовленої появою на європейському ринку дешевого хліба з-за океану.

У цілому поміщицьке господарство пореформеної України багатьма вченими оцінювалося як низько інтенсивне та малоприбуткове [51, 49-81]. Не були винятком і поміщицькі господарства Лубенського повіту. Таку ситуацію опитані власники в основному пояснювали «частними неудачами: неурожаями, дурным качеством скота и пр. Хотя эти объяснения во многих случаях и справедливы, но можно утвердительно сказать, что нет более распространенной причины малой доходности хозяйств, как отсутствие организации имений. Практика мало склонна указывать на эту причину по большой трудности бороться с нею» [27, 31]. Справді, система господарювання у місцевих маєтках була далекою від ідеалу. Удосконалення форм його організації вимагало від поміщика і знань, і бажання, і фінансів.

Під час викладу зауважень опитаних землевласників щодо питань про організацію господарства у окремих маєтках автори брошури дотримувалися того порядку, який рекомендувався професором Людоговським, автором книги «Основы сельскохозяйственной экономики» [15]. Цей порядок був таким: «1) вступительные вопросы при организации хозяйства; 2) организация культур для всех видов угодий; 3) организация скотоводства; 4) организация удобрения; 5) организация рабочих сил; 6) организация продуктов и материалов, обращающихся в хозяйстве; 7) организация капиталов; 8) организация личного состава управления» [27, 32].

Для уникнення повторень по кожному питанню вибиралися зауваження, які відрізнялися від інших найбільшою повнотою міркувань. Потім наводилися тільки ті з них, де було сказано що-небудь нове в порівнянні з попередніми заувагами, містилися оригінальні міркування, або ті, «которые ярко характеризовали ту или другую сторону уже затронутого вопроса» [27, 32].

Всього свої зауваження висловили 37 власників з тих, хто вів власне господарство (серед них і Матвій Терентійович Симонов), і 12 власників, що не займалися господарством, а здавали землю в оренду.

По першому пункту («Вступительные вопросы при организации хозяйства: пространство имения и угодья») в основному зустрічалися скарги на «истребление лесов, вызывающие частые засухи и на истощённые почвы, хотя некоторые землевладельцы говорят, наоборот, о плодородности земель» [27, 33]. Наприклад, Леонтович, власник 500 десятин, говорить про те, що «почва очень хорошая», Огранович - власник 389 десятин - говорить про «нашу дородную чернозёмную почву» [27, 23]. Таким чином, основні причини неродючості ґрунту - засуха та виснаження - зумовлюються хижацьким ставленням до лісових угідь та до самої землі, яку не удобрювали належним чином.

Що стосується другого пункту («Организация культур для всех видов угодий. Выбор системы хозяйствования и севооборота»), то автори брошури відмічають, що цього дуже важливого питання не зачепив ні один з опитаних землевласників, крім управителя маєтку Горвіца (1378 десятин).

Проблема організації скотарства та робочої і продуктивної худоби вирішувалася так: землевласник Ніякой, що володів 350 десятинами землі, стверджував, що худоба в

основному дрібна та з поганими робочими якостями. Він також називає причину цього - це неякісний корм та його недостатня кількість. Худоба, крім того, «никогда не видела ни соли, ни барды; то и другое дорого, а винокуренных мелких заводов в Лубенском уезде почти нет» [27, 34]. Зауваг Номиса з цього приводу у брошурі не зафіксовано. Зазначимо, що в цей період ішов процес заміни волів кіньми як більш універсальним та швидкісним тягловим засобом і засобом пересування. Оскільки у мастку Номиса основною тяговою силою були воли (32 проти 5 робочих коней), можна стверджувати, що цей процес господарство Матвія Терентійовича ще не зачепив.

Одним з найважливіших моментів у веденні господарства було питання організації удобрення ґрунтів. Як зазначають автори книги, «несмотря на жалобы на истощение почвы, владельцы, по-видимому, мало обращают внимания на вопрос об удобрении земель» [27, 33]. Так, наприклад, землевласник Ніякой зауважує: «земля с каждым годом делается неурожайной от истощения, а удобрять её нечем... А в прежнее время было много винокуренных заводов, тогда была барда и скот хорошо кормился, следовательно было чем и уваживать землю» [там само]. Хоча свідчень М.Т.Симонова з цього приводу у брошурі не зафіксовано, але точно відомо, що він теж не використовував добрива на своїх землях [27, 55].

Серйозною проблемою для пересічного поміщика України в другій половині XIX ст. залишалося забезпечення мастку робочою силою. Це було наслідком повільного формування всеукраїнського ринку робочої сили, що виявлялося в нерівномірному (в межах регіонів, губерній і навіть повітів) та нестабільному забезпеченні поміщицьких мастків працівниками, особливо сезонними. В питанні щодо «организации рабочих сил и инвентаря» свої міркування та зауваги висловили 26 землевласників. З контексту брошури можна визначити, що мова в цьому розділі йшла саме про найманих робітників, а не про відробітки селян. З опитаних поміщиків 17 власників скаржилися на недобросовісність робітників (з них власників 50-100 дес. - 1, 100-200 - 1, 200-300 - 8, 300 - 400 - 1, 500 - 1000 - 3, 1000 дес. і більше - 2 власники; отже, більше всього скаржилися власники 200-300 дес.). Всі ці власники «высказывают столь распространенные между нашими владельцами жалобы на недобросовестное исполнение рабочими принятых на себя обязательств» [27, 33]. Крім того, багато опитаних скаржилися на те, що доволі складно знайти робітників, а тим більш добросовісних, а також на дорожнечу робочих рук. Власниця Оссовська (105 десятин) пояснює нестачу робочих рук тим, що більшість довколишніх жителів (с. Мала Селецька) відправляються на заробітки в інші губернії. Справді, за чисельністю переселенців та відхідників Полтавщина та Чернігівщина займали перше місце серед губерній Росії. Тільки за один 1891 р. на далекі заробітки пішло із Полтавської губернії 173 тис. чоловік [36, 22]. Власник Герман не вказує на якісь конкретні причини, а просто констатує факт: «невозможно в этой местности отыскать свободные рабочие руки, в особенности в самое нужное время» [27, 33]. В цьому контексті цікавий лист подружжя Кулішів до Симонових, написаний у 1888 р. [13]. Пантелеймон Олександрович та Олександра Михайлівна (рідна сестра Надії Михайлівни - дружини Номиса) проживали на той час на хуторі Мотронівка Борзенського повіту Чернігівської губернії. Проблеми, з якими вони стикалися у веденні свого господарства, були подібними до проблем землевласника Симонова. «Мы день в день в больших хлопотах, молотников нет, ни за деньги, ни за корову и цены на рабочих высокие сравнительно с ценами на хлеб и пр.» [там само, арк. 1].

Цікаво, що через декілька років ситуація змінилася. В «Обзоре сельского хозяйства Полтавской губернии за 1892 г.» зазначалося: «Рабочих было очень много, а убирать было нечего... Многие рабочие хотели работать хоть за харчи, но их никто не принимал» [22, 344], а в «Обзоре...» за 1896 - «Предложение рабочих рук велико, а спрос незначителен» [23, 131].

Що стосується дорожнечі робочих рук, то тут серед лубенських поміщиків виявляється протиріччя. Для одних платня робітникам здавалася зavelикою, інші розуміли, що вона є недостатньою для забезпечення потреб найманого робітника (хоча для поміщика вона є справді великою). Землевласники скаржилися на низьку ціну хліба та на високу плату, яку вимагали робітники. Іван Огранович (389 дес.) говорить про те, що «слишком низкая в нашей местности плата рабочим, побуждающая их уходить на заработки в места, где близости хлебных рынков труд оплачивается дороже, настолько высока для нанимателя, что служит главной причиной разорения почти всех крупных

хозяйств нашей местности» [27, 33]. Управитель маєтку Горвіца (1378 дес.) вказує навпаки на дешевизну робочих рук, як на сприятливу умову для ведення господарства. І справді, плата робітникам була низькою. «Зимние заработки рабочих были скудны и плохи,» - констатує «Обзор...» за 1895 р. Небагато отримували наймані робітники і влітку. Так, місячна зарплатня чоловіка в літній час була не вищою 5-6 крб., а жінок - 3-4 крб. За пуд хліба, який отримав від поміщика чи заможного селянина, бідняк повинен був відпрацювати в жнива 5-6 днів [22, 346; 23, 195].

Свої думки з приводу забезпечення господарства робочими руками висловив також і Матвій Терентійович Симонов. Він не жалівся на високу платню найманим робітникам, а «высокость цены, в которую обходится помещику продукт вследствие массы ложажихся на него произвольных затрат, объясняет не только страшную небрежностью рабочих, но прежде всего указывает на несвоевременность хозяйственных распоряжений, неумение сберечь силы рабочих, рабочего скота, сберечь время» [27, 33]. Як бачимо, судження Симонова відрізняються від зауважень інших поміщиків в першу чергу раціоналізмом, підходом до справи справжнього хазяїна і, насамперед, піклуванням справжнього господарника про робітників, худобу. Він не знімає відповідальності за поганий стан маєтку в першу чергу із самого господаря («несвоевременность хозяйственных распоряжений»), хоча і не відкидає думку інших власників про «небрежность рабочих».

У питанні того, яких заходів треба вживати, щоб виправити становище, землевласники були не такими активними. «Относительно того, что следует предпринять для устранения неудовлетворительных отношений между рабочими и владельцами, есть всего два заявления» [27, 34]. Серед власників, що мали своє бачення вирішення даної проблеми, був Зінкевич (77 дес.). Він вважав, що за «самовольное оставление рабочими хозяина следует положить серьёзное взыскание; возвращение задатка или перебранных денег недостаточно для покрытия убытков хозяина» [там само].

Отже, викладені вище думки, як бачимо, дуже часто суперечливі, але вони дають можливість дійти висновку, що «если причины натянутого отношения рабочих и хозяев кроются отчасти в недобросовестности и вообще недостаточной нравственной устойчивости рабочих, то с другой стороны не без влияния здесь и отношения самих хозяев к рабочим» [27, 34]. І, як приклад, автори дослідження наводять свідчення власника Козюри, який зі свого досвіду стверджував, що робітники «при известном к ним отношении хозяев, являются отнюдь не такими систематическими недобросовестными, как можно подумать, если ограничиться влиянием большинства других отзывов» [там само]. Далі автори з усього вищесказаного роблять висновок, що «одно законодательное урегулирование отношений рабочих к хозяевам мало поможет в разрешении упомянутой натянутости, если со стороны хозяев не будет подан пример внимательного отношения к нуждам и интересам противоположной стороны» [там само].

З погляду на те, що характеристика поміщицьких господарств щодо забезпечення сільськогосподарськими машинами та реманентом дуже ускладнена у зв'язку з нестачею джерел (до 1910 р. обстеження господарств по цьому показнику не проводилися, а матеріали проведеного в 1910 р. Центральним статистичним комітетом Росії обстеження розроблено незадовільно та і відносяться вони до початку ХХ ст.) [37], важливими є дані, котрі надали поміщики авторам указаної брошури. В питанні щодо застосування в господарствах землевласників нових знарядь праці з'ясовується одне: майже всі землевласники користувалися в основному застарілим інвентарем, не поспішаючи застосовувати нові знаряддя праці. На Полтавщині у 80-і роки ХІХ ст. ще 40 % кількості поміщицьких плугів були дерев'яними. Автори дослідження відмічають, що «приобретению и пользованию усовершенствованными земледельческими орудиями и машинами мешают следующие причины:

- 1) дороговизна их;
- 2) отсутствие вблизи складов орудий и машин;
- 3) недостаток в машинистах для починки орудий» [27, 34].

Ці головні перепони на шляху до застосування у своїх господарствах нової техніки відзначали майже всі опитані землевласники. Крім того, Косинський (300-400 дес.) наголошував також на тому, що «наёмные годовые и сроковые рабочие безбожно обращаются с рабочим скотом и земледельческими орудиями, которые часто по нерадению или даже нарочно портят, чтобы приостановить успешную работу и самим

пользоваться прогулом, притом все нововведённые орудия требуют при починке понимающего машиниста, кузнеца, которых, к сожалению, можно отыскать только за несколько десятков вёрст» [27, 35].

Наступний розділ - «Организация продуктов и материалов, обращающихся в хозяйстве (т. е. Расстояние рынка, стоимости и удобства доставки продуктов на рынок или продажи на месте, выгоды разных сроков продажи в зависимости от колебаний цены и т. д.)». З цього приводу, як відмічають автори, було найбільше нарікань та зауважень з боку землевласників (після зауважень щодо робочих рук). Опитані скаржилися в основному на малу прибутковість, а в деяких випадках і збитковість господарств як наслідок низьких цін на сільськогосподарську продукцію та неврожайів останніх років. Деякі поміщики вважають, що «одним из главнейших неблагоприятных условий для хозяйства нашей местности служит отдалённость рынков для сбыта сельских продуктов» [27, 35]. Причому респонденти зазначають, що віддаленість ринків збуту однаково згубно впливає і на великі господарства, і на дрібні. Деякі власники не тільки вказують на проблеми, які виникають у ході господарювання, але намагаються знайти вихід із ситуації, що склалася.

Серед багатьох скарг на відсутність належних умов для успішного ведення сільського господарства - скарги на шляхи сполучення та на збиткове для власників посередництво різних осіб під час продажу хліба. Наприклад, Величко (200-300 дес.) вказує на «отсутствие железнодорожных путей, посредничество евреев и кулаков, без которых мы не обходимся при сильнейшем желании не иметь с ними дела» [27, 35]. Ця проблема була добре знайома і Матвію Терентійовичу Симонову. Він наголошує на тому, що величезна кількість посередників між виробниками та споживачами в кінцевому результаті «имеет последствием понижение ценности нашего продукта, т. е. содержание производителем этих посредствующих лиц на свой счёт. Особенно дорого обходится нам в этом отношении посредничество евреев» [там само]. М. Т. Симонов серед умов, що заважають веденню господарства, на перше місце ставить нестабільність цін на продукти і нестабільність «требуемый в родах продуктов (раз требуется рожь, маслянистые семена, пшеница, рогатый скот, свиньи - в другой раз требование слабое или предлагают цены ничтожные)» [там само]. Причиною коливань цін на сільськогосподарську продукцію (особливо на зернові) сучасні дослідники вважають те, що поміщицькі господарства майже не реагували на ринкову кон'юнктуру, бо дідичі розглядали власні маєтки як форму землеволодіння, а не як тип сільськогосподарського підприємництва [29, 93].

У розділі «Организация капиталів (основного та обігового)» викладені міркування 8 власників. Серед них Огранович (1085 дес.), який скаржиться на відсутність вільного капіталу, Зінкевич (77) - на нестачу капіталу для обзаведення землеробськими знаряддями праці нового покоління, Леонтович (1350) вважає, що успішному розвитку сільського господарства заважає відсутність у господарів обігового капіталу, а також технічних та агрономічних знань, Герман (62 десятини) теж скаржиться на нестачу грошей, Білова (50 десятин) - на борг та на великі проценти, Андрєєва (216 десятин) - на відсутність гнучкої системи кредитування, В. Яновський - на відсутність короткострокового кредиту, а цим користуються лихварі, які отримують від 36 до 100% в рік. Зауваг з цього приводу М. Т. Симонова не зафіксовано.

Щодо «организации личного состава для управления и надзора» виклав свої думки тільки М. Т. Симонов. З приводу того, що виробництво сільськогосподарської продукції в маєтках поміщиків обходиться набагато дорожче, ніж в господарствах представників сільських станів, Симонов говорить: «причина ясная: помещики сами не хотят или не умеют вникать в хозяйство, а совершенно добросовестных и умелых прикащиков или управляющих нет» [27, 35].

Далі у брошурі характеризуються ті скарги землевласників, які не були віднесені «ни к одному из вышеперечисленных пунктов организационного плана». Корнієнко (91 дес.) скаржиться на крадіжки, які з кожним роком набувають все більших і більших масштабів, Величко - «на потравы, спашы, лесокрадство и конокрадство» [27, 36]. Він також ремствує на занадто великий земельний податок, «доходящий до 53 коп. с десятины при стоимости её 100 руб.» [там само]. Шемет (1067 дес.) теж вважає, що для покращення стану господарств землевласників потрібно зменшити земельні податки. Власниця Помиловська називає такі несприятливі умови для ведення господарства: «разрозненность хозяев, т. е. отсутствие между ними единства; каждый поступает и

ведёт хозяйство по издревле усвоенному способу и своему усмотрению и не старается вводить в хозяйство вновь испытанных способов, не обращая при этом должного внимания и на удобрение и на обработку земли». Ця землевласниця вважає за можливе «устроить при каждом стане или в каждом уездном городе съезды землевладельцев для обсуждения разных отраслей хозяйства и для передачи один другому полезных по хозяйству усовершенствований» [там само].

Серед опитаних власників були і такі, які вважали, що не існує взагалі умов, сприятливих для ведення господарства, що воно в умовах тодішніх реалій є збитковим. Так, наприклад, Величко вказує на те, що несприятливих умов стільки, що сприятливі між ними непомітні. Мартос (52 дес.) заявив, що «во всех отношениях условия самые неблагоприятные» [27, 36]. Дейкун-Мочаленко (200 дес.) теж вважає, що «благоприятных условий для хозяйства совершенно нет; всё мешает; не вовремя выпадающая влага и жары несвоевременныя, дороговизна, а также леность наёмных рабочих; к тому же сбыта сельскохозяйственных продуктов не только своевременного, но даже сколько -нибудь сносного никогда не бывает; пособить горю землевладельцев никто не старается, а часто ещё причиняют вред, особенно мелкие владельцы - крестьяне и казаки» [там само]. Цим і пояснюється великий процент віддачі поміщиком своїх земель в оренду або продаж землі (так вчинив і сам Номис, хоча це було скоріше пов'язано із сімейними обставинами та неможливістю самостійно вести господарство через хвороби та старість).

Окремо аналізуються скарги землевласників на нововведений тютюновий статут. Свої судження з цього приводу висловили троє респондентів. Оскільки М.Т.Симонов ніколи не займався вирощенням тютюну, то він і не міг висловити свої зауваження з цього приводу.

Підсумовуючи все вищесказане, автори опитування навели також деякі думки землевласників щодо усунення причин, які заважали успішному веденню господарства. Зауважимо, що про проблеми та негаразди своїх господарств заявили 49 власників, а шляхи вирішення назрілих проблем вималювали тільки 9. Найповніше виклали свої пропозиції з цього приводу три землевласники - Симонов, Огранович та Величко. Останній пропонує такі заходи щодо покращення становища господарств землевласників:

- 1) підняти ціни на хліб та на м'ясо;
- 2) знизити ціни на сільськогосподарські машини та знаряддя праці;
- 3) усунути недобросовісних посередників при продажу хліба;
- 4) покращити шляхи до залізничних пакгаузів та знизити тарифи на перевезення худоби, хліба та сільськогосподарських машин; піклуватися про збереження хліба до та під час перевезень;
- 5) покращити народні школи;
- 6) відкривати по можливості сільськогосподарські школи та майстерні при них для ремонту знарядь та машин;
- 7) зменшити податки на землю;
- 8) організувати страхування домашніх тварин від усіх випадків смерті та посівів від граду.

Землевласник Огранович повторюється у своїх побажаннях щодо заходів покращення стану сільського господарства. Він пропонує також заснувати вигідне короткострокове кредитування та встановити суворіші відносини між робітниками та землевласниками.

І насамкінець автори цієї статті повністю наводять аналіз стану сільського господарства у Лубенському повіті, який дав М.Т.Симонов, а також його бачення виходу із критичного становища, що склалося в регіоні на той час. Серед причин, які заважають успішному веденню господарства землевласниками Лубенського повіту, він називає такі:

- 1) коливання цін на продукти та непостійний попит на різні продукти сільського господарства;
- 2) величезна кількість посередників (особливо євреїв) між виробниками та споживачами;
- 3) дорожняча вдосконалених сільськогосподарських знарядь праці, труднощі, що виникають в ході їх ремонту;
- 4) в маєтках поміщика - висока собівартість виробленого продукту (як наслідок

«ложавшихся на него (поміщика. - Л. А.) произвольных затрат, происходящих от несвоевременных распоряжений хозяйственных, от неумения сберегать силы рабочих, рабочего скота, сберегать время, от страшного небрежного обращения рабочими при уборке продуктов, их перевозке, молотье и т. д.; от небрежного обращения с кормами, особенно при полевых осенних и весенних работах и зимою на загонах; от страшной порчи разных хозяйственных принадлежностей, начиная с простейших и кончая какою - нибудь дорогою молотилою и т. д. Всё это в совокупности составляет такую цифру, что если например пуд пшеницы обходится хорошему хозяину казаку в 40 коп., то помещику или «пану» в 60 коп., а может быть и в 80 коп.» [27, 38]). Симонов вважає, що причина високої собівартості полягає в тому, що поміщики недостатньо вникають у процес ведення господарства, а сумлінних та порядних управителів (прикажчиків) практично немає;

5) в козацьких та селянських господарствах землю обробляють недостатньо якісно, без застосування добрив. Тому якість продуктів, які вирощувалися в цих господарствах, досить низька. Як зазначає Матвій Терентійович, землевласники вели своє господарство екстенсивним методом, тобто розорювали землі, намагаючись засіяти якомога більшу площу.

Що стосується того, як ліквідувати існуючі в сільському господарстві складнощі, Симонов зазначає: «Как устранить эти причины - пусть подумают об этом люди поопытнее меня. Я только скажу, что устранение причин, обозначенных у меня под цифрами 1 и 3, без участия правительства - и притом сильного участия, как того требует и важность предмета, произведено быть не может; что касается до причин 2, 4 и 5, то, по моему, мы могли бы сами, понатужившись, устранить их» [27, 39].

Таким чином, зауваження Матвія Терентійовича Симонова - типового лівобережного поміщика середньої руки пореформеного періоду - з приводу проблем поміщицького господарства та можливих шляхів їх усунення надають важливу інформацію щодо історії поміщицьких маєтків Полтавської губернії та про його власну господарську діяльність. Ці свідчення дають змогу стверджувати, що поміщики Полтавської губернії, зокрема Лубенського повіту, у процесі господарювання стикалися з типовими для всіх дідичів пореформеного часу проблемами (відсутністю вільних капіталів, досвіду та агрономічних знань, коливанням цін на с/г продукцію, дорожнечеою найманої праці та недобросовісністю робітників та ін.). Як наслідок цього, більшість поміщицьких господарств була нерентабельною (особливо середні та дрібні), що призводило до поширення здачі земель в оренду, накопичення боргів дідичами, застави та продажу маєтків. Велика кількість поміщиків у вирішенні своїх проблем покладалася виключно на державу (і справді, аграрна політика уряду другої половини XIX - початку XX ст. передбачала державну підтримку нежиттєспроможних поміщицьких господарств). Така державна політика призводила до уповільнення темпів аграрних процесів в Україні, що поряд з іншими чинниками унеможлилювало оптимально ефективний розвиток тогочасної економіки України, не забезпечувало належного добробуту її населення.

Висвітлення поглядів Номиса-поміщика на проблеми пореформеного українського села суттєво доповнює та уточнює традиційні уявлення про соціальне обличчя відомого українського діяча і призводить до постановки питання кореляції соціально-економічного становища та суспільної позиції представників українського національно-культурного руху II половини XIX ст.

Джерела та література:

1. Абуков С. Н. Именье Борисовских как пример крупного помещичьего хозяйства юго-восточной Украины второй половины XIX в. // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. - Кн. 9 // Голов. ред. З. Г. Михолобова. - Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2002. - С. 96 - 100.
2. Анненков Н. Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах. - Т. 1. - СПб., 1897.
3. Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века. - М., 1961.
4. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. - М.: Наука, 1969. - 369 с.
5. Архив Раевских. - СПб, 1912. - Т. 4., - С. 668-669.
6. Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. - СПб., 1867.
7. Горбаньов В. В. Система господарювання в поміщицьких господарствах Харківської губернії наприкінці XIX - на початку XX ст. // Вісник Харківського національного університету

- ім. В. М. Карабіна. - № 566. - Історія. - Вип.. 34. - Харків, 2002. - С. 135 - 144.
8. Дружинин Н. М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. // Исторические записки. - Т. 89. - М.: Наука, 1972. - С. 187-230.
9. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. - М.: Наука, 1985. - 398 с.
10. Землевладение и землепользование в Полтавской губернии по данным подворной переписи 1900 г. - Полтава, 1911.
11. Земские подворные переписи. 1880-1913. Поуездные итоги // Сост. З. М. и А. Н. Свавицкие. - М., 1926.
12. Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков Украины в конце XIX в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянского и революционного движения в России. - М., 1961. - С. 312 - 354.
13. ІР НБУВ, ф. 1, спр. 30293.
14. Киевлянин. - 1901. - №6.
15. Людоговский А. Основы сельскохозяйственной экономии. - М., 1875.
16. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. - СПб., 1903.
17. Материалы для статистико-экономического описания Харьковского уезда. - Вып. I. - Харьков, 1884.
18. Материалы подворной переписи Полтавской губернии 1900 г. - Полтава, 1907.
19. Мезенцев В. И. Доходность частного землевладения в Харьковской губернии // Харьковский сборник. - Харьков, 1897. - Вып. 11.
20. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX - начала XX в: Землевладение, землепользование, система хозяйства. - М.: Советская Россия, 1971.- 144 с.
21. Наталка - Полтавка (Н. М. Кибальчич). Деякі споминки про холеру 1872 р. // Зоря. - 1894 р. - С. 320-321.
22. Обзор сельского хозяйства Полтавской губернии за 1892 г. - Полтава, 1893.
23. Обзор сельского хозяйства Полтавской губернии за 1896 г. - Полтава, 1897.
24. Одарченко Петро. Фольклорний збірник Матвія Номиса. - США, 1985. - 60 с.
25. Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае на Украине, Подолии, Волыни. Опыт статистико-экономического исследования. - К., 1899.
26. Очерки движения земельной собственности в Полтавской губернии за 8-летие. 1870-1877. - Полтава, 1881.
27. Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадячском и Лубенском. Приложение к V и IV тому сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии. - Полтава, 1886. - С. 31-39.
28. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 по 1905 рр. - К., 1907.
29. Присяжнюк Ю. П., Горенко Л. М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. - 1905 р.) // УІЖ. - 2000. - № 5. - С. 88 - 97.
30. Рибалка І. К., Турченко Ф. Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції // УІЖ. - 1981. - № 11. - С. 20-23.
31. Русов А. Описание Черниговской губернии. - Т. II. - Чернигов, 1899.
32. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. - Симферополь, 1886.
33. Світленко С. І. Український народолобець Матвій Номис (Симонов) // Бористен. - 2005. - № 2. - С. 4-5.
34. Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886-1900). - Полтава, 1904.
35. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. - СПб., 1906. - Вып. II.
36. Сельское хозяйство Украины. - Харьков, 1923.
37. Сельскохозяйственные машины и орудия в Европейской и Азиатской России в 1910 г. - СПб, 1913.
38. Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. - Вып. V. - СПб., 1892.
39. Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. - Вып. XI. - СПб., 1903.
40. Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии за 1904 г. - Чернигов, 1906.
41. Симонов М. Заметки к юбилейной по случаю двадцатипятилетия Лубенской гимназии записки. - К. 1898. - 39 с.
42. Симонов М. Т. Матеріали наукової конференції, присвяченої 170-річчю від дня його народження. - Лубни, 1993.
43. Статистика поземельной собственности и населённых мест Европейской России. -

Вып. III. - СПб., 1884.

44. Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России. - СПб., 1906.
45. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства. - Год 5. - Полтава, 1901.
46. Статистический справочник по Полтавской губернии. - Полтава, 1910.
47. Таблицы крестьянского землевладения в Полтавской губернии и объяснительная записка к ним губернского гласного Д. К. Квитки. - Полтава, 1881.
48. Тезяков Н. И. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на юге России в санитарном отношении и врачебно-продовольственные пункты. - СПб., 1902.
49. Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. - Киев - Одесса: Вища школа, 1987. - 199 с.
50. Хижняков В. В. Об условиях найма на сельские работы. - СПб, 1904. - 25 с.
51. Челинцев А. Н. Помещичье хозяйство в России перед революцией // Записки института изучения России. - Т. I. - Прага, 1923. - С. 49-81.
52. Челинцев А. Н. Русское сельское хозяйство пред революцией. - М., 1928. - 58 с.
53. Чернишов И. В. Аграрный вопрос в России (1861-1917). - Курск: Советская деревня, 1927. - 234 с.
54. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. - Вип. III. - К.: Держвидав, 1925. - 309 с.
55. Якименко М. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // УІЖ. - 1991. - № 2. - С. 54 - 63.

Ірина Петреченко

●

ОПИСИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТ.: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ

(Продовження. Початок у № 4-5 за 2005 р.)

Після короткої перерви статистично-топографічне вивчення Чернігівського намісництва було продовжено. Слід зауважити, що друга половина XVIII ст. позначена значним зростанням уваги уряду, а також наукової громадськості Російської імперії до вивчення території, природних умов і продуктивних сил країни, наслідком чого стало впорядкування цілого комплексу описово-статистичних пам'яток. У цей час відбулися численні географічні експедиції, а також анкетні обстеження країни. Перші анкети, метою яких була підготовка докладного географічного і статистико-економічного опису імперії, з'явилися 1760 р. Ініціаторами їх розробки стали за підтримки уряду Академія наук і Шляхетський кадетський корпус. Слідом за цим було підготовлено ряд спеціалізованих анкет, що мали на меті дослідження окремих аспектів господарського життя ¹.

Безпосереднім втіленням програми загального географічного та економічного вивчення Російської імперії стали, зокрема, топографічні описи окремих територій. Пряме відношення до їх підготовки мала Академія наук, у складі якої 1777 р. було створено Топографічний комітет ². Комітет виробив «Проспект топографічного опису Росії», плани та програми комплексного вивчення країни ³. Проіснував недовго - його робота припинилася вже після кількох засідань. Та, незважаючи на це, комітет встиг закласти фундамент для роботи по впорядкуванню описів губерній і намісництв, яка була здійснена в останній чверті XVIII ст. ⁴

Слід також зауважити, що проведення описів намісництв, як і раніше, залишалось одним із важливих елементів подальшої реалізації на українських теренах «Учреждения для управления губерний» 1775 р.

Перша згадка про підготовку топографічних описів окремих губерній зустрічається у постанові Сенату від 1 листопада 1777 р., у якій йшлося, що «к особливому Сената удовольствию, Московской и Воронежской гг. Губернаторы, возмев труд, сочинили всем ведомства их губерний городам, с принадлежащими к ним уездам топографическия описания». У цих описах, зокрема, повідомлялося, «1. Когда каждый город начало свое получил; 2. Смежность каждого города с другими; 3. Число дворянских фамилий,

купечества и мешанства и всех вообще поселян городских и уездных, платящих положенныя подати; 4. Количество получаемаго по каждому городу с его уездом казеннаго дохода с различием онаго по званиям, а сверх того, 5. Описаны протекающія реки и находящіеся озера, купеческія и крестьянскіе промыслы, также произращенія, с каким изобилием, где произрастают». Насамкінець зазначалося, що «таковыя описанія желателно бы было иметь и по всем Губерніям, то Сенат об оном уведомляет для того, что не употребят ли и других губерній гг. начальники своего старанія к собранію и доставленію в Сенат равномерно сведенія». 5. Як бачимо, в цій постанові висловлюються лише побажання та рекомендації щодо підготовки подібних описів.

У формі ж безпосереднього указу ідея створення топографічних описів намісництв прозвучала пізніше - 1784 р. Про це, зокрема, свідчить лист від 26 лютого 1784 р., надісланий П.О. Соймоновим виконуючому обов'язки Воронежського і Харківського генерал-губернатора В.О. Чорткову: «Ея Императорское Величество высочайше указать соизволила сочинить для собственнаго ея употребления топографическое описание каждаго наместничества порознь, всемилостивейше позволяя мне, если о которых достаточного сведения иметь не буду, изтребовать оное от господ генерал-губернаторов или правящих должность оных, а в небытность их от господ губернаторов»⁶. Іншими словами цю ж інформацію наводить О.Ф. Шафонський у листі до відставного генерал-аншефа П.Д. Єропкина: «Императрица Екатерина Великая, ...желая иметь о всех наместничествах или губерниях обстоятельное топографическое или местное описание, в 1784 году всем своим наместникам или генерал-губернаторам указать изволила, чтобы они по посланным к ним начертаниям препоручили способным людям сделать для собственнаго Ея Величества употребления такое описание о губерниях вообще, а об уездах и городах особо»⁷.

Загальна координація роботи по впорядкуванню топографічних описів намісництв у межах усієї країни була покладена на статс-секретаря Катерини II, члена Російської Академії наук, директора Гірничого училища генерал-майора П.О. Соймонова⁸. З метою прискорення та уніфікації роботи останній розробив і розіслав генерал-губернаторам намісництв спеціальну програму топографічного опису (зазвичай її називають урядовою чи кабінетською анкетною), що складалася з трьох частин: 25 питань першої частини стосувалися опису намісництва в цілому, 16 питань другої - опису губернського і повітових міст, третя частина містила 20 пунктів, згідно з якими слід було описувати повіти⁹.

Урядова анкета багато уваги приділяла географічному опису намісництв. На першому місці в ній стояли питання про місцезнаходження губернії, її повітів та міст, рельєф місцевості, рівнини, пагорби та гірські хребти, кліматичні умови, річки, озера й болота. В описах водоймищ вимагалися докладні відомості про великі й малі річки, їхню довжину, ширину, глибину, витoki й гирла, спрямованість і швидкість течії, наявність порогів, рібних багатств, можливість судноплавства. Звертаючи увагу на рослинний і тваринний світ, анкета містила питання про ліси, степи, види дерев і трав, особливі породи тварин, птахів, плазунів і комах. Передбачалось відзначити наявність корисних копалин - мармуру, вугілля, торфу, а також джерел мінеральної води.

Значне місце відводилося в анкеті соціально-економічним питанням. Зокрема, вимагалися дані про чисельність населення за статеву приналежністю, його становий і національний склад, віросповідання, спосіб життя, характер та звичаї мешканців, їхній одяг і мову. Слід було навести відомості про кількість міст, містечок, слобід, сіл і хуторів, монастирів, церков, казенних та житлових будинків, училищ, лікарень, виховних закладів, богаділень. Особливо пропонувалося описати поміщицькі будинки та садиби, а також міські укріплення і урядові установи.

Анкета містила і питання історичного характеру. Необхідно було вказати час виникнення міст, описати міські герби, повідомити про зміни, що відбулися у сфері управління містами, повітами і губерніями, згадати історичні урочища, зібрати легенди й перекази, що збереглися в пам'яті місцевих жителів.

У всіх трьох блоках запитань впадає у вічі економічна спрямованість анкети. Її упорядники намагалися передусім охопити питання, пов'язані з сільським господарством, промисловістю, торгівлею, що свідчить про зацікавленість уряду у виявленні й наступній мобілізації матеріальних ресурсів країни. Анкета вимагала характеристики ґрунтів, зернових і технічних культур, посівних площ, системи і техніки землеробства,

врожайності, товарності й ринкового обігу хліба, а також стану скотарства, розвитку промислів і ремесел. Щодо промисловості, анкета передбачала опис окремих фабрик, заводів, ремісничих закладів, «мельниц пильных и мучных», підприємств «метальных и минеральных» із зазначенням власників, кількості робітників. Вимагалось також докладно описати стан торгівлі, навести відомості про кількість ярмарків, торгів та крамниць, асортимент товарів, закупку сировини і збут готової продукції, «наплив» торгових людей на ярмарках і торгах.

Розуміючи, що «собираение таковых известий по многочисленности предметов в оных заключающихся требует довольно времени», П.О. Соймонов просив губернаторів «о скорейшем доставлении на первый случай хотя тех, кои без дальнейших справок... иметь можете, ибо в получении оных крайняя надобность теперь настoit, оставляя уведомление о прочих на предбудущее время»¹⁰.

Указ про підготовку топографічних описів намісництва отримав і генерал-губернатор Лівобережної України П.О. Рум'янцеv¹¹. Він, у свою чергу, ордерами від 3 квітня 1784 р. доручив виконання цього завдання київському, чернігівському та новгород-сіверському губернаторам, наказавши їм «возложить собрание сих известий... на некоторых из членов присутственных мест или на обывателей, учением или упражнением в таковых делах знание приобретенных с тем, чтобы они прилежнейшее старание в самоскорейшем того произведении в действие употребили, а всем городовым магистратам, земским исправникам и городовым и до кого сие принадлежать может, а особливо землемерам, кои часть положений своего уезда знать должны, предписали, дабы они в подании надобных известий пособствовали»¹².

4 липня 1784 р. у листі до єпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського Феофіла чернігівський губернатор А.С. Милорадович писав: «По известному мне знанию собрание служащего к тому топографическому описанию известий препоручено мною господину коллежскому советнику Афанасию Филимоновичу Шафонскому и господину коллежскому ассесору Григорию Семеновичу Гуляницкому». «А о доставлении к ним потребных известий предписано городовым, земским исправникам и землемерам», - додає він у листі від 26 квітня 1785 р. П.О. Рум'янцеву¹³. У пізнішому листі (від 21 січня 1787 р.) А.С. Милорадовича до П.О. Рум'янцева зустрічаємо дещо іншу інформацію: «Сходственно повелению Вашего Сиятельства, ко мне последовавшему касательно сочинения топографического описания Черниговского наместничества, согласно приложенному при том плану препоручил я собрание нужных по тому известий и самое оногo сочинение господину статскому (22 вересня 1785 р. О.Ф. Шафонський був підвищений у чині¹⁴. - Авт.) наместнического правления советнику Шафонскому»¹⁵. Чому в першому листі А.С. Милорадович називає двох виконавців завдання, а у другому, написаному вже після завершення роботи над «Черниговского наместничества топографическим описанием», лише одного О.Ф. Шафонського, пояснити важко. Однак, безсумнівно, що роль «першої скрипки» у цьому дуєті відіграв сам він.

Як відомо, О.Ф. Шафонський здобув блискучу як на той час освіту: у трьох західноєвропейських університетах Галле, Лейдена і Страсбурга він був дипломований як доктор філософії, правознавства і медицини¹⁶. Після завершення навчання у 1763 р. 18 років своєї професійної діяльності присвятив медичній службі¹⁷. Найбільше О.Ф. Шафонський-лікар уславився під час боротьби з моровицею, яка протягом 1770 - 1772 рр. лютувала у Москві¹⁸. Саме йому було доручено підготовку ґрунтової праці «Описание моровой язвы бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год с приложением всех для прекращения оной тогда установленных учреждений», яка була видана спочатку в Москві, потім у Санкт-Петербурзі, а згодом перевидана за кордоном¹⁹. З 1781 р. О.Ф. Шафонський постійно мешкав у Чернігові, де обіймав відповідальні посади у місцевих органах управління. Зокрема, 8 жовтня 1781 р. його призначено радником карного суду²⁰, а 10 лютого 1785 р. - радником намісницького правління²¹. З 23 серпня 1787 р. О.Ф. Шафонський вже головував у Чернігівському карному суді²².

Г.С. Гуляницький також здобув прекрасну освіту «в разних иностранных университетах». Після повернення на батьківщину з 1774 до 1781 рр. він працював у Санкт-Петербурзі в Колегії іноземних справ, де «отправлял на французском, немецком, особливо на англиском и других языках переводческую должность и другия, возложенныя на его... дела». В 1781 р. Г.С. Гуляницького було призначено асесором палати Чернігівського карного суду, де він кілька років працював разом з О.Ф. Шафонським²³.

Кандидатуру О.Ф. Шафонського для виконання цього відповідального завдання запропонував П.О. Рум'янець, адже, як переконливо стверджує М.В. Стороженко, той був «расположен к Шафонскому и ценил его, как человека, высоко для своего времени образованного; естественно, что, когда Румянец нашел нужным сделать описание Черниговского наместничества, он препоручил это дело Шафонскому, как наиболее умелому человеку, тем более, что последний был у него, так сказать, под рукой, служа с 1782 года советником Черниговской уголовной палаты»²⁴.

О.Ф. Шафонський творчо підійшов до виконання дорученого завдання. Не задовольнившись офіційною програмою, розробив власну анкету, за якою на місцях мали збирати матеріал повітові справники та землеміри²⁵. Він вважав за потрібне видозмінити послідовність викладу матеріалу при описуванні міст і повітів, в анкеті з'явилися додаткові питання, яких не було в офіційній програмі. Такі, наприклад, як «убыль и прибыль жителей» в намісництві, «из каких прежних уездов наместничество составлено», яка кількість «почтовых дорог» та «перевозов и пристаней» у повіті, «о судах и властях, в уезде учрежденных», «главные въезды, выезды и дороги» в місті, «о цехах», «о началстве и судах, в городе обретающихся»²⁶.

18 квітня 1784 р. О.Ф. Шафонський та Г.С. Гуляницький офіційно були залучені до збирання «всех, значащихся по приложенным планам топографического описания известных»²⁷. Дещо раніше, 15 квітня 1784 р., А.С. Милорадович розіслав ордери, зокрема повітовим землемірам - чернігівському Тимофію Ісакову, городнянському Козьмі Глуміліну, ніжинському Дормедонту Філіпову, борзнянському Павлу Астаф'єву, прилуцькому Івану Ушакову, роменському Івану Колобову; городничим - чернігівському коменданту Петру Мухіну, городнянському Максиму Бутовичу, березнянському Каменському, ніжинському Сердюкову, борзнянському Петру Бубліченку, прилуцькому Івану Дурново, роменському Григорію Сегунову; справникам нижніх земських судів - чернігівському Рашевському, городнянському Василю Ждановичу, березнянському Георгію Сахновському, ніжинському Петру Жураківському, борзнянському Василю Єскерлею, прилуцькому Лукомському і роменському Івану Стаховичу, наказавши, щоб вони «по преложенным выпискам с плана топографического описания о городах и о уездах учинили аккуратные описания» і надіслали йому²⁸.

Невдовзі на ім'я А.С. Милорадовича почали надходити описи міст та повітів, які він у свою чергу пересилав О.Ф. Шафонському²⁹. Першим до А.С. Милорадовича, здається, надійшов топографічний опис міста Глинська. 16 травня 1784 р. цей опис було відправлено до О.Ф. Шафонського. Протягом липня - вересня 1784 р. останньому були передані такі топографічні описи: Борзни, підписаний городовим Петром Бубліченком; Городні, завірений городничим Максимом Бутовичем; Ромнів, надісланий городничим Григорієм Сегуновим; Зенькова за підписом виконуючого обов'язки городничого прапорщика Петра Круковського; Лохвиці, отриманий від городничого Івана Алгазіна; Гадяча, який підписав городничий Яків Савич; Прилук, який надіслав городничий Іван Дурново; Березного³⁰. Ордерами від 26 серпня 1784 р. до справників нижніх земських судів: ніжинського Саакадзева, березнянського Георгія Сахновського, городнянського Василя Ждановича, глинського Григорія Зарудного, борзнянського Василя Єскерлея, лохвицького правлячого Івана Корнєєвича і гадяцького Федора Ставицького А.С. Милорадович нагадував «о скорейшем доставлении... на посланные преже к ним пункты пояснений, потребных к топографическому описанию». Дехто зі справників відреагував дуже швидко. Вже 14 вересня 1784 р. О.Ф. Шафонському передали топографічні описи, що надійшли від глинського, городнянського та березнянського, а 25 вересня - від гадяцького справників³¹. Загалом же до лютого 1785 р. він отримав описи усіх повітів Чернігівського намісництва, окрім Прилуцького³². Така оперативність у підготовці описів пояснювалася тим, що повітові справники займалися цим не самі - найактивнішу участь у створенні топографічних описів взяли місцеві землеміри³³.

О.Ф. Шафонський критично поставився до надісланих з місць відповідей на питання анкети. У своєму рапорті до А.С. Милорадовича 18 вересня 1784 р. він писав: «Нашол в описаниях господ городничих и земских исправников о городах и уездах... разные недостатки..., особливо, что касается до местоположения городов, их начала, и до положения самых уездов и рек, также и до разных обычаев, образа жизни, одяения, хлебопашества и наречия обитающих в губернии жителей, чего всего без самоличного

обозрения с должною точностию изъяснить не можно. Для чего я нахожу за необходимо нужное, чтобы мне самолично объехать все города и уезды и всё нужное для сведения обозреть и от старожиллов узнать все то, что к истории оных принадлежит»³⁴. До компетенції А.С. Милорадовича, очевидно, не входило самостійно вирішувати такі питання, тому він звернувся з відповідним проханням до П.А. Рум'янцева³⁵, який у листі від 26 вересня 1784 р. дозволив «уголовной палаты советнику Шафонскому... на некоторое время отлучиться от должности для собирания сведений к сочинению топографического описания и объезда городов и уездов»³⁶. Вже 4 жовтня 1784 р. останньому була видана «подорожная... на взимание в проезд его прогонов по той комиссии с почтовых или обивательских почт лошадей», а на місця А.С. Милорадовичем були відправлені ордери з наказом «о чинении пособия» О.Ф. Шафонському³⁷.

Протягом листопада - грудня 1784 р. Опанас Филипович об'їхав кілька повітів і відвідав міста Борзну, Ніжин, Лохвицю, Гадяч, Зеньків, Глинськ, Ромни³⁸. У липні 1785 р. він ще раз побував у Борзні, а у лютому і червні - в Ніжині³⁹. Під час цих поїздок оглядав забудову населених пунктів, розшукував архівні документи, записував розповіді місцевих жителів. Пильну увагу звернув на архітектурні та археологічні старожитності краю, пам'ятні місця й урочища, «кои знамениты по каким-нибудь историческим происшествиям». Дослідник виявив «многие курганы, шанцы и древние земляные города и замки, как-то около Зенькова, Гадяча, Ромна, около реки Сулы и в Нежинском уезде в селе Дорогинке»⁴⁰.

Повернувшись до Чернігова, 19 лютого 1785 р. О.Ф. Шафонський писав А.С. Милорадовичу: «В объезд мой Черниговской губернии городов, который я... в Борзне, Нежине, Лохвице, Гадяче, Зенькове, Глинске и Ромнах имел, и сколько мне время в перезде дозволяло и по уездам делая примечания, старался самолично все недостатки о городах и уездах к топографическому описанию дополнить, которые, исключая городов Прилуки, Березной, Городни и частию Нежина, сколько можно было и дополнил. Что же принадлежит до уездов, то оные за многими недостатками дополнить сам не мог, а просил господ земских исправников и землемеров оние мне обстоятельно доставить, но и поныне их не получил, а для того представляя оные Вашему Превосходительству, покорнейше прошу дать им о скорейшем их мне доставлении свои повеления»⁴¹.

О.Ф. Шафонський склав «Дополнения, до господ земских исправников и нижних земских судов принадлежащая» і «Дополнения, до господ землемеров касающиеся», в яких докладно розписав, яка інформація вимагається з того чи іншого пункту анкети топографічного опису⁴², продемонструвавши при цьому, як справедливо зауважила О.М. Апанович, велику ерудицію, науковий підхід і знання умов життя краю⁴³.

У першому пункті «Дополнений, до господ земских исправников и нижних земских судов касающихся» він вимагав, аби в описах обов'язково були наведені інформація про мілини на головних річках Чернігівського намісництва, «яко-то Днепре, Десне, Снове, Остре, Пеле, Суле, Удае, Ворскле и др.», які перешкоджають вільному по них судноплавству, дані, «сколько и где имено пристани судам и перевозы», а також відомості про рибу, що водиться в цих річках. Не погоджуючись з твердженням більшості повітових справників, що в їхніх повітах немає озер, О.Ф. Шафонський у другому пункті «Дополнений» радив їх описати, обов'язково повідомляючи «об их окружности, долготе, широте, о реках в них впадающих, и из них истекающих, о протоках оных озера с другими озерами и речками соединяющих, о рыбах в них находящихся».

Апелюючи до 8-ого пункту анкети для опису повіту, в якому запитувалося «о... урочищах, кои знамениты по каким-нибудь историческим происшествиям», і до повідомлень повітових справників, «что таких урочищ нет», О.Ф. Шафонський у третьому пункті «Дополнений» зазначав, що під час його поїздок практично у кожному повіті він знаходив «многие курганы, шанцы и древние земляные города и замки», які й належало описати. Також він наполягав, аби записувалися усі перекази місцевих жителів про ці урочища.

Особливу увагу О.Ф. Шафонський приділив роз'ясненню 15-ого питання анкети («сколько каких заводов, фабрик и мельниц пильных и мучных»), на яке усі повітові справники спочатку дали негативну відповідь. Викликано це було, у першу чергу, неправильним тлумаченням на місцях цих понять. Він запевняв у четвертому та п'ятому пунктах «Дополнений», що заводи є у всіх повітах намісництва, до них відносяться:

винокурні, пивоварні, солодовні, цегельні, металургійні заводи, «конские заводы», «заводы рогатого скота», «содержание овец», «пчельники или пасеки». Він нагадував, аби на місцях зазначали, коли й ким засновані ці підприємства, кому вони належать, вказували чисельність робітників, джерела постачання сировини, обсяги виробництва, місця збуту готової продукції. Також О.Ф. Шафонський просив звернути особливу увагу на ремесла та промисли, розвинуті у тому чи іншому повіті, фіксувати населені пункти, які спеціалізуються на певному ремеслі. Що стосується млинів, то він застерігав, щоб справники рахували та описували усі млини окремо, в залежності від їхньої спеціалізації та способу приведення в дію («мучные», «ступные», «пильные», «сукновальни», «ветряные», «конные»).

Очевидно, не скрізь на місцях знали що таке торф, відомостей про який очікував О.Ф. Шафонський, тому, описавши у шостому пункті його зовнішній вигляд, дослідник просив повідомити, «где он точно находится». Також він вимагав інформації про місцезнаходження у повітах «дикаго камня» и «мела».

У сьомому пункті О.Ф. Шафонський просив повідомити йому, де і як вирощується в Чернігівському намісництві хміль («в огородах ли, или по лесам, или он сам дикий растет»), який широко використовувався у винокурнях та пивоварнях Лівобережної України.

7 та 20 квітня 1785 р. А.С. Милорадович розіслав у повіті накази з витягом із «Дополнений», вкотре вимагаючи всіляко сприяти О.Ф. Шафонському в його роботі⁴⁴. 26 квітня 1785 р. А.С. Милорадович писав П.О. Рум'янцеву: «Доставленные известия, противу учиненных запросов, при сличении их... господином советником Шафонским с планом, оказались некоторые во многих статьях неполными и без объяснения всего потребного, то по уведомлению о сем от онаго советника Шафонского с описаниями о тех необъясненных статьях писано от меня городовым и исправникам, чтобы они противу статей, кои от них не объяснены, и о коих к каждому препровождены особья выписки, учинив надлежащия объяснения и описания со всякою аккуратностию доставили к показанному коллежскому советнику в немедленном времени»⁴⁵.

Повітові справники оперативно взялися за виконання наказу А.С. Милорадовича. Про це, зокрема, свідчать рапорти, отримані в Чернігівському намісництвом правлінні 18 квітня 1785 р. від прилуцького справника Міницького, в якому він просив «выслать з Чернигова уездного прилуцкого землемера Ушакова, потребного при сочинении топографического описания», та 22 травня 1785 р. від городнянського справника Василя Міткевича про те, що він «отлучился... к учинению топографического в Городничком уезде описания»⁴⁶. Загалом, до червня 1785 р. А.С. Милорадович отримав описи усіх повітів Чернігівського намісництва, завірені справниками нижніх земських судів: чернігівським - бунчуковим товаришем Дмитром Єньком, городнянським - бунчуковим товаришем Василем Ждановичем, березнянським - Георгієм Сахновським, борзнянським - капітаном Василем Скерлеєм, ніжинським - бунчуковим товаришем Петром Жураківським, глиньським - Григорієм Зарудним, роменським - Іваном Стаховичем, лохвицьким - виконуючим обов'язки справника дворянським засідателем Іваном Корнеевичем, гадяцьким - осавулом Федором Ставицьким, зеньківським Тимофієм Пашенком⁴⁷.

«Черниговского наместничества топографическое описание» супроводжують чотири мапи. Питання про необхідність виготовлення мап О.Ф. Шафонський порушував у «Дополнениях, до господ землемеров касающихся». Зокрема, дослідник запитував А.С. Милорадовича, чи не визнає той за потрібне підготувати кілька мап, якими б варто було доповнити топографічний опис Чернігівського намісництва. Необхідність мапи, в якій «должно описать прежнее всей Малороссии разделение на десять полков», пояснювалася тим, що в опису планувалося показати, «из коих, прежде бывших, уездов составилось наместничество». Слушним, як зауважив дослідник, було б також виготовлення мапи «одной Черниговской губернии», з розподілом її «на нынешние округи», адже в Опису передбачалися відомості про кордони кожного повіту. На думку О.Ф. Шафонського, «без таковых карт местное или топографическое описание, которое географическим можно назвать, будет всегда неясно». Також він визнавав за доцільне з «генеральных карт сочинить и приложить всякому уезду специальную карту». Нарешті, Опанас Филимонович радив «из вышеописанной... генеральной о губернии карты сделать почтовую», у зв'язку з тим, що ним було заплановане «описание почтовых дорог, откуда,

куда и чрез какия места оне лежат»⁴⁸.

«Чтобы показать, на какия части город разделяется, почему оныя названы и в которой части помещены дома для правительства и более жилья находится», О.Ф. Шафонський запропонував, аби землеміри з підготовлених ними планів міст «начертали в малом размере особые так, чтобы их к сочиняемой книге можно было приплесть»⁴⁹. Однак остання пропозиція, як і та, що була пов'язана з виготовленням мап окремих повітів, схоже, не була підтримана. Водночас ініціатива щодо виготовлення двох мап Лівобережної України, «на 10 полков разделенной» і «на три наместничества разделенной», а також двох мап Чернігівського намісництва - географічної та поштової, увінчалася успіхом.

Слід бодай частково з'ясувати їх походження. На початку ХХ ст. О.О. Русов виявив у архівному зібранні М.Й. Судієнка у Новгороді-Сіверському мапи Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, виготовлені, як зауважив дослідник, «Шафонским к его сочинению». Увагу О.О. Русова привернули, зокрема, «табелі», «помещенные в картушах карт», з відомостями про чисельність представників різних станів у повітах і повітових центрах намісництв Лівобережної України, які дослідник вважав за потрібне оприлюднити⁵⁰. Аналогічні «табелі» вміщено на «Генеральной карте трех малороссийских губерний», що зберігається у фонді Військово-Ученого архіву Російського державного військово-історичного архіву (далі - РДВІА). На карті зазначено, що виготовлена вона «при Генеральном штабе в Глухове» 1782 р.⁵¹ Усе це дозволяє висловити припущення, що, готуючи мапи до свого опису, О.Ф. Шафонський користувався раніше створеними. Однією з них, зокрема, могла бути мапа, підготовлена у військовому відомстві.

При знайомстві з «Черниговского наместничества топографическим описанием» впадає у вічі насиченість праці історичними відомостями. Коли О.Ф. Шафонський зацікавився історією, сказати важко, однак відомо, що ще у 1779 р., перебуваючи у справах Медичної колегії в Києві, «по всем тамошним монастырям старался отыскать записки, из которых бы можно получить сведения о истории Киева и Малороссии». Вже тоді він дійшов висновку, що «есть ли до нашествия татар и были в монастырях какия историческия записки, то все оныя опустошением его и после... поляков и бывшими между многими пожарами истреблены». Пізніше, об'їжджаючи Чернігівське намісництво, О.Ф. Шафонський наполегливо «выискивал по монастырям и по архивам присутственных мест разные записки и сведения, принадлежащие до малороссийской истории»⁵². Так, він посилався на витяг з книг Чернігівського воєводства 1645 р., що зберігся у фамільному архіві поміщиків Бакуринських, актові книги Гадяцького магістрату та інші джерела⁵³.

Крім того, дослідник ретельно простудіював усю наявну на той час історичну літературу - літопис Нестора, хроніку М. Стрийковського, Синописис, «Скарбницю потрібную» І. Галаятовського. У його розпорядженні була багата власна книгозбірня, кілька рукописних козацьких літописів⁵⁴. Так, наприклад, І.І. Срезневський користувався «отрывками из разных летописей», зібраних свого часу О.Ф. Шафонським⁵⁵. Про його підвищений інтерес до історичних творів свідчить згаданий М.Д. Білозерським рукописний збірник, що належав О.Ф. Шафонському. До його складу увійшли чотири пам'ятки: «Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание», «Сокращенное уведомление о Малой России» В. Рубана, «Краткое описание о козацком Малороссийском народе и о военных его делах» П. Симоновського і «Хронология высокославных ясновелможных гетманов»⁵⁶. Напис «История Малой России», зроблений рукою Опанаса Филімоновича на корінці обкладинки збірника, та дата на внутрішній стороні палітурки - 20 червня 1785 р., свідчать про те, що дослідник користувався цими рукописами під час роботи над «Черниговского наместничества топографическим описанием», особливо над його першою частиною - «О Малой России вообще».

Очевидно, саме на стадії пошуку і виявлення історичних документів до підготовки опису був залучений Г.С. Гуляницький. Ще на початку роботи над «Топографічним описом», 4 липня 1784 р. А.С. Милорадович звертався до єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Феоділа з проханням посприяти О.Ф. Шафонському і Г.С. Гуляницькому, адже їм «необходимыми могут быть собрания из древнейших описаний, - а особливо касательно города Чернигова, кои только могут найтятся в

кафедра... монастыре»⁵⁷. У своїй відповіді владики повідомив, що потрібні О.Ф. Шафонському і Г.С. Гуляницькому книги й рукописи, наявні у бібліотеці Чернігівської духовної семінарії, у разі потреби будуть «за розпискою» видаватися⁵⁸. Пізніше, в серпні 1784 р., А.С. Милорадович просив єпископа Феофіла та київського митрополита Самуїла про надсилку «копий с грамот и универсалов, данных на основание церквей и монастырей, и на деревни, потребных к топографическому описанию»⁵⁹. Загалом, практика звернення за допомогою до служителів церкви під час підготовки топографічних описів намісництва була досить поширеною⁶⁰.

Робота над «Черниговского наместничества топографическим описанием», що тривала кілька років, була завершена наприкінці 1786 р. 21 січня наступного 1787 р. А.С. Милорадович рапортував П.О. Рум'янцеву: «Поелику ныне описание от г. советника Шафонского ко мне представлено, с объяснением от него ко мне, что как Черниговское наместничество из частей бывших малороссийских полков и сотен составлено, то и нужно было краткое оным полкам и сотням и их гражданскому правлению предположить описание, а описывая сие, связь и порядок вещей требовали, краткое географическое и историческое сделать описание Малыя России, из частей которой помянутое наместничество устроено, изъясняя при том сколь можно кратко, но ясно бывшее ея правление и бывших ея чинов. По сему расположению все сочинение разделено на две части: первая содержит в себе краткое описание бывшего Малой России состояния, а вторая часть настоящая топографическое Черниговского наместничества описание по предписанному начертанию. Сия последняя часть разделена на двенадцать глав, а вся глава на два отделения, первыя отделения описывают уезды, а вторыя города. Ко всякой части сделано особое оглавление и по алфавиту реестр содержащихся в них вещей; к первой части приобщены две генеральныя карты, одна представляет Малую Россию на десять полков, а другая на три наместничества разделенную. Из чего видно, каким образом сей край в настоящий свой вид преобразился. В первой же части приобщены двадцать шесть картин, изображающия разныя малороссийския одеяния. Ко второй части приложена карта Черниговского наместничества с гербами всех городов, и карта почт, как для отправления по наместничеству писем, так и для путешествующих учрежденных, о которых в первой главе, вообще о наместничестве, обстоятельное описание приобщено. Обе же части так расположены и переплетены, что можно всякую особу употреблять»⁶¹.

Отже, першу частину опису О.Ф. Шафонського становить не передбачений офіційною програмою вступ - «О Малой России вообще», що містить опис території Лівобережної України та нарис її історії від найдавніших часів до 1781 р. У другій частині - «О Черниговском наместничестве особенно» подається характеристика намісництва та одинадцяти повітів і повітових центрів під кутом зору їх природно-географічного становища, адміністративно-політичного устрою, соціально-економічного розвитку. Опис насичений відомостями про забудову населених пунктів, архітектурні та археологічні пам'ятки, культуру, побут, звичаї населення.

У січні 1787 р. Опанас Филімонович власноручно підніс рукопис «Черниговского наместничества топографического описания» Катерині II під час її перебування у Чернігові⁶².

О.Ф. Шафонський спромігся створити першокласну на той час історико-краєзнавчу працю, яка поклала початок систематичному вивченню минулого Чернігівщини. Відтак з його іменем цілком слушно пов'язують становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині як наукової дисципліни⁶³. У 1851 р. працю дослідника було видано заходами голови Київської археографічної комісії М.Й. Судієнка. Скільки свого часу було зроблено рукописних копій цієї пам'ятки - встановити практично неможливо. Відомо, що один примірник «Топографічного опису Чернігівського намісництва» зберігається у фонді Військово-ученого архіву РДВІА у Москві⁶⁴. Ще один список «Черниговского наместничества топографического описания» зберігається в ІР НБУВ. Очевидно, це саме той рукопис, що його свого часу син автора Г.О. Шафонський передав М.Й. Судієнку. Ним і скористався останній для видання книги, про що свідчить зроблений цензором О.О. Федотовим-Чеховським напис: «Печатать позволяется с тем, чтобы по окончании представлено было в Ценсурный комитет узаконенное число экземпляров»⁶⁵. У фонді О.М. Лазаревського в ІР НБУВ зберігається також неповний список «Черниговского наместничества топографического описания»⁶⁶.

У жодному разі не применшуючи роль О.Ф. Шафонського у створенні

«Черниговского наместничества топографического описания», слід відзначити, що значною мірою появі цієї праці треба завдячувати наполегливій роботі губерньського і повітових землемірів, яких справедливо вважають першими вітчизняними статистами. 1785 - 1786 рр. були особливо напруженими для них, адже за наказом Катерини II велася підготовка відразу кількох різновидів описів намісництв. І значну частину чорнової роботи, пов'язаної зі збиранням інформації на місцях, здійснювали саме повітові землеміри ⁶⁷.

Одним із описів, що у цей же час також готувався «к всеподаннейшему поднесению Ея Императорскаго величества», було «Описание озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равню и горам, состоящим в Черниговском наместничестве» ⁶⁸.

Підготовка таких описів (відомо, що аналогічні пам'ятки було впорядковано у Київському та Новгород-Сіверському намісництвах) насамперед мала на меті з'ясувати можливості судноплавства у тому чи іншому намісництві й загалом відповідала потребам всебічного вивчення природних ресурсів Лівобережної України.

31 січня 1785 р. П.О. Соймонов писав генерал-губернаторам, у тому числі П.О. Рум'янцеву: «Благоугодно Ея Императорскому Величеству иметь реестр озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равномерно и горам, в веренных Вашему Превосходительству губерниях находящихся» ⁶⁹. 21 лютого 1785 р. П.О. Рум'янецв доручив Чернігівському намісницькому правлінню «уездным землемерам приказать, чтобы они каждый в своем уезде ония как возможно вернее и точнее описали, и особливо имеют им примечание о портовых реках, где они протекают, показав вершину их или источники, откуда они начало свое имеют и устье, в какия реки впадают, также и какия реки и озера в них входят, а по временам в году, каковой они ширины и глубины, и в весняное как далеко разливаются, а в зимное, как долго льдом покрыты бывают, что наблюдать равномерно и о озерах и иных реках, а гор величину и ширину показать точно, и каменныя ли они или земляныя и не значут ли они чего по древности, и ежели есть им имена, то почему они так называются. И таковыя списки к губерньскому землемеру, а тот, приведа в должную и лучшую исправность, чрез наместническое правление ко мне представить должен некоснительно, о чем наместническое правление и губерньскому землемеру благоволят притвердить» ⁷⁰.

4 березня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління розіслало наказ відповідного змісту повітовим землемірам і губерньському землеміру прем'єр-майору Леонтію Лутовінову ⁷¹. Незабаром останній, зауважуючи, що «таковое описание рек, озер, речек, ручьев и гор... надлежит им (землемірам. - Авт.) сделать надлежащим образом с прилежанием и верностию, каковой... без снятия оных в натуре по инструменту быть неуповательно, без чего и ему Лутовінову в должную, лучшую и верную исправность привесть не можно», просив Чернігівське намісницьке правління наказати «каждому землемеру в своем уезде... состоящие озера, реки, речки, ручьи, также и горы снять по инструменту и наложить на имеющиеся у них, данные от его для сочинения уездных и составления губерньской карты планы». Аби полегшити виконання поставленого завдання на допомогу землемірам слід було виділити по два солдати, а також вози та робітників для транспортування інструментів ⁷². Очевидно, намісницьке правління визнало аргументи Л. Лутовінова цілком слушними і 6 травня 1785 р. своїм наказом задовольнило прохання губерньського землеміра ⁷³.

Разом із підготовкою описів річок, озер, струмків і гір повітові землеміри були «употреблены к исправлению дорог и мостов и к сочинению разных известий, так же и планов и карт для поднесения Ея Императорскому Величеству во время всевысочайшаго шествия чрез Черниговское наместничество» ⁷⁴. Часто-густо повітові землеміри, не знаючи, за виконання якого завдання братися у першу чергу, зверталися за порадою до намісницького правління. Так, наприклад, 10 червня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління розглянуло рапорт прилуцького повітового землеміра Івана Ушакова, в якому той зазначав, що «треми указами из наместническаго правления велено: 1м обмерить казенные по второй виписки земли и по обмеривании учинив об них описании отослать в казенную Черниговскую палату, 2м скопировать два белие планы городу Прилуки, 3м обмерить и описать все в уезде Прилуцком находящиеся озера, реки и впадающия в ония ручья, равномерно и горы», і запитував, що йому робити: «коперовать ли, во-первых, болшие белие планы..., или обмеривать казенные земли..., или же описывать и обмеривать по инструменту находящиеся в уезде озера, реки и впадающия в ония ручья,

равно и горы и так же и больше трактовые по инструменту дороги». Підготовка описів річок, озер, струмків і гір, вірогідно, на той момент була найважливішим завданням, адже саме на його виконанні намісницьке правління порадило зосередитися І. Ушакову⁷⁵. Про такі ж чи подібні колізії дізнаємося з рапортів городнянського і роменського повітових землемірів Козьми Глуміліна та Івана Колобова до Чернігівського намісницького правління, ніжинського повітового землеміра Олексія Станіславського до губернатора А.С. Милорадовича⁷⁶.

Принагідно слід нагадати, що радником Чернігівського намісницького правління на тоді був О.Ф. Шафонський. Отож він разом з губернатором А.С. Милорадовичем та радником Я. Вольватерським координував роботу землемірів по впорядкуванню описів рік, озер, струмків і гір і, не виключено, використовував зібрані ними відомості у своєму топографічному описі.

Робота над описом рік, озер, струмків і гір, мабуть, дещо затягнулася, тому що 16 жовтня 1786 р. П.О. Рум'янцев нагадав Чернігівському намісницькому правлінню «о скорейшем такового описания... доставлении»⁷⁷. 23 жовтня 1786 р. намісницьке правління, розглянувши це питання на своєму засіданні, встановило для всіх повітових землемірів останній термін подання описів - 1 грудня 1786 р.⁷⁸ Разом з тим висловлювалося побажання, «дабы повеленныя описания... окончены были как можно скорее и ежели можно, то прежде положеннаго срока». Повітовим землемірам чернігівському Дормедонту Філіпову, городнянському Козьмі Глуміліну, березнянському Турагіну, ніжинському Олексію Станіславському, борзнянському Павлу Астафьеву, роменському Івану Колобову, прилуцькому Івану Ушакову, лохвицькому Якову Хоменкову і гадяцькому Петру Шнітнікову було наказано, щоб вони «приложили радетельное попечение, дабы описания лежащим в их уездах рекам, озерам, речкам, ручьям и горам окончены были на вышеозначенной срок непременно под опасением неминуемаго и строжайшаго взыскаия». У зв'язку з тим, що в Глинському повіті землеміра на той час не було, підготовку цього опису було доручено новопризначеному чернігівському землеміру Михайлу Стефановичу. Усім городничим і справникам нижніх земських судів, у свою чергу, Чернігівське намісницьке правління наказало, аби вони «над уездными землемерами настаивали и к скорейшему сочинению сих описаний понуждали, а равномерно по требованиям их городничие по два человека солдат, а исправники потребное число подвод и работников без и малейшаго замедления давали, и всякое пособие чинили»⁷⁹. Водночас губернський землемір Л. Лутовінов мав негайно виїхати до Городні, Березни, Борзни, Ніжина, Прилук, Глинська, Лохвиці, Ромнів, Зенькова та Гадяча і з'ясувати у кожного повітового землеміра, «учинены ль им повеленные рекам и озерам описания». Якщо ж з якихось причин опис не було підготовлено, Л. Лутовінов мав посприяти «чтобы он (повітовий землемір. - Авт.) к учинению онаго описания того ж самага времени приступил».

Інспекційна поїздка Л. Лутовінова засвідчила, що далеко не всі землеміри належним чином поставилися до впорядкування описів рік, річок, струмків і гір, а дехто навіть і не починав цієї роботи. Так, 5 листопада 1786 р. Чернігівське намісницьке правління, зокрема, розглядало рапорт Л. Лутовінова, в якому говорилося, що землеміри ніжинський О. Станіславський, лохвицький Я. Хоменков та зеньківський П. Дьяконов «повеленныя описания горам и рекам учинили», у той же час городнянський і березнянський землеміри лише «в бытность его (Л. Лутовінова. - Авт.) к сему и приступили». Щодо чернігівського землеміра Д. Філіпова, «чтобы он такое описание и начал», у своєму рапорті Л. Лутовінов не згадував⁸⁰. Враховуючи це, а також шойно отриманий наказ П.О. Рум'янцева «наместническому правлению иметь атлас губернии, где бы при генеральной карте целого наместничества находились и специальные всякаго уезда с приличествующими на сей случай украшениями, которые землемери... сделать должны», намісницьке правління вже суворіше застерігало повітових землемірів: якщо вони «повеленнаго описания не сочинят..., то, как нерадивие и неспособные», мали бути «отрешени от своих должностей и преданы суждению по законам»⁸¹.

Мабуть, ця погроза не в останню чергу сприяла активізації роботи землемірів. Вже 19 листопада 1786 р. намісницьке правління констатувало факт отримання описів річок, озер, струмків і гір від чернігівського, лохвицького, глинського і зеньківського землемірів, а 24 листопада розглянуло рапорт Л. Лутовінова, в якому той повідомляв, що повітові землеміри борзнянський П. Астафьев, ніжинський О. Станіславський, прилуцький

І. Ушаков і гадяцький П. Шнітніков завершують роботу над описами ⁸².

Однак серед повітових землемірів були й такі, кого навіть загроза втратити роботу і бути притягнутим до відповідальності не примусила розпочати опису. Серйозна проблема з виконанням цього завдання виникла у Роменському повіті. Ще 9 листопада 1786 р., заслухавши нарікання роменського городничого Г.Сегунова на поведінку тамтешнього землеміра І.Колобова і його відмову виконувати свої обов'язки, зокрема описувати річки, озера, струмки і гори, Чернігівське намісницьке правління наказало останньому, «чтобы он о скорейшем окончании находящимся в Роменском уезде рекам и озерам описаний употребил всевозможное старание, ибо в противном случае, ежели описания на повеленный срок не окончат, ... яко незначительной и нерадивой штрафован будет по всей строгости законов». Схоже, І.Колобов проігнорував і цей наказ, бо вже 24 листопада 1786 р. намісницьке правління уповноважило Л. Лутовінова підключити до описування річок і гір у Роменському повіті гадяцького і прилуцького землемірів. І.Колобова ж належало арештувати і відправити до Чернігова. ⁸³

Чи то виготовлення подібних описів не потребувало багато часу, чи то землеміри працювали дуже оперативно, але до визначеного терміну все було готове. 29 грудня 1786 р. П.О. Рум'янцев в листі до Катерини II писав: «Присланное ко мне от Черниговскаго наместническаго правления Описание рек, болот и гор, в Черниговской губернии находящихся, при сем всеподданейше представляю» ⁸⁴.

«Описание озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве» містить відомості про те, територією яких повітів протікає та чи інша річка, звідки бере початок, обов'язково зазначається, чи придатна річка для судноплавства. В Опису подано стисло інформацію про озера, болота, джерела і струмки, а також наведено короткий опис гір (або скоріше височин) Чернігівського намісництва.

Рукопис цієї пам'ятки нині зберігається у РДВІА ⁸⁵. Ще один примірник подібного опису свого часу виявив, розбираючи архів Малоросійської колегії, О.М. Лазаревський. 1 грудня 1867 р. Чернігівський губернський статистичний комітет прийняв рішення оприлюднити пам'ятку на сторінках своїх «Записок» ⁸⁶, що й було зроблено 1868 р. ⁸⁷

Майже водночас із підготовкою опису річок, озер, струмків і гір розпочалося впорядкування ще одного опису, який також мав сприяти вивченню природних умов, продуктивних сил, економічного потенціалу Чернігівського намісництва. 16 лютого 1785 р. П.О. Рум'янцев писав до Чернігівського намісницького правління: «Сие наместническое правление благоволит препоручить городовим и земским исправникам, чтобы первые в городах, а последние в подведомых им селениях от жителей достоверно извели, какие именно продукты или произведения здешних родов и в каком количестве погодно или как инако, имел у себя, куда для продажи или на иной какой оборот отвозят, сочинили о таковых описания немедленно и представили в сие наместническое правление» ⁸⁸. Через кілька днів, 28 лютого 1785 р. Чернігівське намісницьке правління розіслало накази подібного змісту до чернігівського коменданта Петра Мухіна, городничих і нижніх земських судів ⁸⁹. Уже протягом березня 1785 р. до намісницького правління частково надійшли описи «О продуктах или произведениях здешних родов» від городничих борзнянського Петра Бубліченка, глиньського Макара Шульгіна, гадяцького Якова Савича, лохвицького Івана Алгазіна, городнянського Максима Бутовича, прилуцького Івана Дурново, роменського Григорія Сегунова та Борзнянського, Березнянського, Лохвицького нижніх земських судів ⁹⁰.

Очевидно, на місцях не зовсім правильно зрозуміли суть поставленого завдання. Тому намісницьке правління, зазначивши, що городничі й повітові справники «описывают продукты земли, и как некоторые из них прямаго об них не имеют понятия, и полагают оныя в одном хлебном vine, вицеживаемом в городе и в уезде, которое не есть продукт или произведение земли, но искусства и рукаделия, то для точнаго знания об оных и для единообразнаго описания их», 31 березня 1785 р. наказало «всем городовим и нижним земским судам изъяснить в указах, что продукт или по-руски произведение земли есть то, что земля или сама собою, или с помощью рук человеческих для пропитания людей дает, как то все произрастения, или что в каком краю родится, яко то разнаго рода животные к употреблению и пропитанию человека нужные; что из сих продуктов человек искусством выделяет и в свою пользу употребляет, называется продукт искусства и прилежности, куда принадлежат все мануфактуры или рукоделия, ремесла, фабрики и

заводы. В разсуждении целого государства как первые, так и последние называются общим именем тоже продукты; но когда спрашивается о продуктах земли частно какого уезда или города, то должно их описывать в первом смысле, и означая оные подробно и так, как их земля производит или как они на земли рождаются, изъяснить и их употребление и то, что из них трудами и искусством делается, из чего выйдут и продукты втораго смысла, которые более принадлежат до городов»⁹¹. Далі докладно розписувалося, що саме відноситься до «продуктов или произведений». У переліку, який включав 21 пункт, називалися жито, пшениця, ячмінь, овес, просо, картопля, льон, мак, усяка городина та фрукти, вино, мед, пиво, тютюн, хміль, тварини, каміння, руди; обов'язково треба було зазначити, як використовується той чи інший «продукт». Документ, що фактично являв собою програму складання опису, підписали радники Чернігівського намісницького правління О.Шафонський та Я.Вольватєв⁹². Правдоподібно, що саме вони були авторами цієї програми.

З місць дуже оперативно почали надходити виправлені та доповнені описи. Першим 16 квітня 1785 р. надіслав «Описание какие именно... продукты или произведения здешних родов и в каком количестве погодно или как инако имел у себя обыватели куда для продажи или на иной какой оборот отвозят» Чернігівський нижній земський суд. Його автором чи упорядником був колезький канцелярист Яків Ясновський. Усього на один день він випередив прем'єр-майора Микиту Старого, який 17 квітня 1785 р. своїм підписом засвідчив опис Березни. Незабаром подібний опис було отримано від глиньського городничого Макара Шульгіна. 8 травня 1785 р. було остаточно упорядковано опис Гадяча, 16 травня - Ромнів, а 25 травня - Лохвиці. Підписані вони відповідно городничими Яковом Савичем, Іваном Безпалчевим (він змінив на цій посаді Григорія Сегунова) та Іваном Алгазіним. 23 травня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління розглянуло на своєму засіданні рапорт борзнянського городничого Петра Бубліченка, до якого додавалося «о продуктах или произведениях земли описание». Наприкінці травня було завершено роботу над описами Лохвицького, Глиньського та Зеньківського повітів. Приблизно тоді ж від городничого Івана Бутовича надійшов опис Зенькова. 31 травня 1785 р. було упорядковано опис Городні. Підписав його городничий Максим Бутович. 2 червня 1785 р. намісницьке правління отримало опис від Борзнянського нижнього земського суду, засвідчений військовим товаришем Антоном Дивилковським⁹³.

Втім, 2 липня 1785 р. на засіданні Чернігівського намісницького правління було зазначено, що «таковых описаний и понине не получено от бригадира черниговскаго коменданта и кавалера Мухина, городничих нежинскаго и прилуцкаго да нижних земских судов городническаго, березинскаго, нежинскаго, прилуцкаго, роменскаго и гадяцкаго», а тому наказало, «подтвердить... указами, чтобы с получения оних (указів. - Авт.) комендант Мухин по крайней мере на другой день, а протчие с первою почтою вышеупомянутие описания прислали в наместническое правление непременно для доставления Его Сиятельству (П.О. Рум'янцеву. - Авт.)»⁹⁴. Очевидно, деякі описи були вже готові, але їх не встигли подати до намісницького правління, адже, наприклад, опис Городнянського повіту датовано 26 червня 1785 р.⁹⁵

Швидше за всіх відреагував на цей наказ чернігівський комендант Петро Мухін, який 10 липня 1785 р. підписав опис Чернігова. Слідом за ним 14 липня 1785 р. завершили роботу над описами Роменський і Гадяцький, а 18 липня - Прилуцький нижні земські суди. Очевидно, до кінця липня 1785 р. до Чернігівського намісницького правління надійшли опис Прилук, завірений Іваном Дурново, та опис Ніжинського повіту⁹⁶. А от ніжинському городничому Сердюкову і Березнянському нижньому суду Чернігівське намісницьке правління 11 серпня 1785 р. вже вкотре змушене було «строжайше предписать указом..., чтобы они означенные о продуктах или произведениях здешних родов описания самоскорейше прислали в наместническое правление, а почему присылкою оных долговременно умедлено ответствовали бы к надлежащему взысканию»⁹⁷. Опис «О продуктах или произведениях» Березнянського повіту було завершено 18 серпня 1785 р. Точну дату остаточного впорядкування і надходження опису Ніжина, завіреного Сердюковим, встановити не вдалося⁹⁸. Однак відомо, що 25 серпня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління на своєму засіданні відзначило, що «таковы описания от всех городничих и нижних земских судов... присланы» і наказало «оние описания отправитъ к Его Сиятельству (П.О. Рум'янцеву. - Авт.) при представлении, оставя с них копии при делах сего правления»⁹⁹.

Опис «О продуктах и произведениях» Чернігівського намісництва, що являє собою механічно зведені без будь-якої систематизації описи окремих міст і повітів, містить докладні відомості про рослинний і тваринний світ, основні заняття мешканців, розвиток сільського господарства, ремесла, промислів мануфактурного виробництва, торгівлі. Оригінал пам'ятки нині знаходиться у ЦДІАК України¹⁰⁰.

24 жовтня 1786 р. генерал-губернатор Лівобережної України П.О. Рум'янцеv у зв'язку із запланованою поїздкою Катерини II до України та Криму зажадав, щоб Чернігівське намісницьке правління підготувало «во-первых,... атлас губернии, где бы при генеральной карте целого наместничества находились и специальные всякаго уезда с приличными на сей случай украшениям,... во-вторых, сокращенное историческое и географическое описание губернии вообще и всякаго города особо, и где бы их знатной или нечто значущий торг и промысел возможно внятнѣм образом видим был, в-третьих, описание всех местечек, сел, деревень и хуторов той губернии по азбуке с показанием в рубриках: в первой название уезда, во второй числа душ, в третьей чѣго владения»¹⁰¹. За цих обставин не пізніше січня 1787 р. * було впорядковане «Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякаго города особо». Рукопис під такою назвою зберігається у РДВІА в Москві¹⁰². Нещодавно пам'ятку було оприлюднено на сторінках журналу «Сіверянський літопис»¹⁰³.

Мета, з якою готувався даний опис, врешті зумовила обсяг рукопису, а також зміст пам'ятки: упорядник навів коротку історичну довідку, стисло схарактеризував природні умови, демографічне становище, господарський розвиток намісництва у цілому і окремо взятих губерньського та повітових центрів.

Зіставлення «Сокращенного исторического описания Черниговской губернии» з іншими пам'ятками цього типу засвідчує його безсумнівну близькість до праці О.Ф. Шафонського. Фактично маємо справу зі стислим конспектом «Черниговского наместничества топографического описания». Пам'ятки різняться між собою лише обсягом інформації, інколи послідовністю викладу матеріалу, а також деякими статистичними обрахунками. Рукопис «Сокращенного исторического описания Черниговской губернии вообще и всякаго города особо» з РДВІА позбавлений будь-яких натяків на авторство, але не виключено, що його скомпонував сам О.Ф. Шафонський.

Як уже зазначалося, 24 жовтня 1786 р., П.О. Рум'янцеv наказав Чернігівському намісницькому правлінню також виготовити «Описание всех местечек, сел, деревень и хуторов... по азбуке с показанием в рубриках: в первой, название уезда, во второй числа душ, в третьей чѣго владения»¹⁰⁴. Вже 9 листопада 1786 р., намісницьке правління зажадало від місцевої Казенної палати, щоб та «в непродолжительном времени» надала відомості «О состоящих в здешней губернии местечках, селах, деревнях и хуторах, сколько в каждом мужеска и женска душ, также купцов и мещан»¹⁰⁵. У відповідь на це Чернігівська казенна палата повідомила, що «сочинение таковой подробности из ревизских целой губернии сказок, котория в течении четырех лет после подачи оних... во множественном числе переминались, требует немалого времени, чѣго находящимся ныне в палате и ея экспедициях весьма малым числом канцелярскими служителями... никак сделать не можно». У зв'язку з цим 17 листопада 1786 р. намісницьке правління дозволило залучити до підготовки зазначеного опису намісницького правління колезького регістратора Хорошкевича і канцеляристів Грищенка та Райкевича, верхнього земського суду першого департаменту колезького протоколіста Булюка, другого департаменту - канцеляриста Молчановського, першого департаменту губерньського магістрату канцеляриста Гавришева, другого департаменту - колезького регістратора Зарудського, першого департаменту верхньої розправи регістратора Перистого (чи Паристого) і канцеляриста Стоцького, другого департаменту - губерньського секретаря Савойського, канцеляристів Чернігівського повітового суду Стишевського і Кулешова та колезького регістратора чернігівської нижньої розправи Ковалевського. Водночас намісницьке правління зауважило, що всі перелічені особи можуть бути задіяні «единственно для изготовления требуемых... сведений и на то только время, поколь таковыя изготовлены будут»¹⁰⁶.

Невідомо, скільки тривала робота над підготовкою цього опису і чи взагалі вона була доведена до логічного завершення. На жаль, опис Чернігівського намісництва такого змісту не виявлений.

Крім того, у зв'язку з очікуваним проїздом територією Чернігівського намісництва Катерини II П.О. Рум'янцеv у своєму наказі від 24 жовтня 1786 р. вимагав підготувати

атлас, «где бы при генеральной карте целого наместничества находились и специальные всякого уезда с приличными на сей случай украшениями», який «землемеры в доказательство знания их долгу, наилучшим искусством и по обыкновенно от межевой экспедиции введенному масштабу сделать должны»¹⁰⁷. 10 листопада 1786 р. Чернігівське намісницьке правління наказало губернському землеміру підполковнику Леонтію Лутовінову, «чтобы он... приложил все возможное старание о скорейшем окончании уездными землемерами рекам, речкам и озерам описания, а затем как сам, так и уездных землемеров поспешил бы возвратится в Чернигов для сочинения... атласа или генеральной карты целого здешняго наместничества и уездных специальных всякого уезда»¹⁰⁸. Не виникає жодних сумнівів, що наслідком роботи губернського і повітових землемірів став кольоровий «Атлас Черниговского наместничества» 1787 р., що зберігається нині у РДВІА. В атласі вміщено загальну мапу намісництва та мапи одинадцяти повітів¹⁰⁹.

У 1790-х роках намісництва Лівобережної України зазнали певної територіальної реорганізації. Зокрема у 1791 р. міста Зеньків і Гадяч, частково повіти Лохвицький і Гадяцький та повністю повіт Зеньківський були відокремлені від Чернігівського і передані до складу Київського намісництва. Водночас до Чернігівського були приєднані місто Конотоп з повітом та частина Коропського повіту, що раніше входили до складу Новгород-Сіверського намісництва¹¹⁰. Нарешті, у 1796 р. до Чернігівського намісництва було приєднано частину Мінської та Волинської губерній¹¹¹. Того ж року було впорядковано «Камеральное описание пришедшей от Минской и Волынской губерний к Черниговскому наместничеству части и устроенной в ней Речицкой округи», яке нині також зберігається у РДВІА в Москві¹¹². Відсутність відповідних документів не дозволяє реконструювати історію створення цієї пам'ятки. Як засвідчує назва опису, роботу над ним було завершено 29 січня 1796 р., а всі статистичні дані щодо обліку людності Речицької округи запозичені з «вновь сочиняемой ревизии» (вочевидь, ревізії 1795 р.). Не виключено, що упорядкував цей Опис землемір Конотопського повіту Павло Стопановський, підпис якого вміщено у кінці тексту пам'ятки.

«Камеральное описание... Речицкой округи» упорядковано у вигляді таблиці, що містить опис усіх населених пунктів регіону, природного середовища, топографії, забудови, чисельності, занять, етнічного і конфесійного складу місцевого населення, характеристику сільського господарства, мануфактурного виробництва, торгівлі, ремесла, промислів.

Таким чином, остання чверть XVIII ст. ознаменувалася створенням унікального за змістом комплексу описів Чернігівського намісництва. Їх поява засвідчила зростання уваги уряду та наукової громадськості до вивчення економічного і демографічного потенціалу України, її природно-географічного середовища.

Підготовка переважною більшістю описів Чернігівського намісництва передбачала обстеження території намісництва і збирання інформації безпосередньо на місцях згідно із спеціально розробленими програмами та інструкціями. Цю роботу, а також впорядкування текстів описів здійснили губернські та повітові землеміри, повітові справники, городничі, високоосвічені урядовці намісництва.

Інформаційний потенціал виявлених і досліджених описів Чернігівського намісництва не є рівноцінним. Він насамперед зумовлений мотивами, що викликали появу того чи іншого опису, відповідною програмою чи анкетною, яка лежала в його основі, завданнями, що ставилися перед упорядниками. Відтак описи різняться між собою характером і повнотою інформації про об'єкт описування. Але у сукупності вони являють собою цілком репрезентативне джерело, що містить докладну інформацію про природно-географічні умови, економічний розвиток краю, демографічну ситуацію, соціальний склад населення, його заняття, побут, культуру та звичаї, забудову населених пунктів, архітектурні й археологічні старожитності. Відтак виявлення і публікація усіх різновидів описів Чернігівського намісництва дозволить заповнити істотну прогалину в українському джерелознавстві.

* Катерина II, для піднесення якій готувався скорочений опис, відвідала Чернігівське намісництво у січні 1787 р.

Джерела та література:

1 Бакмейстер Л.И. Топографическая известия, служащая для полного географического описания Российской империи. - СПб, 1771. - Т. 1. - Ч. 1. - С. 4-28; Греков Б.Д. Опыт обследования хозяйственных анкет XVIII века // Греков Б.Д. Избранные труды. - М., 1960. - Т. 3. - С. 225-280;

- Рубинштейн Л.Н. Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в. - памятники географического и экономического изучения России // Вопросы географии. - М., 1953. - Сб. 31. - С. 39-52.
- 2 Птуха М.В. Очерки по истории статистики в СССР. - М., 1955. - Т. 1. - С. 90.
- 3 Начертание общего топографического и физического описания Российской империи, предпринятого Императорскою Санктпетербургскою Академиею Наук // Академическая известия на 1780 г. - СПб., 1780. - Ч. IV. - С. 101-139.
- 4 Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII - первой половины XIX ст. - К., 1988. - С. 33-34.
- 5 Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗРИ). - СПб., 1830. - Т. XX. - № 14671.
- 6 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАК України). - Ф. 1959. - Оп. 1. - Спр. 52. - Арк. 2.
- 7 Стороженко Н.В. Из фамильных преданий и архивов // Киевская старина. - 1891. - Июль. - С. 144.
- 8 Лемус Н.В. Картографические труды А.М. Вильбрехта // Материалы отделения математической географии и картографии / Географическое общество СССР. - Л., 1961. - Вып. 1. - С. 20; Шибанов Ф.А. Забытая страница в истории русской картографии (деятельность А.М. Вильбрехта) // Вестник Ленинградского университета. Серия геологии и географии. - Л., 1961. - С. 158.
- 9 ЦДІАК України. - Ф. 1959. - Оп. 1. - Спр. 52. - Арк. 2 зв.-10.
- 10 Там само. - Арк. 2.
- 11 Катаев И. Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в Военно-ученом архиве в С.-Петербурге // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII Археологического съезда. - Харьков, 1902. - Т. II. - Ч. I-я и II-я. - С. 83.
- 12 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 8. - Арк. 664-664 зв., 670-670 зв., 677-679 зв., 782-782 зв.; Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 168. - Арк. 7.
- 13 Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 679. - Оп. 1. - Спр. 1612. - Арк. 6; ЦДІАК України. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 367. - Арк. 50-50 зв.
- 14 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 301. - Арк. 237.
- 15 ЦДІАК України. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 972. - Арк. 1.
- 16 Афанасий Шафонский // Новиков Н. Опыт исторического словаря о российских писателях. - СПб., 1772. - С. 509; Дагаев Л. Шафонский // Русский биографический словарь. - СПб., 1905. - Т. XXII. - С. 567; Шафонские // Энциклопедический словарь. Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. - СПб., 1903. - Т. 77. - С. 218; Шафонский А. // Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России, сочинение митрополита Евгения. - М., 1845. - Т. II. - С. 248; Шафонский А.Ф. // Змеев Л.Ф. Русские врачи писатели. - СПб., 1886. - Вып. I. - С. 164; Шафонский А.Ф. // Чистович Я. История первых медицинских школ в России. - СПб., 1883. - С. CCCXXVII-CCCXXVIII.
- 17 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 47. - Арк. 1 зв.-4; Спр. 186. - Арк. 19 зв.-21, 326 зв.-328; Спр. 246. - Арк. 355-356; Спр. 256. - Арк. 33-34 зв.; Спр. 293. - Арк. 549 зв.-550; Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 693. - Арк. 4-5 зв., 15-16.
- 18 Російський державний архів давніх актів (далі - РДАДА). - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 328. - Ч. I. - Арк. 74, 88, 277-278 зв., 295-295 зв., 306-307, 321, 336-336 зв., 342-342 зв.; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - М., 1966. - Кн. XV. - Т. 29. - С. 124-152.
- 19 Описание моровой язвы бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год с приложением всех для прекращения оной тогда установленных учреждений. - М., 1775.
- 20 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13814. - Арк. 550; Спр. 14134. - Арк. 288 зв.-290; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 41. - Арк. 3-4; Спр. 820. - Арк. 37 а-39 зв.; Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки. - Ф. 159. - Спр. 5550. - Арк. 1-1 зв.
- 21 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 290. - Арк. 275-275 зв.; Спр. 296. - Арк. 116-116 зв.; Спр. 299. - Арк. 222-223 зв.
- 22 ЦДІАК України. - Ф. 205. - Оп. 1. - Спр. 106. - Арк. 1-8.
- 23 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 186. - Арк. 22 зв.-23, 329 зв.-330, 899 зв.-900; Спр. 393. - Арк. 47.
- 24 Стороженко Н.В. Из фамильных преданий и архивов. - С. 144; Його ж. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» Шафонского // Университетские известия. - 1886. - № 10. - С. 136.
- 25 Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - С. XV-XXII.
- 26 Там само. - С. XVII, XIX-XXII.
- 27 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 71 зв.
- 28 Там само. - Арк. 69 зв.-70.
- 29 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества». - С. 137.

- 30 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 102, 135, 141, 153-153 зв., 166, 169 зв., 182.
- 31 Там само. - Арк. 164-164 зв., 180, 182.
- 32 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества». - С. 143.
- 33 Рубинштейн Н.Л. Назв. праця. - С. 49-51, 65.
- 34 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества». - С. 137-138.
- 35 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 179.
- 36 ЦДІАК України. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 170. - Арк. 167; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 211. - Арк. 407; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 212. - Арк. 48.
- 37 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 188.
- 38 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» - С. 138, 151-168.
- 39 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 290. - Арк. 474; Спр. 307. - Арк. 289; Оп. 3. - Спр. 10. - Арк. 326-327 зв.
- 40 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества». - С. 139-140.
- 41 Там само. - С. 138-139.
- 42 Там само. - С. 139-145.
- 43 Апанович О.М. Назв. праця. - С. 128.
- 44 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества». - С. 145-146.
- 45 ЦДІАК України. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 367. - Арк. 50 зв.
- 46 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 287. - Арк. 402; Спр. 308 - Арк. 105 зв., 403-403 зв.
- 47 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества». - С. 137.
- 48 Там само. - С. 143-144.
- 49 Там само. - С. 145.
- 50 Русов А. Изменения в сословном составе жителей Черниговской губернии во второй половине XVIII века // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов, б.д. - Вып. 2. - С. 49-63.
- 51 Російський державний військово-історичний архів (далі - РДВІА). - Ф. ВУА. - Оп. 16. - Спр. 19981. - Арк. 1.
- 52 Стороженко Н.В. Из фамильных преданий и архивов. - С. 143-144, 146.
- 53 Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - С. 55, 88, 628-630.
- 54 Иконников В.С. Опыт русской историографии. - К., 1892. - Т. I. Кн. 2. - С. 1330.
- 55 Срезневский И.И. Украинския были. 1657 - 1710 // Запорожская старина. - Ч. III. - Харьков, 1838. - 166 с.
- 56 Белозерский Н. Ожнорусские летописи. - К., 1856. - Т. 1. - С. 47-48.
- 57 ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 1. - Спр. 1612. - Арк. 6-6 зв.
- 58 Там само. - Арк. 7-8; ЦДІАК. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 233.
- 59 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 160, 163 зв.
- 60 Д-ский В. Опыт составления топографического описания Киевского наместничества / Киевская старина. - 1904. - № 5. - С. 57-58.
- 61 ЦДІАК України. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 972. - Арк. 1-2.
- 62 Стороженко Н.В. Из фамильных преданий и архивов. - С. 146.
- 63 Коваленко О.Б. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині. - С. 7-8.
- 64 РДВІА. - Ф. ВУА. - Оп. 16. - Спр. 19161.
- 65 Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі - ІР НБУВ). - Ф. VIII. - Оп. 1. - Спр. 185/58/.
- 66 ІР НБУВ. - Ф. I - Оп. 1. - Спр. 3961.
- 67 Бутич І.Л. Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. - К., 1966. - Вип. 2. - С. 176.
- 68 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 298. - Арк. 59 зв.
- 69 ЦДІАК України. - Ф. 193. - Оп. 1. - Спр. 2863. - Арк. 13; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 296. - Арк. 97; Ф. 1959. - Оп. 1. - Спр. 52. - Арк. 12-12 зв.
- 70 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 296. - Арк. 97-98 зв.

- 71 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 298. - Арк. 59 зв.; Спр. 343. - Арк. 28 зв.-29.
- 72 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 291. - Арк. 311 зв.-312; Спр. 307. - Арк. 407 зв., 427.
- 73 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 298. - Арк. 59-60.
- 74 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 362. - Арк. 30; Спр. 396. - Арк. 265.
- 75 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 292. - Арк. 387-388; Спр. 308. - Арк. 584 зв.
- 76 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 179. - Арк. 149-151, 189-192; Спр. 294. - Арк. 159-159 зв.; Спр. 314. - Арк. 130.
- 77 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 342. - Арк. 568.
- 78 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 325. - Арк. 212.
- 79 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 343. - Арк. 29-31, 93.
- 80 Там само. - Арк. 92-92 зв.
- 81 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 343. - Арк. 92 зв.-93; Ф. 1537. - Оп. 2. - Спр. 405. - Арк. 6 зв.-7.
- 82 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 343. - Арк. 355-355 зв., 438.
- 83 Там само. - Арк. 147-148 зв., 438-439 зв.
- 84 ІР НБУВ. - Ф. VIII. - Спр. 589. - Арк. 12.
- 85 РДВІА. - Ф. ВУА. - Оп. 16. - Спр. 23806.
- 86 Журнал засідання Черниговського губернського статистического комітета // Черниговские губернские ведомости. - 1868. - № 3. - Прибавление. - С. 15.
- 87 Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.) // Записки Черниговского губернского статистического комитета - Чернигов, 1868. - Кн. II. - Вып. 1-2. - С. 1-34.
- 88 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 296. - Арк. 93.
- 89 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 290. - Арк. 440-440 зв.
- 90 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 287. - Арк. 92 зв.; Спр. 291. - Арк. 196-196 зв., 232, 264, 393 зв.; Спр. 307. - Арк. 427 зв., 441, 448; Спр. 308. - Арк. 31 зв., 59, 108 зв.
- 91 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 295. - Арк. 914-914 зв.
- 92 Там само. - Арк. 917.
- 93 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 39. - Арк. 12-24 зв., 33-49, 50-62, 74-79 зв., 83-85, 92-94; Оп. 2. - Спр. 288. - Арк. 600 зв., 701, 810, 915 зв.; 292. - Арк. 129, 228 зв.; Спр. 308. - Арк. 96, 108 зв., 128 зв., 184, 295 зв.-296, 321 зв., 410, 531 зв..
- 94 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 293. - Арк. 128-128 зв.
- 95 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 39. - Арк. 5-6 зв.
- 96 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 39. - Арк. 5-6 зв., 28-32, 80-82, 86-91, 63-73 зв.; Оп. 2. - Спр. 293. - Арк. 447.
- 97 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 289. - Арк. 256 зв.; Спр. 825. - Арк. 104.
- 98 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 39. - Арк. 7-10, 25-28.
- 99 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 289. - Арк. 542-542 зв.
- 100 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 39.
- 101 ЦДІАК України. - Ф. 193. - Оп. 2. - Спр. 216. - Арк. 3-3 зв., 5; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 342. - Арк. 594-595; Ф. 1537. - Оп. 2. - Спр. 405. - Арк. 6-6 зв.
- 102 РДВІА. - Ф. ВУА. - Оп. 16 - Спр. 19166.
- 103 «Сокращённое историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» 1787 р. / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. - 1995. - № 2. - С. 82-95.
- 104 ЦДІАК України. - Ф. 193. - Оп. 2. - Спр. 216. - Арк. 3-3 зв., 5; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 342. - Арк. 594-595; Ф. 1537. - Оп. 2. - Спр. 405. - Арк. 6-6 зв.
- 105 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 343. - Арк. 149.
- 106 Там само. - Арк. 273-273 зв.; Ф. 1537. - Оп. 2. - Спр. 475. - Арк. 5-6.
- 107 ЦДІАК України. - Ф. 193. - Оп. 2. - Спр. 216. - Арк. 3-3 зв., 5; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 342. - Арк. 594-595; Ф. 1537. - О. 1.- Спр. 405. - Арк. 6.
- 108 ЦДІАК України. - Ф. 1537. - О. 1.- Спр. 405. - Арк. 6 зв.-7.
- 109 РДВІА.- Ф. ВУА - Оп. 16. - Спр. 21037.
- 110 ПСЗРИ. - Т. XXIII. - № 16987.
- 111 ПСЗРИ. - Т. XXIII. - № 17526.
- 112 РДВІА. - Ф. ВУА. - Оп. 16. - Спр. 19167.

МОДЕЛІ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН У НОРМАТИВНОМУ РЕГУЛЮВАННІ В УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ

У процесі розвитку суспільства на колишніх землях Російської імперії структура шлюбу і сім'ї мала релігійний характер і залишалася незмінною протягом багатьох віків. Потреба оновлення гостро постала перед Російською православною церквою тільки у другій половині XIX століття. Провісниками переломної віхи щодо шлюбно-сімейних взаємин стали реформи 60-х років, коли серед масових протестів населення гучно зазвучали й заклики про реорганізацію духовних судів і шлюбного права [1, с. 3]. Причиною стали проблеми шлюбборозлучного процесу, які були різноманітні, а можливості їх уладнання занадто обмежені. Так, згідно із законами Духовної Консисторії, розлучення надавалися у випадку: 1) коли один із подружжя зникав безвісти більше ніж на п'ять років; 2) тяжко хворів і тому не міг виконувати «подружнього обов'язку»; 3) зраджував (що потрібно було довести свідками в особі 2-ох чоловік); 4) скоїв злочин, у результаті якого особа позбавлялася будь-яких прав [2, с. 5].

Щоб отримати розлучення за такими законами, часто тим, хто зважився на такий крок, доводилося вдаватися до різноманітних хитрощів, як-то: найм за певну плату людей, котрі під присягою говорили неправду, навмисно підлаштовували «випадкові» зустрічі тощо [3, с. 6-7]. Але й за таких обставин розлучення давалися рідко. Були випадки, коли навіть справжні свідки подружньої зради, документи, позашлюбні діти і т.д. не давали достатніх підстав для розлучення.

Усі ці обставини й призвели до загострення суспільних настроїв. Однак ні в епоху реформ, ні в наступні 50 років шлюбне право змін не зазнало. Хоча й була введена інша система його викладу. Тільки після 1917 року в ході нового державного будівництва в країні більшовиками почали вноситися колосальні зміни у сферу шлюбу та сім'ї. Їх основи базувалися швидше на регламентаційних, ніж правових підходах, та все ж велика кількість обмежень при вступі у шлюб і при його розірванні була скасована.

Насамперед зазначимо, що трансформаційні процеси суспільства у першій чверті ХХ століття викликали цілу хвилю нових правових актів, соціальних постанов та змін. Історичний аналіз таких документів є головною метою пропонованої статті, де за основу береться ведення книг реєстрації актів громадянського стану. Їх характеристика допомагає розглянути підходи церкви і держави до проблем шлюбно-сімейних взаємин, висвітлити документальне оформлення подій шлюбу, народження, розлучення, смерті за часів царизму і більшовиків, описати становлення державних органів громадянського стану, з'ясувати подальший розвиток системи контролю за всестановими подіями в Україні до 1925 року.

Систематизувати законодавство шлюбно-сімейних взаємин, порівняти їх функціональність у дореволюційні і післяреволюційні часи в Україні та висвітлити їх історичну цінність намагалися такі дослідники, як І. Сухоплюєв [4], Г. Железнодорожський [5], В.І.Любинський [6], С. Григоровський [7], П. Ципкін [8], Л. Дяконов [9]. Не залишилися без уваги і дослідження документів громадянського стану, хоча науковців вони зацікавили лише у другій половині ХХ століття. Серед них назвемо А.В. Слпасьєвського [10]; Д.Н. Антонова, І.А. Антонову [11]; А. Конькова [12].

Розглядаючи підходи церкви до шлюбно-сімейних взаємин, слід звернути увагу на те, що духовна і світська влада у дореволюційний період мали між собою певно визначені норми відносин. Невтручання у суспільне життя один одного і приватне життя громадян - ось принцип, якого дотримувалася та й інша сторони. Це давало можливість шлюбно-сімейним взаєминам, хоча й з обмеженнями, та все ж без явно вираженої регламентації з боку церкви і держави, підтримувати розмірений ритм життя.

Слід додати, що духовні суди і консисторії розглядали такі справи громадянського

стану, як народження, одруження, розлучення, хрещення, усиновлення тощо. А до компетенції світських судів належали випадки більш кримінального характеру, як-то: пограбування, політичні злочини, вбивства і т.ін. Винятком ставали лише поодинокі випадки, коли світськими судами розглядалися справи громадянського стану кримінального характеру або справи усиновлення та розподілу майна в разі розлучення. Прикладом може слугувати повідомлення у газеті «Полтавський вісник» за 1909 рік про вбивство чоловіком своєї дружини через ревності, у результаті чого він був заарештований і чекав на вирок суду [13, с. 3]

Для повної оцінки шлюбно-сімейних взаємин того часу далі охарактеризуємо метричні книги - важливу складову громадянського стану. Саме завдяки їм ми можемо порівняти підходи до шлюбу і сім'ї за часів царизму, а потім більшовиків.

Зазначимо, що до початку ХХ століття в українських землях колишньої Російської імперії існування метричних книг - сукупність актів церковної та громадянської реєстрації, що засвідчували подію народження (хрещення), шлюбу (вінчання), смерті (поховання) конкретних осіб у формі записів у відповідних книгах - було усталеною традицією [14, с. 7]. За наявності законодавчо закріпленого розуміння терміну «акт» як документ, що засвідчував належність до того чи іншого стану, вони були загальними для всіх суспільних верств населення, оскільки фіксували такі всестанові події, як шлюб, народження, розлучення, смерть. Дослідники Д. Антонов, І. Антонова відзначають, що «метрики несли елемент урівнювання станів, адже вони стали першим і довгий час залишалися єдиним всестановим джерелом» [15, с. 23].

Перехід до досконалішого тлумачення терміну «акт» відбувся наприкінці ХІХ - на початку ХХ століття, коли з'явилось ширше пояснення як факту й дії. Це у свою чергу позначилося на розвитку післяреволюційної й сучасної системи реєстрації актів громадянського стану, в понятті «запис актів громадянського стану» термін «акт» почав означати дію, а відповідні документи, якими це фіксується, називатися «книгами реєстрації актів громадянського стану» [16, с. 4].

Так, на підставі російського законодавства здійснювалася церковна реєстрація чотирьох актів громадянського стану, що перелічені вище і носили суто загальний характер для всіх верств населення. Найбільшими були метричні записи про народження. В них зазначалися: дата народження і хрещення особи, соціальний статус, ім'я, по батькові, прізвище народженої особи і її хрещених та рідних батьків, віросповідання та хто із священників здійснював обряд хрещення [17, с. 35]. До того ж метричні книги про народження носили характер не тільки документальних джерел, а й інформації про осіб, що були усиновлені. У такому разі навпроти графи з повними даними усиновленої особи робилася примітка: «Означенная актом _____ определением _____ окружного суда от ____ _____ года признана узаконенной дочерью _____ и жены его _____ ; отметка сия сделана по указу Консистории от _____ года» [18, с. 5].

Наступними за обсягом були метричні записи про одруження (див. табл. 1.) [19, с. 48].

Таблиця 1.

Книга реєстрації актових записів про одруження у Полтаві за 1896 рік (фрагмент)

Счет браков	Месяц и день	Звание, имя, отчество, фамилия и вероисповедание жен. И которым браком	Дата жениха	Звание, имя, отчество, фамилия и вероисповедание невесты и которым браком	Дата невесты	Кто совершал таинство	Кто были поручителями	Подпись свидетелей. Записи по желанию
-------------	--------------	--	-------------	---	--------------	-----------------------	-----------------------	---------------------------------------

Дані записи здійснювалися згідно зі збірником церковних і громадянських законів про судочинство у шлюбних справах. У 1897 році вони були доповнені і викладені у праці С. Григоровського, де зазначалося, що вступати до шлюбу заборонялося з багатьох причин. Наприклад, якщо не було дозволу батьків чи опікунів; дозволу начальника у письмовій формі; якщо особі жіночої статі не виповнилося 16 років, а особі чоловічої статі - 18 років; особам різного віросповідання; представникам духовного та цивільного станів; військовим нижчого чину, що перебувають на службі, і багато інших [20, с. 2-9].

Проте такий акт громадянського стану, як укладання шлюбу, супроводжувався не

тільки великою кількістю обмежень і записом до метричних книг, а й збиранням попередніх відомостей про нареченого і наречену в «обыскные» книги, що велися священниками [21, с. 114]. Один раз на місяць вони приймали громадян, які бажали взяти шлюб, та виїжджали в місцевості, де не було діючих церков. «Обыскные» книги мали віддрукований зміст і пропущені місця для заповнення даних від руки. Кожна сторінка включала в себе назву «обыск брачный» і порядковий номер, що засвідчував фактичну кількість бажаючих взяти шлюб. Нижче записувалися відомості про наречених: ім'я, по батькові, прізвище, соціальний стан, віросповідання, вік, сімейний стан перед шлюбом тощо. Обов'язково вказувалося, чи є згода батьків на шлюб, його попередня дата й місце проведення. Уся інформація мстилася на двох аркушах паперу і в кінці закріплювалася підписами нареченого, нареченої та священників [22, с. 114].

Ще одним актом громадянського стану, що фіксувався у церковних метричних книгах, був запис про смерть, де метриками зазначалися дата смерті і поховання померлої особи, її соціальний стан, ім'я, по батькові і прізвище, рік народження, причина смерті, хто здійснював поховання і де захоронена особа [23, с. 79]. У таких випадках населення користувалося послугами церковних приходів і похоронних кас, де можна було оформити кредитування на похорон, поховання за церковними традиціями, замовити витяг із метричної книги [24, с. 38] (зауважимо, що до жовтневої революції 1917 року плата за видачу метричних витягів становила 75 коп. [25, с. 272, 276 - 277]) тощо.

Подано й опис такого акта громадянського стану, як розлучення. Проблеми шлюбнорозлучного процесу займали важливу роль у тогочасному суспільстві та мали безліч невирішених, наболілих питань. Хоча окремого розділу у метричних книгах щодо розлучень взагалі не існувало, все ж духовні служителі робили певні помітки напроти зареєстрованих у шлюбі осіб, де зазначали його причини, коли і ким був розірваний шлюб. Поступово все частішими ставали випадки, коли громадяни, прагнучи отримати бажане розлучення, зверталися не до духовних судів, а до світських із проханням зарадити їх справі. У результаті цього останні отримували шанс на «законних» правах втручатися в церковні справи.

Завдяки цьому здебільшого світськими прихильниками перетворень у церкві поступово висувалися та обстоювалися ідеї передачі справи ведення метричних записів державі. Такі суспільні настрої слугували тому, що в листопаді-грудні 1906 року до проблем шлюбнорозлучного процесу звернулася комісія з підготовки Всеросійського Собору. Працюючи над варіантами перетворень церковного суду, зокрема над проектом відокремлення судової влади від адміністративної, вона зупинилася на проблемах шлюбнорозлучного процесу і порушила питання про доцільність передачі справ про розлучення світському судові [26, с. 41]. На засіданні комісії члени Передсоборного комітету, будучи впевненими у підтримці їх учасниками майбутнього Всеросійського Церковного Собору, висловилися за те, щоб залишити шлюбнорозлучні процеси у духовному суді [27, с. 46]. Але надії представників церкви виявилися марними, тому що наступним кроком до нових перетворень стало скликання Всеросійського Церковного Собору в серпні 1917 року, коли стрімко руйнувалася традиційна релігійно-політична система в Росії і створювалися нові соціальні відносини.

Навряд чи могли передбачити учасники Передсоборного комітету 1906 року і те, що революційному відокремленню церкви від держави передуватиме скасування всіх станових, релігійних, майнових обмежень у взятті шлюбу та його розірванні, як, власне, і принципова відмова від усталеного порядку ведення актів церковної та громадянської реєстрації. Уже декретом ВЦВК і Раднаркому РСФРР від 11 листопада 1917 року ліквідувалися всі стани і становий поділ громадян, станові привілеї і обмеження, звання, титули та найменування цивільних чинів і встановлювалося єдине загальне для всього населення Росії найменування - громадянин Російської республіки [28, с.72].

Декрети «Про громадянський шлюб, про дітей і про ведення книг актів стану», «Про розірвання шлюбу», котрі були прийняті на засіданні ВЦВК РСФРР і опубліковані за підписами В. Леніна та Я. Свердлова відповідно 16 й 18 грудня 1917 року, ліквідували шлюб і розлучення за релігійним обрядом. Силу отримував лише шлюб, оформлений через органи державної влади - відділи записів шлюбів і народжень при міській (районній, повітовій або волосній) земській управі. Справи про розлучення вилучалися із відома церкви, передбачалося вільне розлучення на прохання подружжя або одного з них [29, с. 163]. Заява про розлучення розглядалася судом, а при взаємній згоді подружжя -

відділами запису актів громадянського стану (загс).

Відтак радянською владою було остаточно ліквідовано церковну метрикацію на користь держави. Новий закон дивився на подружжя як на добровільний союз чоловіка і жінки, котрі мали рівні права і обов'язки та вступали до шлюбу виключно за добровільною згодою. При цьому підстави для одруження спрощувалися і основними вимогами ставали лише декілька обмежень: досягнення певного віку, неможливе перебування у двох шлюбах, одруження з близькими родичами [30, с. 11-12].

Зміни у веденні актів громадянського стану відбулися згідно з декретом Раднаркому РСФРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня 1918 року, яким встановлювалося, що «акти громадянського стану ведуться виключно цивільною владою: відділами запису шлюбів і народжень» [31, с. 371-372].

Але такі зміни не мали місця в Українській державі, яка з 1918 по 1921 рік у визвольних війнах змагалася за становлення суверенності. Тому, на відміну від більшовицької Росії, українська церква відразу ж не була відокремлена від держави, а лише провадився пошук конкретних форм відносин між нею і владними структурами, в рамках якого порушувалося питання і про державне значення церковних актів. Рішення, які готувалися державними органами, і ті, що були вже прийняті, мали поступово звільнити церкву від суто цивільних функцій, що потребувало тривалої еволюції церковної свідомості як мирян, так і самого духовенства [32, с.52, 98].

Конкретизуючи положення статті 8 декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня 1919 року про ведення актів громадянського стану «виключно цивільною владою» [33, с. 35], вони відбивали усталені інтереси російського більшовицького режиму щодо здійснення - одночасно з відокремленням церкви від держави, - «громадянської реєстрації». Ця, одна із найважливіших і найскладніших у більшовицькому розумінні реформа несла «революційну» свідомість у найглибші прошарки народного життя та повинна була глибоко змінити погляди на всі звички домашнього вжитку у шлюбно-сімейних взаєминах, в основі яких на той час перебували «релігійний» світогляд, різного роду застарілі звички і заборони [34, с.2].

Відповідно до декрету Раднаркому УСРР від 20 лютого 1919 року «Про організацію відділів записів актів громадянського стану» завдання щодо його впровадження покладалося на Центрозагс при Народному комісаріатові внутрішніх справ, на місцеві (повітові, волосні, міські чи районні у великих містах) та окружні підвідділи записів актів громадянського стану при відділах внутрішніх справ, а згодом - при відділах управління виконавчих комітетів рад [35, с. 167-168].

Характерно, що під час організації установ загсу в їхніх документах зазначалося, що в Україні це відбувається вдруге відтоді, як тут у результаті «денікінського панування» були втрачені книги і діловодство підвідділів загсу, а значить, і всі дані для оцінки діяльності останніх протягом короткого першого періоду «громадянської реєстрації», який тривав з березня по червень 1919 року. Усе це мимоволі передбачало звернення новостворених українських установ загсу до результатів безперервної дворічної роботи з організації «громадянської реєстрації» у сусідній Великоросії. Враховуючи деякі уроки із «місцевого» життя, досвід великоросійської республіки, їм доводилося дбати про бережне ставлення до всього того, що могло б полегшити проведення відповідної реформи в Україні.

Слід зазначити, що у перші роки радянської влади, як і за царських часів, відбувалась реєстрація теж чотирьох актів громадянського стану: шлюбів, народжень, розлучень та смертей. Здійснювали її органи радянської влади відповідно до правил, закріплених декретами Раднаркому УСРР «Про громадянський шлюб і про ведення книг актів громадянського стану» та «Про розлучення» від 17 лютого 1919 року, опублікованих за підписами голови Раднаркому УСРР Х. Раковського, наркома юстиції УСРР О. Хмельницького та керуючого справами уряду М. Грановського 20 лютого того ж року [36, с. 168-170]. Положення декрету «Про розлучення» поширювалися і на церковні та релігійні шлюби дореволюційного періоду, що відтепер прирівнювалися до зареєстрованих громадянських шлюбів і визнавалися дійсними.

Допоки центральними відомствами Наркомату внутрішніх справ УСРР запроваджувалися нові форми бланків, книг реєстрації актів громадянського стану із зразками їх заповнення, місцеві підвідділи загсу робили записи шлюбів, народжень,

розлучень, смертей у старих, переважно православних метричних книгах, змінюючи їх розмітку, назви колонок. На останній сторінці таких книг розміщувався остаточний запис про кількість зареєстрованих осіб, аркушів, а протягнутий крізь кожен з цих книг шнур заклеювався сургучевою печаткою.

Так, при фіксації актів шлюбів, народжень і розлучень уже не робилися відмітки про виконання релігійних обрядів чи сімейний стан (неодружений, дівиця), а з 22 квітня 1920 року почали вказувати під іменем, по батькові і т.д. громадянство, знання мов і володіння ними. Наприклад: «Нухим Бенционович Лондон, конторщик южнорусского химического завода в г.Киеве. Еврей. Родной язык русский. Читает и пишет на русском и на еврейском» (37, с. 894). Також з 23 червня 1920 року додалися записи і в колонці особливих приміток, де зазначалася не тільки кількість шлюбів, а й кількість дітей, їх вік і від якого шлюбу [38, с. 123]. До того ж частими стали випадки розлучення, які до 1920 року записували в «особливих примітках» книги реєстрації актових записів про одруження (див. табл. 2) [39, с. 96].

Таблиця 2.

**Книга реєстрації актових записів про одруження за 1920 рік у Полтаві
(фрагмент)**

№ записи	№ записи в местном парт-архиве	Месяц и число заключения брака	Имя, отчество, фамилия и род занятия жениха и невесты	Местожительство и адрес жениха и невесты	Год, месяц, и число рождения жениха и невесты	Семейное положение жениха и невесты (холосты, вдовы, разведены)	Фамилия, которой брачующийся желают именоваться	Особое примечание
----------	--------------------------------	--------------------------------	---	--	---	---	---	-------------------

На процесі розлучення в радянській Україні до 1920 року зупинимося детальніше, розглянувши його характер. Як не дивно, процедура розірвання шлюбу кардинально не змінилася, порівняно з тим, як то відбулося в Росії. Випадків розлучень справді збільшилося, але щоб отримати дозвіл, громадянам доводилося дотримуватися старої церковної схеми, де спочатку подавалася заява до своєї парафіяльної ради, яка обмірковувала справу за участі настоятеля цього храму, потім, коли прохання про розрив шлюбу визнавалося ґрунтовним, складалася відповідна постанова. Постанову парафіяльної ради посвідчувала волосна церковна рада, котра в разі потреби мала право перевірити справу. Тільки після цього прохач міг звернутися до Всеукраїнської православної церковної ради чи іншого українського церковно-релігійного органу (за уповноваженням Всеукраїнської православної церковної ради) за одержанням остаточної ухвали [40, с. 105]. А записи про народження, шлюб і смерть парафіяльна рада робила для своїх потреб. Тільки з 1920 року записи про розірвання шлюбу набули самостійних ознак (див. табл. 3) [41, с. 114].

Таблиця 3.

**Книга реєстрації актових записів про розірвання шлюбу посаду Крюків
Кременчуцького повіту Полтавської губернії за 1920 рік (фрагмент)**

№ записи	Месяц и число постановления о разводе	Название суда, вынесшего постановления и № постановления	Имена, фамилии и род занятий разводящихся	Место жительства разводящихся	Возраст (год, месяц и число) разводящихся	Семейное положение, предшествовавшее расторжению брака	Число детей, происшедших от расторгнутого брака	Фамилии, которыми желают именоваться разводящиеся супруги и их дети	Особые примечания
----------	---------------------------------------	--	---	-------------------------------	---	--	---	---	-------------------

Треба зауважити, що право на розлучення отримували не лише ті подружжя, які зареєструвалися після революції у загсі, а й ті, що уклали шлюб до появи декрету 20 лютого 1920 року. Радянський закон не обмежував кількості разів вступу у шлюб (за релігійним обрядом не можна було вступати у шлюб більше, ніж тричі), давав досить засобів боронити дружину, яка мала до цього менше прав - це і характеризувало вільний союз між чоловіком і жінкою [42, с. 92].

З появою 4 березня 1919 року декрету Раднаркому УСРР «Про права громадян змінювати свої прізвища і прозвища» перелік реєстраційних книг у загсах поповнювався

розлучених зазначалося їх прізвище, ім'я, по батькові, вік, місце проживання, національність, головне заняття, грамотність і т.д. Новими стали питання такого характеру: хто прохає про розлучення (сам чоловік, сама жінка або обоє за згодою), коли взято шлюб, що нині розривається, де взято цей шлюб, після розлучення скільки дітей залишилося у кожного із батьків, імена цих дітей (47, с. 3). Кожний випадок розлучення розглядався у судовому порядку і завершувався його постановою.

Реєстрація актових записів про смерть також кардинально змінила свою структуру. Тепер замість загальноприйнятих до цього таблиць на сторінках книг розміщувалося 12 питань з пропущеними поряд місцями для запису даних про померлу особу. Серед основних були включені такі пункти: місце, де померла особа (округа, місто, лікарня), прізвище, ім'я, по батькові того, хто заявив про смерть, сімейний стан померлого, його національність, соціальний стан тощо (48, с. 20).

Така чітка організація нормативного регулювання в радянській Україні стала результатом усунення релігійних моделей шлюбно-сімейних взаємин. Вершиною становлення процесу можна вважати ще й додатково створену і з 1924 року вдосконалену книгу реєстрації актових записів про зміни прізвищ та імен. Вона була створена за зразком попередніх актів, включаючи в себе інформацію про вік, місце проживання, сімейний стан осіб, а також нове прізвище чи ім'я (49, с. 3). Усі вище-згадані акти громадянського стану ще будуть доповнені й частково змінені, але значно пізніше: тільки після Другої світової війни.

Таким чином, мусимо констатувати, що потреба змін у церковному регулюванні деяких аспектів шлюбно-сімейних взаємин передреволюційної доби об'єктивно передбачала поступки з боку церкви на користь державі. Революційні події і відокремлення церкви від держави спричинили нанесення не тільки нищівного удару духовенству, а й відмову від запозичення досягнень попередників у регулюванні актів громадянського стану згідно з нормами канонічного права. На думку автора, це було не що інше, як втрата наукової і загальної традиції документальної фіксації визначених особистих і соціальних характеристик кожної окремої людини.

Джерела та література:

1. Добровольский В. Брак и развод: Очерк по русскому брачному праву. - СПб: Типографии «Труд», 1903. - 247 с.
2. Железнодорожский Г. Подружжя та розвід. - Харків: Юрвидав, 1927. - 88 с.
3. Трелин В.Ф. О расторжении браков в духовных консисториях. - М.: Синодская типография, 1916. - 28 с.
4. Сухоплюев І. Відокремлення церкви від держави. Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, об'їзників і пояснень Наркомвнусправ УСРР // 3 передмовою Балицького В.А. - Харків: Юрвидав Н.К.Ю. УСРР, 1929. - 47 с.
5. Железнодорожский С. Подружжя та розвід. - Х.: Юрвидав, 1927. - 88 с.
6. Сливичкий В.І. Основные вопросы брачного и семейного права УССР // Памяти проф. В.М.Гордона. Сборник статей кафедры «Проблемы современного права» и правового факультета. - Харьков: Госиздат Украины, 1927. - 228 с.
7. Григоровский С. Сборник церковных и гражданских законов о разводе и судопроизводстве по делам брачным. С дополнением и разъяснением по циркулярным и сепаратным указам Святейшего синода и с приложением таблиц графического изображения степеней родства и свойства. - Изд. 3-е. - СПб: Скоропечатная Либермана Я.И., 1897. - Т. XI. - 232 с.
8. Цыпкин П.С. Закон 12 марта 1917 года о некоторых изменениях и дополнениях действовавших узаконений о личностных и имущественных правах замужних женщин об отношениях супругов между собой и к детям / Сборник узаконений 1914 года. - СПб: Законоведение, 1914. - 114 с.
9. Дяконов Л.П. Советские законы о церкви. - Ленинград, 1926. - 94 с.
10. Елпатьевский А.В. К истории документирования актов гражданского состояния в России и СССР (с XVII века по настоящее время) // Актовое источниковедение. - М., 1979.
11. Антонов Д.Н., Антонова И.А. Метрические книги: время собирать камни // Отечественные архивы. - 1996. - № 4.
12. Конькова А. Законодательство Российской империи о составлении и оформлении метрических книг // Государство и право. - 2000. - № 11. - С. 81-88.
13. Убийство на ревности // Полтавский вестник. - 1909. - 21 мая - № 1948. - С 2.
14. Акти громадянського стану // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. - Париж- Нью-Йорк: Молоде життя, 1955. - Т. 1.
15. Антонов Д.Н., Антонова И.А. Названа праця.
16. Елпатьевский А.В. Названа праця.

17. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО), ф. 706, оп. 2, спр. 7, арк. 35.
18. ДАПО, ф. 1011, оп. 9, спр. 92, арк. 237.
19. ДАПО, ф. 1011, оп. 5, спр. 97, арк. 194.
20. Григоровський С. Названа праця.
21. ДАПО, - ф. 706, оп. 2, спр.5, арк. 102.
22. Там само.
23. Там само, Спр. 7. - Арк. 235
24. Леонтьева Т.Г. Вера и бунт: духовенство в революционном обществе России начала XX века. - Вопросы истории. - № 1. - 2001. - С. 29 - 42.
25. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины (далі: СУ УССР). - Харьков, 1919. - № 3. - Ст. 37.
26. Материалы Предсоборного присутствия. Специальное приложение. Религиозное положение в России конца XIX - начала XX века // Русская мысль. - 1995. - 31 августа - 6 сентября. - № 4090. - С. 1.
27. Там само.
28. Декреты Советской власти. - Т. 1. - 25 октября 1917 - 16 марта 1918. - М.: Госполитиздат, 1957. - 625 с.
29. СУ УССР. - Харків, 1918. - № 10. - Ст. 152.
30. Желзнодорожский Г. Подружжя, родина, аліменти. - Харків: Юрвидав, 1929. - 80 с.
31. Декреты Советской власти. - Т. 1. - 626 с.
32. Ульяновський В.І. Церква в Українській державі 1917-1920 років (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навчальний посібник. - Київ, 1997.
33. СУ УССР. - Харків, 1919. - № 3. - Ст. 37.
34. Державний архів Харківської області, ф. 202, оп. 1, спр. 36, арк. 51.
35. СУ УССР. - Харків, 1919. - № 12. - Ст. 143.
36. Там само, Ст. 144.
37. ДАПО, ф. 9126, оп.1, спр. 4, арк. 36.
38. Там само, спр. 3, арк. 3.
39. Там само, арк. 168.
40. Там само, ф. 3872, оп.1, спр. 407, арк. 102.
41. Лаврик Г.В. Правове забезпечення реєстрації актів громадянського стану в радянській Україні у 1919 - 1921 роках та її антирелігійна спрямованість // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. - Випуск 22. - К.: Інститут держави і права імені В.М.Корецького НАН України, 2003.
42. Советское гражданское право. - Советское семейное право. Библиография. 1917-1960. - Москва, 1962. - 664 с.
43. СУ УССР. - Полтава, 1919. - № 6. - Ч. 2. - Ст. 68.
44. Там само. - Харків, 1919. - Ч. 2. - Ст. 226.
45. ДАПО, ф. 9126, оп. 1, спр. 26, арк. 132.
46. Там само, спр. 25, арк. 399.
47. Там само, спр.30, арк. 220.
48. Там само, спр. 29, арк. 362.
49. Там само, спр. 31, арк. 13.

Оксана Оніщенко

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ

Сьогодні, коли йде інтенсивне переосмислення історичного минулого, поступово розширюється тематика та проблематика досліджень, спостерігається поглиблення спеціалізації та міждисциплінарна інтеграція.

Поява у 80-х рр. ХХ ст. так званої «нової соціальної історії» спонукала до вивчення та аналізу інформації про становище і вклад обох статей у господарську та духовну сфери людської життєдіяльності¹. У поле зору істориків потрапили питання ментальності, ролі людської суб'єктивності, соціальної та історичної психології обох статей, поведінки людини у різноманітних взаємозв'язках та ситуаціях, різних суспільних групах, у родині і у буденному, матеріально-практичному та духовному

житті. Внаслідок цього закономірним явищем стало використання нових категорій. Саме завдяки поступу наукових поглядів щодо місця людини в історії та суспільстві у лексичному апараті дослідників з'явилося поняття гендеру (від англ. gender - стать).

На сьогодні загальноприйнятим є визначення гендеру як соціальної статі, на протиположності статі біологічній, тобто відмінності у соціальних ролях, формах діяльності, поведінці, ментальних та емоційних характеристиках чоловіків та жінок ².

Витоки як жіночої, так і гендерної історії слід шукати у фемінізмі, який для практично-історичного обґрунтування своїх теоретичних засад на початку розвитку звертався до досліджень історії жінок, а на сучасному етапі для глибшого вивчення взаємин чоловіків та жінок розширює коло досліджуваних проблем.

Загалом, гендерний підхід в історичній науці трактується як діалог статей в плані реконструкції історичного розвитку з урахуванням форм їхньої взаємодії, що в свою чергу наближає дослідника до розуміння загального і специфічного, соціального і індивідуального, подібного і відмінного в еволюції духовного світу чоловіка і жінки ³.

В Україні гендерний підхід, закріпившись в літературознавстві, філософії, лінгвістиці, поступово набирає обертів і в історичній науці. Саме завдяки йому ми маємо змогу значно збагатити наші знання про минуле, особливо коли мова йде про переломні та неоднозначні для країни моменти, якими були події 1917 року. Тому досить актуальною сьогодні є потреба у визначенні наявної історіографічної бази історичних праць із зазначеної проблеми, залученні до нових досліджень широкого спектра наукових праць.

Метою даної роботи є систематизація досліджень української історіографії щодо подій 1917 року з точки зору гендерного аспекту проблеми.

Загалом на Заході жіноча тема з'явилася у світовій історичній науці та історіографії лише наприкінці XIX - початку XX ст. у зв'язку з першою хвилею фемінізму. Феміністична критика зруйнувала усталену оцінку історичних періодів, показавши, що значення поворотних точок в історії для різних статей не збігається, а інколи навіть і відмінне. Однак досвід істориків довів, що ефективнішими є ті дослідження, які не ізолюють жіночу історію та зберігають традиційну періодизацію ⁴.

Значний спадок у вигляді численних праць, присвячених діяльності жінок у роки революції та громадянської війни, залишила радянська історіографія ⁵. У працях такого роду зазвичай переважає гіпертрофованій пієтет, особливо у висвітленні героїзму, завзятості, активної роботи жінок у боротьбі за встановлення радянської влади. Це також безпосередньо стосується висвітлення питання жіночої освіти, де досить чітко проступає ідейний вплив партії ⁶.

Однак, незважаючи на те, що радянська література була продуктом певних історичних обставин і основна увага дослідників приділялася соціально-класовій природі пригніченого становища жінки, слід відзначити наявність у ній вагомого фактологічного матеріалу. Тому, на нашу думку, незаангажований підхід до доробку радянської історіографії може відкрити багато цікавих фактів та жіночих постатей, спонукати до нових ракурсів розгляду теми.

Українська зарубіжна історіографія представлена переважно творами істориків діаспори. Цілий ряд різного роду праць присвячений висвітленню ролі українських жінок у національно-визвольній боротьбі 1917 року та їхньому внеску у розвиток українського суспільства взагалі ⁷.

Надзвичайно цінними та цікавими є розвідки біографічного характеру. Це нариси життя та творчості, дослідження наукової й громадської діяльності визначних українських жінок, таких як Н.Полонська-Василенко, В.Черняхівська, В.Радзимовська, В.О'Коннор-Вілінська, Н.Кобринська, М.Рудницька та інші ⁸.

Софія Русова, яка сама була активною учасницею громадсько-політичного життя України у 1917 році, у своїй праці «Наші визначні жінки: літературні характеристики-силуети», що вийшла у Канаді у 1945 р., підкреслювала особливу роль українок в історичному процесі в Україні. Висвітлюючи жіночі постаті, вона зазначала, що «жінка

внесла в загальний культурний наш поступ багато чогось своєрідного, належного до особливої жіночої психології»⁹.

Досить плідними виявилися дослідження істориків діаспори щодо зародження та становлення українського жіночого руху на початку ХХ століття та його розвитку у роки Першої світової війни та революції 1917 - 1921 рр.¹⁰ Спільним у цих працях є те, що автори пишуть про існування українського жіночого руху як самостійного явища, проте підкреслюють, що його ідейну спрямованість та практичну діяльність не можливо розглядати окремо від українського національно-визвольного руху¹¹.

Етапною у дослідженні українського жіночого руху стала праця американки українського походження М.Богачевської-Хомяк «Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884 - 1939». Авторка, спираючись на ретельне вивчення літератури та джерел жіночого руху в Україні як на західних, так і на східних її територіях за часів двох імперій, а потім радянської влади та діяльності жіночих організацій в еміграції, створила одне з найповніших досліджень громадсько-політичної та культурної діяльності українських жінок у таких широких географічних та хронологічних рамках. Окремий розділ у книзі присвячено їх участі у національно-визвольних змаганнях 1917 - 1921 років. У ньому, як і у всій монографії, червоною ниткою проходить ідея домінування серед українських жінок так званого практичного фемінізму. Акцентуючи увагу на поєднанні у жіночому русі фемінізму і націоналізму, дослідниця зазначала, що «українські жінки створили унікальну на той час модель громадської організації бездержавного суспільства»¹².

У цілому історики діаспори розглядають жінку у суспільстві крізь призму національно-державного підходу. Їхнім роботам також притаманний популярно-публіцистичний виклад матеріалу, певний брак джерельної бази та аналітичних праць. Проте їм слід віддати належне, адже саме вони не лише не дали забути про жінок в історії України, але й значно поповнили історіографічну базу даної проблематики.

В Україні, на нашу думку, модерні гендерні студії перш за все завдячують своїй появі розвиткові українського літературознавства 90-х років ХХ ст. Біля витоків теоретичного розвитку феміністичних і тендерних досліджень на українському матеріалі стояла С.Павличко - перекладачка, літературний критик, вчений-літературознавець. Її роботи, вміщені в українських та зарубіжних виданнях, були присвячені питанням критики та інтерпретації української літератури, феміністичного руху в Україні, сучасного становища українського жіноцтва¹³.

Найбільш чітко виявляється та яскраво простежується гендерний підхід у літературознавчих та теоретичних працях діячок Київського центру гендерних студій В.Агеєвої, Т.Гундорової та Н.Зборовської¹⁴, доробку Харківського центру гендерних досліджень, репрезентованого працями І.Жерьобкіної, В.Суковатої та інших¹⁵.

Н.Шевченко, представниця Миколаївського фонду «Жіноча перспектива», у своїй статті аналізує трансформацію феміністських поглядів у тендерний вимір у західних країнах і змальовує перспективи розвитку гендерних студій в Україні¹⁶.

Вагому складову сучасної історіографії жіночих студій становлять дослідження про цілий ряд жіночих особистостей в українській історії кінця ХІХ - ХХ ст. У збірці «Ми - в історії» розповідається про Д.Гуменну, С.Русову, Н.Суровцову, О.Телігу та інших українських жінок, які відзначилися в різних галузях культури, науки, політики, громадської роботи¹⁷.

Також звернемо увагу на дослідження І.Денисюка та Т.Скрипки про родину Косачів, В.Дрозда про три давні українські роди Клепачівських, Аркасів та Феценко-Чопівських, І.Матяш про К.Грушевську, Ю.Солод про Л.Старицьку-Черняхівську, Б.Червака про О.Телігу тощо¹⁸.

У зв'язку з тим, що історіографія визначеної автором статті теми не була предметом спеціальних наукових досліджень, це спонукає до залучення літератури з цілого ряду суміжних проблем, у якій можемо зустріти згадки, віднайти факти про життя та

діяльність жінок під час революції 1917 року в Україні. Це, перш за все, праці, у яких репрезентовано різні верстви населення.

У дослідженнях, присвячених соціально-політичним та економічним аспектам життя робітників періоду 1917 - 1920 років, можна зустріти певну статистичну інформацію щодо жінок, зайнятих у промисловості, простежити відмінності між умовами праці, тривалістю робочого дня, матеріальним становищем та рівнем життя робітників-чоловіків та жінок-працівниць¹⁹.

Сучасні дослідники українського села підкреслюють, що політично-соціальні зміни у державі на початку ХХ ст. не обійшли селянство і досить суттєво вплинули на їхню ментальність та суспільний статус кожного члена родини²⁰. Особливий інтерес становить робота Р.Чмелика, присвячена безпосередньо українській родині. Автор розглядає шляхи утворення та розвитку селянської сім'ї від другої половини ХІХ ст., простежує трансформацію її соціальної та національної структури, економічних, виховних та відтворюючих функцій внаслідок перебудови державного ладу країни²¹.

У дослідженнях з історії української інтелігенції жінки також репрезентовані, але як і в більшості праць, частково²². Здебільшого це інформація про освіту, культуру, громадські організації, доброчинність, адже саме ці сфери традиційно вважалися пріоритетними у діяльності жінок ще з ХІХ ст. і продовжували залишатися такими і у 1917 році, незважаючи на те, що загалом суспільний статус жінки зазнав значних перетворень²³.

Важливим здобутком стало отримання жінками виборчих прав саме у 1917 році та активна участь жіноцтва у ряді виборчих кампаній. Тут слід відзначити розвідки Н.Миронець та Л.Петришиної, які стосуються безпосередньо діяльності жінок в Українській Центральній Раді²⁴.

На наш погляд, огляд історіографії буде дещо неповним, якщо обійти у ньому здобутки регіональної історії. Останнім часом стали актуальними дослідження про перебіг революційних подій на віддалених від центру територіях. Місцеві автори значно повніше відображають різні аспекти життя суспільства на периферії: політичну ситуацію, настрої громадян обох статей, їхнє ставлення до революції, війни як світової, так і громадянської, багатопартійність, суспільну активність населення, його економічне становище, ситуацію в промисловості, сільському господарстві, матеріальне забезпечення, соціальні проблеми, демографічну ситуацію, систему освіти, писемність, рівень злочинності тощо²⁵.

У цілому ж аналіз доробку української історіографії революції 1917 року свідчить, що серед жіноцтва спостерігався той же розкол, що і в усьому суспільстві. Поведінка жінок здебільшого визначалася психологією та світосприйняттям того прошарку, до якого вони належали. Жінки певного кола в цілому поділяли з чоловіками погляди та переконання, властиві даній соціальній групі, і керувалися ними у своїй громадсько-політичній та освітньо-культурній роботі.

Таким чином, розгляд проблеми гендерного аспекту української історіографії революції 1917 року свідчить, що дана тема достатньо забезпечена літературою та історичними працями різних типів та рівнів. Це певним чином засвідчується і появою спеціальних лекційних курсів та запровадження їх до освітніх програм вищих навчальних закладів України²⁶.

Проте, як бачимо, повноцінних гендерних досліджень нашої історіографії конче бракує. Загальною рисою майже всіх зазначених в огляді робіт є те, що вони мають вузьку тематичну спрямованість, присвячені тому чи іншому явищу, інституту, руху, галузі, окремому прошарку суспільства, окремій особі тощо. У більшості з них знаходимо лише поодинокі згадки про повсякденне життя жінок, їхню професійну та громадську діяльність.

Саме тому становлення та розвиток нової в нашій країні галузі історичної науки - гендерних досліджень - вимагає комплексного підходу та систематизованих досліджень, а також залучення новітнього теоретичного та методологічного потенціалу до

висвітлення історії 1917 року.

Джерела та література:

1. Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // Український історичний журнал. - 2001. - № 1. - С. 30.
2. Чухим Н. Гендер та гендерні дослідження в ХХ ст. // Ї: Незалежний культурологічний часопис. - 2000. - № 17. - С. 23 - 24.
3. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні. - Одеса, 1999. - С. 6 - 7.
4. Чухим Н. Д. Феміністична парадигма історії // Філософські читання пам'яті П.Копніна (4 - 5 жовтня 1997р.). - К., 1998. - С. 128.
5. Бабенко Е., Зуева Л. Революцією призвані // Радянська Україна. - 1967. - 8 березня; Женщины русской революции. - М.: Политиздат, 1968.; Єжова Г., Кольяк Т. Гартована юність. 1917 - 1920 рр. - К., 1960; Тимченко Ж. П. Радянські жінки в роки громадянської війни // Український історичний журнал. - 1980. - № 10. - С. 49 - 58; Тимченко Ж. Трудящі жінки в боротьбі за владу рад в Україні, 1917 - 1920. - К., 1966; Тимченко Ж. Участь жінок-робітниць Києва у революційній боротьбі (березень 1917 - січень 1918) // Український історичний журнал. - 1982. - Ч. 1. - С. 57 - 65; Чирков П. М. Решение женского вопроса в СССР (1917 - 1937 гг.). - М.: Мысль, 1978.
6. Малинко Й. Г. Деятельность высших женских курсов на Украине (кон. XIX - нач. XX вв.) // Вопросы истории СССР. - 1984. - Вып. 29; Михеева З. П. Высшее женское образование в дореволюционной России (1872 - 1917 гг.). - М., 1969; Филиппова Л. Д. Из истории женского образования в России // Вопросы истории. - 1963. - № 2. - С. 209 - 218.
7. Деиц Д. Важливе місце української жінки в суспільстві // Визвольний шлях. - 1997. - № 6; Драч В. Наші героїні // Вісті комбатанта. - 1965. - Ч. 1 (17); Задояний В. Жінки - героїні української визвольної боротьби // Пам'ятна книга. - Гамільтон, 1987; Рихтицька Д. Українська жінка в дзеркалі життя і боротьби // Визвольний шлях. - 1996. - № 5.
8. Винар Л. Наталія Полянська-Василенко // Український історик. - 1969. - № 4 (24). - С. 123 - 124; Грінченко А. Вероніка Черняхівська // Зона. - 1998. - № 13; Розгін І. Валентина Радзимовська. Короткий нарис життя та наукової й громадської її діяльності. - Вінніпег, 1968; Хорунжий Ю. У тузі за Батьківщиною // Зона. - 1993. - № 4. - С. 237 - 240.
9. Русова С. Наші визначні жінки: літературні характеристики-силуети. - Вінніпег, 1945 - С. 11.
10. Книш І. Відгуки часу. Вибрані нариси, статті, спогади, матеріали. - Вінніпег, 1972; Книш І. Жінка вчора й сьогодні. Вибрані статті. - Вінніпег, 1958; Павликовська І. На громадський шлях: з нагоди 70-ліття українського жіночого руху. - Філадельфія, 1956; Рожанковська І. Архів українського жіночого руху // Наше життя. - 1984. - Ч. 3 - 4; Янішевська Г. 50-річчя здобуття громадських прав української жінки: Жіночий рух від часу української національної революції 1917 - 1967. - Вінніпег: Торонто, 1968.
11. Рибак О. Назв. праця. - С. 119.
12. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884 - 1939. - К., 1995. - С. 10.
13. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. - К., 1997; Павличко С. Листи з Києва 12 травня 1990 - 2 квітня 1991. - К., 2000; Павличко С. Фемінізм. - К., 2002.
14. Агєєва В. Жіночий простір. Феміністичний дискурс українського модернізму. - К., 2003; Гундорова Т. Деконструкція і гендер // Філософська думка. - 2001 - № 1. - С. 81 - 91; Зборовська Н. Жіноче письмо на порубіжні віків // Слово і час. - 2004. - № 2.
15. Жеребкіна Й. А. Женское Политическое Бессознательное: Проблема гендера и женское движение в Украине. - Харьков, 1996; Суковата В. Феміністська теологія в системі гуманітарного знання // Філософська думка. - 2000. - № 6. - С. 85 - 102.
16. Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // Український історичний журнал. - 2001. - № 1. - С. 30 - 39; № 2. - С. 34 - 48.
17. Ми - в історії. - К., 1998.
18. Денисюк І. О., Скрипка Т. О. Дворянське гніздо Косачів. - Львів, 1999; Дрозд В. Сто літ любові: Портрет української родини на тлі епохи // Вітчизна. - 2003. - № 7 - 8. - С. 11 - 103; Маташ І. Катерина Грушевська. Життєпис, біографія, архіви. - К., 1997; Солод Ю. Державотворчі й націєтворчі магістралі в політичній та мистецькій практиці Людмили Старицької-Черняхівської // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. - К., 2000. - С. 71 - 80; Червак Б. Олена Теліга. Життя і творчість. - К., 1997.
19. Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917 - 1920 рр. - К., 1995; Реєнт О. П. Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917 - 1920 рр. - К., 1996.

20. Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917 - 1927 рр.). - К., 2000; Присяжнюк Ю. Ментальність і соціальна поведінка українських селян у пореформений період (друга половина XIX - початок XX ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. - Львів, 2002. - Вип. 37.
21. Чмелик Р. Мала українська сім'я другої половини XIX - початку XX ст. (структура і функції). - Львів, 1999.
22. Балицька О. Деякі питання державотворчої діяльності української інтелігенції (березень 1917 - квітень 1918) // Розбудова держави. - 1993. - № 11. - С. 28 - 35; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX - XX ст.: Соціально-політичний портрет. - К., 1993; Нариси історії української інтелігенції: Перша половина XIX ст.: У 3 кн. - К., 1994.
23. Зубалій О. Д., Рященко Д. С. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917 - 1920 рр.) // Український історичний журнал. - 1998. - № 3. - С. 12 - 23; Осташко Т. С. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради // Український історичний журнал. - 1998. - № 3. - С. 24 - 38; Романько І. Театральна справа в Україні під час влади національних урядів (1917 - 1920 рр.) - К., 1999.
24. Миронець Н. Жінки в Українській Центральній Раді // Слово і час. - 1996. - № 8 - 9. - С. 52 - 55; Петришина Л. Роль жінок у діяльності Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. - К., 2000. - С. 285 - 293.
25. Бойко В.М., Демченко Т.П., Оніщенко О.В. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. - Чернігів, 2003; Вирський Д. Кременчук 1917 - 1920 рр.: провінційні образи революції. - К., 2002; Реверук В. Я. Полтавщина в добу Української революції 1917 - 1920 рр. - Полтава, 2002.
26. Жінка в науці та освіті України XIX - XX ст. (Програми спецкурсу Київського університету ім. Т.Г.Шевченка). - К., 2001; Зленко В. Історія феміністичного руху. (Програма лекційного курсу для гуманітарних спеціальностей). - К., 1998.

ЮВІЛЕЇ

Станіслав Маринчик

●

ЗУПИНЕНИЙ ПОЛІТ

Хрущовська «відлига» повернула нам багато імен, які за роки культу особи Сталіна потрапили під жорна комуністичного тоталітаризму і на довгі роки лишилися за сімома замками. До числа талановитих майстрів поетичного слова, які розділили трагічну долю багатьох побратимів по перу, що загинули в лабетах сталінських посіпак, належав і український поет Григорій Саченко.

Григорій Кирилович Саченко народився 6 грудня 1905 року в селі Хаєнки Ічнянського повіту на Чернігівщині, в родині робітника вагоноремонтних майстерень. Під час навчання в початковій трудовій школі Григорій виявив неабиякі здібності до науки і в 1922 році успішно склав іспити до педагогічного технікуму в м. Мрин. Позаяк ще зі шкільної лави хлопець мріяв бути вчителем, то вчився бездоганно, з великою любов'ю до обраної професії.

Улітку 1926 року юнак закінчив технікум, одержав посвідчення вчителя і, сповнений молодого енергії та творчого запалу, поїхав за направленням у село Сиволож колишнього Комарівського, а тепер Борзнянського району. Знання, одержані в технікумі, молодий учитель щедро передавав своїм вихованцям.

Звичайно, просвітницьку діяльність Григорій не обмежував тільки школою. Він брав активну участь у громадському та культурному житті села.

У сільському клубі організував гуртки художньої самодіяльності, від старожилів села записував стародавні народні пісні, думи, легенди, перекази, включаючи їх до репертуару діючих гуртків.

Ініціативного молодого вчителя-комсомольця помітили в районі. Незабаром його обрали членом Комарівського райкому комсомолу. Саме комсомол і направив Григорія вчитися до Києва. Здібний юнак навчається в Київському інституті народної освіти.

Інститут Саченко закінчив у 1931 році. А коли з 1933-ого цей навчальний заклад одержав статус університету, він продовжує навчання, а потім закінчує аспірантуру і викладає історію української літератури. В 30-х роках минулого століття інститут ім. Т.Шевченка Міністерства народної освіти УРСР переїздить з Харкова до Києва. Григорій Кирилович працює тут науковим співробітником. Спільно з молодими науковцями, палкими шанувальниками творчості Т.Шевченка, Саченко проводить складну дослідницьку та наукову роботу, готуючи до першого академічного видання твори Великого Кобзаря. Разом з Григорієм над вивченням творчої спадщини генія українського народу працювали письменники та критики Є.Шаблійовський, Ю.Костюк, П.Колесник, І.Гончаренко, Ю.Йосипчук, Л.Костенко, Л.Сукачов та інші.

Науково-дослідницька робота вимагала величезної уваги до творчої спадщини Тараса Григоровича. Без елементарних умов, у тісному приміщенні інституту молоді ентузіасти

ретельно вивчали і відкривали для нинішніх та прийдешніх поколінь творчу спадщину Великого поета. Палкі, людяні і правдиві твори Шевченка були взірцем для Саченка, вони, ніби життєдайна вода, додавали йому снаги, пробуджували в серці інтерес та любов до красного слова, збагачували творчу аuru.

Почав віршувати Саченко ще під час навчання у педагогічному технікумі. А в 1926 році його виразні і яскраві поезії були опубліковані і дійшли до широкого кола читачів. З роками поетичний талант у Григорія розвивався, і все частіше його неординарні поетичні рядки з'являлися на сторінках газет та журналів «Молодняк», «Глобус», «Життя і революція», «Літературна Україна».

Після жовтневої революції 1917 року в мистецтві та літературі розпочалася епоха соціалістичного реалізму. Біля першовитоків нового напрямку в поетичній творчості стояли Василь Чумак, Василь Еллан (Блакитний), Павло Тичина, Максим Рильський, Володимир Сосюра, а згодом Микола Бажан, які стали класиками української літератури.

Творчі ряди письменників 20-30-х років поповнювалися за рахунок талановитої робітничої, селянської та студентської молоді, з якої вийшло чимало відомих письменників. Це, зокрема, Яків Баш, Іван Вирган, Любомир Дмитерко, Микола Нагнибіда, Ігор Муратов, Микола Шеремет, Анатолій Шиян та інші.

До цієї плеяди талановитих належав і мій земляк Григорій Саченко.

Григорій Кирилович був членом Спілки селянських письменників «Плуг», яку очолював Сергій Пилипенко. До спілки входили: Сава Божко, Володимир Гжицький, Андрій Головка, Григорій Епик, Олександр Копиленко, Іван Кириленко, Петро Панч та інші письменники. «Плужани» проводили велику культурно-освітню роботу в селах України і палко виступали за тісне спілкування революційного селянства і пролетаріату та створення нової соціалістичної літератури.

Отже, немає нічого дивного, що бурхливе життя тієї пори знайшло відображення і в творах Саченка.

Поет дуже вимогливо ставився до своєї творчості. Кожен новий вірш не поспішав публікувати. На його робочому столі постійно «відлежувалася» кипа поезій, які він по кілька разів переписував, старанно підбирав епітети та метафори, наполегливо шліфував, доки вірш не набував художньої досконалості.

Чи не тому за його коротке творче життя світ побачили тільки дві збірки поезій: у 1931 році - «Зустрічний ентузіазм» та у 1936-у - «Зеніт» та низка літературних розвідок.

Було б помилково думати, що поетична палітра Саченка була надто однобічно-вузькою, що поет лише оспівував натхненну працю радянського народу та соціалістичні перетворення.

Він тепло і задушевно оспівує також людські почуття, ширу дружбу, любов, красу рідної природи. Ніби талановитий художник, малює яскраві поетично-образні картини. В його творах відчувається досконала техніка віршування, глибинні думки, цікавий сюжет. Скажу без перебільшення, що Саченко в українській поезії сказав своє творче слово.

Поет народився в селі, тут пройшло його дитинство, тут він почав освоювати навколишній світ. Разом з однолітками ходив ловити рибу, у ліс по гриби, пас у полі худобу, допомагав батькам орати, сіяти, косити. На все життя запам'яталися йому рожеві світанки, казкове палахкотіння сонця у відблисках ранкової роси. Григорію було добре знайоме життя і праця селян. Може тому, так пристрасно й натхненно написаний вірш «Жнива». Цю тему освітлювало не одне покоління поетів, а як вдалася вона Саченку, можемо судити з уривка цього вірша.

*На сон короткий тут не важ:
Гарячі дні. Вже йдуть жнива.
Вони в схід сонця починались,
Пливли в житах крильми косарок.
І небо насніх напинало
Тугі вітрила серед хмар.
На сон короткий тут не важ, -
Гарячі ночі у жнива.
Вони беруть поля в обійми
Гарячих, жнивних, смаглих рук
І до зорі, до третіх півнів,
До сонця, що вгинає пруг.*

Автор уміло відтворює картину хліборобської праці. Яскраві художні образи збагачують палітру вірша: «... ще сонце плаває в росі - то ж вийдем з косами усі...», «... і схилимо густі жита, щоб осінь ситою вітатъ...», «...Як пахне! Наче цвітом лип. Медовий, свіжий житній хліб... !»

За кредо поет обрав вислів І.Франка: «Якби ти знав, як много важить слово». У поетичний рядок класика української літератури Саченко вкладає максимум пристрасті свого таланту і творчої душі. Свій творчий принцип він окреслив поемою «Слово», епіграфом до якого взяв рядки Великого Кобзаря «Я на сторожі коло їх поставлю слово».

*Ти прийдеши до мене
З безсонних ночей
Дисонансами, дикими шумами
Ти нервуєш мене,
Жаром груди печеш, -
Я ж благаю, - щоб звуками Шумана.
Ти яришися навкруг,
Закипаєш вогнем,
Ти неясне, як присмерки вулиць,
Як жага у степу:
Скорсу колос там гне, -
Шум хлібів, що його ми забули...*

.....
*Так заходить неждано
В заюжений день,
Наче скалка, ущемлене слово,
Мов цензура стоїть,
Від порогу не йде,
І зловити - даремно, - не зловиш.*

Тема кохання завжди була і залишається найактуальнішою у творчості поетів усіх часів і народів. Сьогодні дивно читати, що у роки, коли жив і творив Саченко, багато критиків і літераторів затято виступали проти оспівування у мистецтві вічного почуття, вважаючи це «буржуазними пережитками». Натомість закликали більше відображати тему соціалістичної праці, індустріалізації та колективізації.

Всупереч настирливим рекомендаціям критиків Григорій Саченко писав ліричні вірші про людські взаємини, відтворюючи палку, щирі і красиву любов. Наприклад, поезії «Про ровесниць», «Стрибок!» На тлі розповіді про парашутний стрибок автор відверто і зворушливо говорить про прекрасні почуття до коханої. Світлим ліризмом віє від цього вірша, ледве помітним штрихом поет малює прекрасний образ дівчини. Тут чимало цікавих художніх образів і творчих знахідок: «Дня голубий парашут», «Дихають сіллю вітри!», «Дівчино-серце, русява», «Дай-но очей своїх синь!» тощо. Цікаво, що вірш про кохання написаний у стилі репортажного жанру.

Зірке око Григорія уміло в буденному житті помітити цікаві і неординарні картини, а його поетична душа яскравими барвами художнього слова животрепетно відтворювала побачене й пережите. Щоб знайти шлях до серця читача, він наполегливо шукає нові художні образи і прийоми. У вірші «Шевченко» автор не відтворює словесний портрет Великого Кобзаря, а за допомогою влучно підібраних метафор та епітетів малює яскраві картини, які повертають нас у епоху, коли жив і творив Шевченко.

Ще у студентські роки у Києві Саченко познайомився із земляком, молодшим братом українського поета Василя Чумака Миколою. Чумак був на чотири роки молодший від Саченка, він закінчив літературне відділення інституту народної освіти (нині Київський державний університет ім. Т.Шевченка), навчався в аспірантурі, писав вірші і працював над науковою дисертацією про творчість свого старшого брата Василя. Про дружбу Григорія Саченка з Миколою Чумаком свідчить вірш «Мандрівка до міста Віжня», якого Григорій присвятив землякові.

На жаль, мрії і плани молодшого Чумака не збулися.

У Миколи був друг Георгій Колісніченко, який часто гостював не тільки в Києві, а й у родинному будинку Чумаків в Ічні. У 1936 Микола мав необережність у присутності молодого подружжя Колісніченків у своїй хаті розповісти анекдот. Анна - дружина друга - написала донос. Нишпорки НКВС уже стежили за Чумаком і шукали привід, щоб арештувати його. І коли в київській квартирі Миколи Григоровича зробили обшук, то виявили щоденник, у якому поряд із записами «грошей катьма», «немає за що пообідати», виявили записані анекдоти, які можна було почути в народі.

*- Батько в СОЗі, мати в СОЗі,
діти лазять по дорозі:*

*пуза голі, лапті в клітку
виповнюють п'ятилітку.*

*Товарищ Ворошилов,
Опасность на носу!
А конница Буденного
Пошла на колбасу!*

Окрім цього, знайшли наган, дозволу на носіння якого не було. І коли поцікавилися, звідки зброя, з'ясувалося, що Чумак давно купив її у Григорія Саченка.

Слідча ниточка потяглася до Григорія Кириловича. Йому інкримінували поставку зброї терористу Миколі Чумаку. З листопада 1936 року Саченка арештували. Він категорично заперечував свою причетність до будь-якої антирадянської організації. Але переконати упереджених слідчих не вдалося. Крім того, його звинуватили у зв'язках з репресованими раніше членами письменницької організації «Плуг» Сергієм Пилипенком, Володимиром Гжицьким та іншими, і його доля була вирішена.

Після того, як у 1956 році на XX з'їзді КПРС Микита Хрущов розвінчав культ особи Сталіна, в сталевих сейфах комітету Державної безпеки було виявлено «обвинувачувальні» документи багатьох репресованих. Відшукали й особисту справу поета Григорія Саченка, в якій зазначалось, що Саченко Г.К. «... був учасником української контрреволюційної організації і входив до однієї з бойових груп, керівником якої був Чумак М.Г....» Військовим трибуналом Київського військового округу 9 червня 1937 року Г.Саченко був засуджений на 8 років тюремного ув'язнення з ущемленням політичних прав упродовж 5 років та конфіскацією особистого майна.

Репресованого поета для відбування строку покарання відправили на Далекий Схід. Там, у тюремних таборах, і загубилися його сліди.

Несподіване лихо завдало родині Саченків тяжкого удару: від горя і страждань помер батько, а в матері почав потьмарюватись розум.

Марія Пилипівна Саченко, ненька репресованого поета, двадцять два роки жила з несправедливим клеймом матері «ворога народу».

Але з часом історія усе розставляє на свої місця. 21 жовтня 1958 року поета було реабілітовано. Активну участь у відновленні доброго імені Григорія Саченка брало правління Спілки письменників України, а також його колишні друзі та побратими по роботі в Інституті літератури ім.Т.Шевченка Євген Шабліовський та Степан Крижанівський.

Безумовно, до нас дійшли не всі поезії члена Спілки письменників СРСР Григорія Саченка, чимало їх згубилося в архівах НКВС, частина розпорошилася по різних періодичних виданнях. У 1964 році в Київському видавництві «Радянський письменник» світ побачила посмертна поетична збірка Григорія Саченка «На чатах». Передмову до книжки написав літературознавець Микола Пивоваров. Можна гадати, що він особисто знав Григорія Кириловича, оскільки вони одночасно навчалися в університеті. Редагував книжку відомий поет Іван Гончаренко, з яким Саченко колись працював у Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка. До збірки ввійшли поезії з книг «Зустрічний ентузіазм» (1931) та «Зеніт» (1936), а також з різних періодичних видань та особистого архіву поета, який упродовж багатьох років бережно ховала від державного ока мати репресованого поета.

Минуло немало літ, як пішов з життя Григорій Саченко.

Само собою зрозуміло, що окремі твори поета в нових умовах життя втратили свою актуальність та ідейно-художню цінність. Однак його поетичний світ залишає нам чимало цікавих творчих знахідок, художніх образів та спостережень. У ньому вчувається щира авторська любов до поетичного слова, людини, рідної землі. Отже, твори Г.Саченка - це наша історія, і ми повинні знати, про що писали поети 20-30-х років минулого століття, як розвивалася українська поезія. Наш земляк був на передовому краї майстрів красного письменства, які упевнено торували шлях до класичної української поезії пожовтневої доби.

У тридцять один рік поета арештували. Недовго після того він прожив. Не встиг розквітнути його поетичний талант. Він тільки-но вийшов на широкий шлях літературної творчості, тільки-но відчув смак поетичного слова і тільки-но злетів у безкрає небо поезії. Але не встиг розправити творчі крила, як сталінські опричники зупинили його поетичний політ.

Станіслав МАРИНЧИК.

НАРОДОЗНАВСТВО

Христина Ткач

●

СУЧАСНА ПОХОВАЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ УКРАЇНЦІВ У КОНТЕКСТІ ТРАДИЦІЙНОГО ЕТНОКУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСУ

На сучасному етапі побутування поховальної обрядовості основними чинниками, що мають вплив на її розвиток, є активізація етнічних та національних інтересів у зв'язку зі становленням української держави, а також відродженням церкви. Сьогодні можемо говорити, що названі чинники дозволили обряду власне вийти з опозиції. Відсутність тиску з боку існуючої держави дає можливість вільно діяти внутрішнім обрядовим процесам. У зв'язку з цим спостерігаємо тенденцію до відродження, повернення складових елементів обряду. Насамперед це переважно стосується церковних компонентів, які поповнюють ланки ритуалу: відспівування, участь священика в поховальній процесії, панахида на цвинтарі. Знову широко застосовується церковна атрибутика: хоругви, ікони, хрест. Відмітимо: ритуал поховання як сукупність обрядів, що найближче підійшли до межі «цей» - «той» світ, незважаючи на широку антирелігійну кампанію радянської влади, дуже тяжко йшов на поступки. Опитування свідчать: майже повсюдно сільська громада зберігала церковну атрибутику (у капличці, на цвинтарях, певних господарських будівлях) і використовувала її в поховальних обрядах тих часів; в кожному селі була жінка (дві), яку запрошували читати «псалтир», група жінок - «півчих» («... Потому що, як не було батюшки, то було нас чотири-п'ять жінок... Те, що батюшка співав, - ми співали»);¹ траплялося, роль священика брав на себе місцевий житель (він виконував усі функції священика за винятком «печатання»). Наявність названих явищ поховального обряду була нерозривно пов'язана з народними традиціями. Наприклад, хліб і рушник з віка, що, за звичаєм, віддавалися священику, в даних умовах отримував чоловік, який виконував його роль; або з приходом жінки, що мала читати «Псалтир», запалювали свічку, ставили на стіл тушковану капусту, поряд клали хліб і хустку, що їх після читання жінка забирала.²

Отже, повного випадіння церковного компоненту не відбулося. Неперервність традиції дала можливість сьогодні швидко відродити ці структурні ланки. Слід додати, навіть за відсутності цих складових традиція зберігалась. Наприклад, зупинка поховальної процесії на перехресті, біля церкви (місця, де вона стояла до зруйнування); в поминальні дні несли хліб, паску тощо...

На сучасному етапі відмітимо такі особливості, зумовлені несприятливими релігійними умовами, як звичай відспівування вдома, індивідуалізованіший характер проведів (після загальної відправи на цвинтарі кожен повертається до могил рідних, і спільний обід всіх присутніх не притаманний).

Урбанізація суспільства спричинила таке явище, як міський поховальний обряд. Масштаби міста, побут, умови і способи життя городян не давали можливості виконувати обряд у всій його структурній повноті. Окрім того, ритуал має регіональні варіації, ряд локальних особливостей побутування, і, отже, повнота втілення його в життя можлива лише за умови об'єднання групи носіїв таких традиційних поглядів і знань,

які при застосуванні в конкретному випадку знайдуть однакове вираження. Місто ж увібрало в себе потік українців з різних регіонів, «мішанина» звичаїв посилилась тут значною часткою неукраїнського населення. Також майже до середини 80-х років воно зростало саме за рахунок припливу молоді з села, тоді носіями традиційних знань були люди старшого віку. Молодий селянин, опинившись у місті, під впливом названих чинників (а також ідеологічного), як правило, швидко, в силу свого віку, відкидав отримані народні знання, так і не передавши їх наступному поколінню.

Відчутний вплив на формування обряду на сучасному етапі мали спеціальні ритуальні служби.

У 1975 році вийшли з друку «Матеріали до громадянського обряду «Похорон», розроблені Комісією по вивченню і впровадженню нових громадянських свят і обрядів. Згідно з ними всі обов'язки з підготовки і проведення поховання покладалась на спеціальну поховальну комісію, до складу якої входили працівники профспілки та члени адміністрації установи (колективного господарства), де працював до смерті покійний; у випадках, якщо комісія не створювалася з певних причин, цю роль на себе перебирав т. зв. організатор похорону - працівник бюро комунально-ритуальної служби. Названа організація підпорядковувалася відділу комунального господарства і створювалася у всіх районних центрах і містах. У такому бюро приймалися замовлення на всі види послуг: автотранспорт, виготовлення надгробного пам'ятника, труни, вінків, квітів, траурних наукавних пов'язок, видача напрокат грампластинок із записами траурних мелодій. Звичайно, вироблені віками аж до кожного структурного елемента поховання певні обрядодії, звичаї і пов'язані з ними вірування за такого «комплекту» послуг просто автоматично відпадали; члени поховальної комісії і розпорядник з бюро ритуальних послуг, власне, усували громаду від організації поховання і скеровували процес у русло, що мусило відображати світоглядні позиції держави.

Атеїстичне спрямування, а з ним і вихолощення обряду, коли зовнішні дії не приховували внутрішньої суті, коли вся традиційна символіка, що працювала на відображення внутрішньої віри у потойбічне існування, вся глибинна краса вірувань, звичаїв, обрядів втрачала сенс і відкидалась, «кістяк» механічних дій, спрямований на захоронення тіла з естетичних і етичних міркувань мусив обрости рядом таких елементів, як, наприклад, почесна варта біля труни, хвилина «мовчання», несіння портрета, траурна музика (оркестр, магнітофонні записи), яка періодично звучить протягом всього поховання тощо, все забарвлювалось новою символікою (використання державного прапора, оббиття червоною тканиною домовини, зображення радянської символіки на надгробних пам'ятниках, траурні наукавні пов'язки, виконані поєднаннями тканини червоного і чорного кольорів); цілий комплекс традиційних поминальних обрядів змінював, згідно з розробленими рекомендаціями, «день пам'яті померлих», основою якого був траурний мітинг.

У великих містах, де особливості поховання були зумовлені чинниками, про які йшла мова вище, і при похованні широко користувались послугами ритуальної служби, обряд, описаний в «Матеріалах...», вже на час видання з деякими варіаціями був дуже розповсюджений. Частково при похованні віруючих людей мали місце церковні атрибути (хрестик, що давався померлому в руки, «прохідна»); переважно при похованні небіжчика похилого віку траплялися намагання людей, в минулому сільських жителів, дотримуватися певних традицій (зумовлювалось це, як правило, заповітом померлого). На сьогодні в місті затримались переважно «табу» (напр., завішування дзеркал) і елементи загальноукраїнські або дуже поширені (напр., перев'язування рушниками тих, хто несе труну тощо). Обряд поховання у великих промислових містах характеризується процесами спрощення і, власне, як самобутнє явище із системою традиційних вірувань і уявлень на сьогодні майже зникло.

Як в місті, так і в сільській місцевості в обряді після розпаду імперії зникли ідеологізовані моменти, проте низка нововведень лишилась: наприклад, виступи на кладовищі і хвилина «мовчання» - т. зв. колишня «громадянська панахида» (для цих заходів у великих містах на цвинтарях були збудовані «Будинки трауру», в районних центрах, селах створені спеціальні траурні майданчики); несіння портрета; траурна музика; оббиття домовини червоним кольором (на сьогодні - неодруженим) тощо. На сучасному етапі, поєднавшись з церковними елементами, вони утворили ряд синтетичних явищ. Наприклад, масмо співіснування церковного хору і духового оркестру. На

музикантів поширився звичай перев'язувати рушниками тих, хто «трудиться». Шлях, в такому випадку, озвучується то «півчими» попереду домовини, то оркестром, який завершує поховальну процесію (дане поєднання на сучасному етапі характерніше для поховання молодого особи).

Трансформація обряду в сільській місцевості зумовлена дією як духовних, так і матеріальних факторів: штучні вінки, квіти, фабричний одяг, рушники і т. п., куповані продукти харчування, зокрема хліб, використання автотранспорту. Констатуємо зміни у семантиці і символіці (напр., фіксуємо порушення в системі черговості подачі страв на поминальному обіді або повна її відсутність; трансформативні процеси в маркуванні могили: зміна дерев'яного хреста - залізним, а з часом переважання надгробних пам'ятників. На сучасному етапі відзначимо часте поєднання пам'ятника і хреста на одній могилі); втрату певних елементів (виплітання дівчатами-дружками вінка для померлої неодруженої дівчини; виготовлення одноденного рушника, який використовується для опускання домовини в яму), або їх диференціації (напр., на Черкащині випікались: три калачі на заупокійну службу вдома; жінкам-«обмивальницям» - «хлібчики», тим, що несуть труну, - хліб ще іншої форми; не прослідковується і випікання «шишок» на похорон-весілля)³.

Фіксуємо поодинокі випадки поховання згідно з традиційними нормами, які майже вийшли з ужитку (поховання старої людини у вишитій сорочці, переважно за заповітом або: «Мати просили, як помирали: «Не городить і не кладіть на груди каміння...»⁴).

Зберігаються елементи диференційованості поховання покійників різних категорій (самогубцям в домовину кладуть ніж, зуба з борони, замок, непраний рушник тощо, але в названому випадку вона (диференціація) є втраченою на останньому етапі: самогубців (як і нехрещених) повсюдно ховають на загальному цвинтарі; т. зв. похорон-весілля, який довелося спостерігати авторові під час експедиції на Черкащину, засвідчив збереження його основних компонентів: покійного вбрали в одяг, що бачився, як весільний, на груди пришили білу штучну квітку, «старший боярин» ніс під час поховальної процесії «гільце», два хлопчики - на рушнику коровай, який на цвинтарі розламали і роздали всім присутнім⁵).

Атрибутами нашого часу стали плата грішми «обмивальникам», «копачам».

Непохитність віри в потойбіччя оберігало систему традиційних уявлень і вірувань: «...Поховала чоловіка моя сусідка. Заходжу до неї якимось, а вона слаба лежить. Каже: «Він до мене ходить...» «А ти візьми мак-видюк, Хросино, - кажу їй, - возьми гопсип маком кругом хату» ...А мені вже после вона сказала (Хросина): «Сниться, що каже більш не прийду, бо, бач, як обгородилась»⁶. Або: «Я батькові под спуд «зуба» з борони поклав... повисився в коморі...»⁷.

Відзначимо: сьогодні ситуація в поховальній обрядовості не викликає оптимізму. Незважаючи на певне відродження, як було мовлено вище, насамперед церковних елементів, трансформативні процеси на сучасному етапі мають загалом характер не розвитку, а занепаду. Процеси технізації, молоде покоління, яке не отримало достатньої кількості знань з народної скарбниці, демографічний стан українського населення в цілому і села як основного носія традицій зокрема - фактори, що впливають на відмирання явищ духовної культури. І, нарешті, наявна духовна криза суспільства. Спрощення обряду і втрата традицій на таких рівнях, як недотримання трауру, невміння за звичаєм попроситися з небіжчиком - ознаки бездуховності. Зараз непоодинокі випадки, коли похорон збирає кілька десятків людей; поминальний обід перетворюється на застілля з випивкою або чути пояснення типу «Сорок день не робила - нема за що». (Згадується одна бабуся: «В голодовку, як не було чого їсти, то казали, що дай ти хоч грушку - подаєніє, щоб за ню Богу помолились»⁸).

Отже, сьогодні ми констатуємо втрати ряду елементів, символічних утворень, зміни в семантиці поховального обряду, зумовлені соціально-політичними, економічними умовами та релігійною ситуацією в суспільстві після 20-х років ХХ ст. Проте загалом поховальний обряд сьогодні чітко виражає цінності, норми, духовні основи на даному етапі; а весь комплекс обрядовий наповнює три ланки ритуальної парадигми: відокремлення - перехід - возз'єднання, а отже, за Геннепом, виконує свої функції⁹.

Особливості сучасного побутування характеризуються як процесами відродження, так і процесами занепаду. Окремо слід виділити поховальний обряд у великих промислових містах, де він нині фактично перестав існувати як традиційне явище духовної культури.

Джерела та література:

1. Власні експедиційні матеріали: Київська область, Фастівський район, с. Дорогінка. Записано від Задороженко М. Л., 1914 р. н. Запис 2000 р.
2. Власні експедиційні матеріали: Черкаська область, Уманський район. Запис 2000 р.
3. Там же.
4. Власні експедиційні матеріали: с. Дорогінка, Фастівський район, Київська область. Записано від Задороженко М. Л., 1914 р. н. Запис 2000 р.
5. Власні експедиційні матеріали: с. Нестерівка, Маньківський район, Черкаська область. Запис 2000 р.
6. Власні експедиційні матеріали: с. Дзінделівка, Маньківський район, Черкаська область. Записано від Дудніченко М. І., 1928 р. н. Запис 2000 р.
7. Власні експедиційні матеріали: с. Чорна Кам'янка, Маньківський район, Черкаська область. Записано від Гуцал П. І., 1943 р. н. Запис 2000 р.
8. Власні експедиційні матеріали: с. Роги, Маньківський район, Черкаська область. Записано від Забудської К. Я., 1912 р. н. Запис 2000 р.
9. Арнольд Ван Геннеп. Обряды перехода. - М., 1999.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Віктор Терлецький

●

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ТА ЙОГО ВОРОНЕЗЬКЕ ОТОЧЕННЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ І. С. АБРАМОВА

У справі дослідження життя і творчості Пантелеймона Куліша варті уваги пошуки та публікації Івана Спиридоновича Абрамова (20. 06. 1874 - 3.05. 1960), земляка видатного письменника-класика. Виходець із родини міщанина містечка Воронежя колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії Спиридона Єгоровича (за деякими документами Георгійовича) та його дружини Варвари Дормидонівни, він здобув ґрунтовну освіту: закінчив місцеве початкове народне училище (у 1885 р.), навчався у заснованій поміщиком-меценатом, богословом М. М. Неплюєвим Воздвиженській нижчій сільськогосподарській школі I розряду (4. 08.1887 - 4. 08. 1892), у Глухівському учительському інституті (1895 - 22. 08. 1898), С.-Петербурзькому археологічному інституті (1901 - 11. 05. 1903).

Уже в одній з перших праць Абрамова — етнографічному нарисі «Черніговские малороссы. Быт и песни населения Глуховского уезда», опублікованому в «Живой старине» (1905. — Вип. 3,4) і того ж року окремим виданням у С.-Петербурзі, — неважко побачити вплив вельми шанованого ним засновника українського фонетичного правопису — «кулішівки», письменника, який значною мірою окреслив коло його зацікавлень та досліджень.

Абрамов вказував на головну причину, що «заважає проходити променям світла в темне царство українського народу», — це «заборона малоросіянам мати школи і книжки рідною мовою». Засвідчуючи, що «на основі розпорядження 18/30 травня 1876 року (горезвісний Емський указ. — В. Т.) біжуча література зовсім була заборонена українською мовою», він наводив приклад невмирущості національного духу, нестримного потягу до рідної культури, зокрема слова: «Інколи ж кому-небудь із нас траплялося добути українську книжку. Щасливий володар «Чорної ради», «Гайдамак»... виходив на вулицю, сідав «на колодки» й читав уголос, і незабаром навколо читця збиралася мало не вся вулиця: враження було величезне. Чулися співчутливі зауваження; радісною посмішкою освітлювалися обличчя слухачів при звуках рідної мови».

Отож не випадковим є те, що 1930 р. Абрамов отримав від Миколи Васильовича Білозерського видання українського історичного роману Куліша «Чорна рада» 1857 р., про що й зробив відповідний напис на титульному листі. Цей примірник (нині зберігається в особистій бібліотеці Володимира Яцюка) особливо цінний дарчим написом на ньому П. Куліша: «Коханому землякові Василю Антоновичу Унтілову».

У величезній епістолярній спадщині Куліша, яка ще далеко не вся опублікована, маємо чимало листів письменника, адресованих досі невідомим особам.

Таким кореспондентом й донині залишається «коханий земляк» автора «Чорної ради» В. А. Унтілов.

Палкий шанувальник української старовини, збирач, дослідник та ініціатор видання історіографічних пам'яток (зокрема «Літопису Самовидця»), Куліш, спостерігаючи руйнацію пам'яток історії та культури рідного краю, в історичному романі «Михайло Чернышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1842) із сумом і боєм писав: «Но

где теперь и эти ворота, и тая интересная по своей форме башня? (йдеться про фортецю у Воронежі. — В. Т.)... Вас, почтенные земляки мои, должен я упрекнуть в истреблении этой почетной древности... Разбирая те камни, они вырывали самые красноречивые листы из истории своих предков».

Прийнявши естафету Куліша, піклуванням про долю старожитностей, минулого перейнявся і Абрамов. Особливо це відчутно у книзі «Что говорят забытые могилы» (С.-Петербург, 1912). Як зазначав анонімний автор рецензії на неї в історичному журналі «Русская старина» (грудневе число 1912 р.), з «народною неосвіченістю», «безжальним знищенням незрозумілих слідів минулого», з цим «злом» якраз і боролася книга Абрамова.

Подібно оцінив працю воронізьця А. Тищенко у виданні «Что и как читать детям» (1912-1913. — №4. — С. 27-28): «Самое ценное в брошюре — стремление внушить читателю бережливо-внимательное отношение к каждому памятнику древности, будь то черепок от битого горшка или ценный обломок надписи».

У 1905-у Абрамов друкує невеличке повідомлення «Дед П. А. Кулиша», яке народилося на основі особистого перегляду матеріалів з архіву воронізької Соборно-Михайлівської церкви.¹ До речі, того храму, в якому Куліш (за його твором «Жизнь Кулиша») «учився у дяка Ондрія», котрому приснилося диво: «Прокинувся я, — каже, — вночі — аж світиться. Дивлюсь у другій хаті дитина за столом пише. «Панюша, — кликнув я. — Що се ти робиш?» І тієї ж миті світло погасло; а Пантюша спить коло мене».² Цей сон дяка, як переказували, був віщим: він передрікав Кулішеві славне майбуття. Не можна не згадати, що 1883 р. членом приходського попечительства при цій церкві обрано батька Абрамова.³ Отож зв'язок прихожан Абрамових з Михайлівською церквою, як і Куліша, був тісним.

Красзнавець у згаданому повідомленні навів запис 1788 року: «Двор 11-й. Двор и дом аншетованный. Атаман сотенный Яков Иванович Кулиш 35 лет. Жена Мария Григорьевна 35 лет. Дети Александр 12 лет, Ефросиния 16 лет.» І далі, ще раз наголосивши на тому, що дід Куліша був сотенним отаманом і мав дворових людей, Абрамов вказав на згаданого Олександра як на «батька письменника П. О. Куліша». Але ж його батьком був Олександр Андрійович, а не Якович!

Згодом у статті «Розшуки про П. О. Куліша й його батьківщину» він виправив цю помилку: «Яків Иванович Куліш, який підписувався «дворянин сотенный атаман Яков Кулеш» — це брат діда письменника.⁴ Ця стаття водночас була намаганням скласти родовід Кулішів. До цього, певно, Абрамова спонукало й те, що онука тітки Куліша та Осипа Шкури (згадаймо: згідно із записом у метричній книзі Глухівського духовного правління містечка Вороніж Трисвятительської церкви Кулішевим «восприемником был ему от святого крещения дворянин Евфим Симеонов сын Шкура»⁵) була одружена з рідним братом воронізького красназвця Петром Спиридоновичем Абрамовим.

Підкресленням, що брат діда Куліша був «сотенним отаманом і мав дворових людей», дослідник намагався опосередковано ствердити дворянське походження Кулішів. До речі, у відомостях про успіхи і поведінку учнів Новгород-Сіверської гімназії (18 травня 1834 р.) за підписом її директора Іллі Тимковського⁶ та про зміни серед чиновників по Київській дирекції училищ (6 вересня 1845 р.) за підписом директора гімназії у м. Рівне С. Богородського⁷ зазначається, що Куліш походив із дворянського стану.

Рукописи, що стосувалися родоводу Куліша, Абрамов мав намір передати до Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Це бачимо із листа до воронізьця, співробітника цього закладу, літературознавця О. І. Кисельова від 27 лютого 1948 р.: «Письма П. Грабовского и другие рукописные материалы Институт Литературы может у Вас приобрести за известное вознаграждение, туда же приписуется и стоимость присланного Вами документа, касающегося предков Кулеша».⁸

Абрамова цікавило також воронізьке оточення письменника. Зберігся початок його рукопису «К характеристике среды, из которой вышел П. А. Кулиш. Письмо из местечка Воронеж Черниговской губернии». Хоча на ньому ми бачимо красномовну чітку примітку: «И. С. Абрамов. Ленинград. Просп(ект) Маклина (б. Английский), д. №3». Наведемо його текст: «В самом начале 19-го столетия в м. Воронеж Черниговской губ(ернии) проживал «наместник» Воронежской Успенской церкви Афанасий Затокевич. В его дворе, в особой избе, служившей пекарней, жила его теща, священническая жена, дворянка Марфа Пясецкая вместе с 16-летней дочерью Ульяной».

Однажды осенью 1806 г. «Улянка Пясецковна» отправилась гостить в Кулишов хутор, верстах в пяти от м. Воронежа. Этот хутор принадлежал воронежскому атаману Якову Ивановичу Кулешу, женатому на другой дочери упомянутой выше попадьи — матери Пясецкой.

Уляна Пясецковна родила во дворе под сараем ребенка, мужского пола, который оказался неживым. Тогда возникло в Глуховском нижнем земском суде следствие «О незаконнорожденном младенце священника Димитрия Пясецкого дочерью девицею Ульяною на хуторе дворянина Якова Кулеша».

По этому делу были учинены допросы разных лиц, показания которых были запротоколированы и сохранились до настоящего времени. Эти показания богаты бытовыми подробностями и живо рисуют ту среду, в которой в 1819 г. родился знаменитый украинский писатель П. А. Кулиш, бывший ближайшим родственником вышеупомянутому сотенному атаману Якову Ивановичу Кулешу».

На жаль, на рядку «Воронежской Успенской церкви священник Афанасий Затоневич «спрашивал»... рукопис Абрамова, з оригіналом якого мені пощастило ознайомитись, обривається. Продовження запису, в котрому наводився унікальний архівний документ 1806-1807 рр. — показання суду 21 березня 1807 р. матері Уляни Пясецької, вдови священника Марфи, десь загубилося. Проте про нього є згадка і переказ деяких частин тексту у статті воронізького краєзнавця М. А. Андреева (1920-1995) у статті «Где жили предки Кулеша?»⁹

Справа у тому, що після смерті Абрамова його архів та бібліотека потрапили до рук згадуваного Андреева, на той час завідувача Шоскинської районної бібліотеки. Останній, хоча й опублікував, починаючи з 1989 р. декілька статей про Куліша¹⁰ у місцевій газеті, в основному на матеріалі розвідок Абрамова, проте, по суті, великий і цінний архів Івана Спиридоновича не був використаний. Про нього було відомо багатьом літературознавцям, зокрема вже згадуваному О. І. Кисельову, Ю. П. Ступаку (м. Суми). Про долю архіву турбувався письменник Дмитро Косарик, який 30 листопада 1968 р. у листі до автора цієї статті писав: «Пошукайте рештки архіву Абрамова»¹¹. Вже тоді мова йшла про «рештки архіву». А після смерті М. А. Андреева він почав швидко розпоршуватися його нащадками. Останнім часом деякі матеріали осіли в Чернігові, Києві, Славутичі, здається, й у Львові. Продано, зокрема, безцінну картотеку Абрамова, на аркушах якої краєзнавець занотовував цікавинки з розшуканого, заносив події дня, розповіді про зустрічі чи листи від відомих діячів культури, красного письменства (так, у 1954 р. книжку про українську народну поезію з дарчим написом «Збирачеві народнопоетичної творчості Абрамову І. С. з повагою» надіслав Максим Рильський), враження від прочитаного, простудійованого тощо.

Ще один сюжет, пов'язаний з пошуками Абрамова. Наприкінці 1980-х - на початку 1990-х рр. місце народження Куліша — Кулішів хутір, Кулішеве подвір'я — прямо чи опосередковано іноді пов'язували з Гудковим хутором.¹² Однак усе ж варто прислухатись до таких рядків Абрамова: «Хутір цей (Кулішів. — В. Т.) **міститься поруч** [41] (підкреслення наше. — В. Т.) Гудкова хутора..., шось за п'ять верстов од Воронежа на шляху до села Макова»¹³. Знаючи це, логічно зробити висновок, чому і на якому матеріалі було написано Кулішем російськомовну повість «Хутор Маковка»¹⁴.

Довкола Гудкова хутора, згадують старожили, лежали хутори Цигальня, Базильків, Радченків, Павленків. Поряд містився і Кулішів хутір. Згадуваний Абрамовим Гудків хутір також названий ім'ям власників. Безсумнівно, що саме з представниками цього роду — відставним штабс-капітаном Миколою Семеновичем Гудковим — спілкувався Куліш. У листі з Варшави від 31 березня 1847 р. до приятеля-земляка Петра Чуйкевича він вів мову про Кулішів хутір: «Я уже написал в Воронеж о том, как поступить с моим наследством, а верительное письмо Гудкову послано еще из Борзны. Хочу осчастливить бедную мою Оленку и ее мать (йдеться про двоюрідну сестру Олену Романівну Куліш та її матір — дружину Кулішевого дядька Романа Куліша. — В. Т.), которые никогда не знали, что значит домашнее довольствие и изобилие. Гудков водворит их в моем хуторе»¹⁵.

Які саме конкретні дії вчинив тоді за проханням Куліша Гудков, невідомо. Ми лише знайшли у «Черниговских губернских ведомостях» за 1853 р. оголошення-виклики про продаж цього хутора, що друкувалися десь з лютого по березень. З цих оголошень можна скласти уявлення про садибу: «В Глуховском уездном суде — имение бывшего

учителя Пантелеймона Кулеша, заключаюшееся в хуторе с разною постройкою и при нем пахотными, лесными и сенокосными землями, состоящее по дороге с местечка Воронеж на селение Маков — мерою 7 десятин 1217 кв. саж. — оцененное в 222 р.».

У згадуваній статті «Розшуки про П. О. Куліша й його батьківщину» Абрамов писав: «Садібні будівлі давно вже знесено, і лише старі тіняві осокори й липи та здичавілі яблуні і груші позначають те місце, де був садок та садиба. Під цими яблунями й тінявими липами поховано батька П. О. Куліша — Олександра Андрієвича»¹⁶. Наприкінці 20-х років минулого століття за ініціативою Абрамова воронізький гурток краєзнавців обгородив дерев'яною огорожею могилу батька письменника. Але на початку 1950-х років за розпорядженням місцевого колгоспного керівництва її було розорано, а вікового дуба, що височів поблизу, спиляно. Нині ж на території вже неіснуючого Кулішевого подвір'я піднялися три липи, ніби докір природи людській байдужості і бездуховності. По них сьогодні і можна знайти хутір.

Упродовж життя Абрамов продовжував цікавитись життєвим і творчим шляхом свого відомого земляка. Зокрема, у газеті «Більшовицька зброя» (Суми, 1944. - 6 червня) він опублікував статтю «Автограф П. Куліша».

Безперечно, вивчення архіву воронізького краєзнавця, що опинився у байдужих руках, значно збагатило б порушену нами тему. Доказ цього — хоча б придбані уродженцем смт Вороніж Миколою Косенком (м. Славутич) деякі записи Абрамова. Серед них згадка про купівлю 1777 р. для воронізької Михайлівської церкви «Минимесячної... киевской печати 1750 г.» від «вдовиц Иулианны Сухманки, Варвары Гладкой». Чи не з роду останньої походила мати письменника Катерина Іванівна Гладка?

Джерела та література:

1. Киевская старина.-1905.- № 5 - С. 157.
2. Куліш П. Твори: У 2 т. - Київ, 1994. - Т. 1. - . 238.
3. Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. - 1883. - № 10. - . 315.
4. Абрамов І. С. Розшуки про П. О. Куліша й його батьківщину// Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. - Київ, 1931. - [Кн.] III. - С. 46.
5. Шевелів Б. Метрики П. О. Куліша і Ганни Барвінок // Україна. - 1928. - Кн. 2. - С. 91.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. - Ф. 707. - Оп. 1. - Спр. 851. - Арк. 59.
7. Там само. - Ф. 707. - Оп. 2. - Спр. 54. - Арк. 149.
8. Колекція В. Яцюка, м. Київ.
9. Андреев Н. Где жили предки П. А. Кулиша? // Советское Полесье (Шостка). - 1989. - 12 сент. - С. 3.
10. Андреев Н. 1) Поселок Воронеж в творчестве П. А. Кулиша: К 170-летию со дня рождения // Советское Полесье. - 1989. - 15 июля; 2) Где жили предки П. А. Кулиша? // Там же. - 1989. - 10 окт.; 4) Так где же родился наш земляк? // Там же. - 1994. - 14 мая.
11. Лист Дмитра Косарика до В.В. Терлецького від 30 грудня 1968 р. (архів автора).
12. Див.: Петров Г. Жмуток трави із Кулішевого подвір'я // Червоний промінь (Суми). - 1989.- № 32. - 5 серп.; Андреев Н.А. Так где же родился наш земляк? // Советское Полесье. - 1994. - 14 мая.
13. Абрамов І.С. Розшуки про П.О.Куліша... - С. 45.
14. Терлецький В.В. Рідний край у творчості Пантелеймона Куліша // Пантелеймон Куліш: Матеріали міжвузівської наук.конф.Сумщини, присвяченої 175-річчю з дня народження П.О.Куліша. - Суми, 1994. - С.12 - 13.
15. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. - К., 1990. - Т. 2. - С. 32.
16. Абрамов І.С. Розшуки про П.О.Куліша... - С. 45.

В. Міяковський

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ НЕОКЛЯСИКИ

(підготовка до друку, вступні зауваги Г. Кураса, Т. Демченко)

Наш земляк, талановитий український поет Аркадій Казка останнім часом не обділений увагою чернігівської періодики. Про нього можна прочитати у прекрасних

статтях відомого літературознавця С. Крижанівського, деяких інших публікаціях.¹ Нещодавно В. Шкварчук оприлюднив матеріали слідчої справи Одеського окрвдділу ДПУ, заведеної на А. Казку у 1929 р.² Головні віхи життєвого шляху висвітлено також у першій і єдиній друкованій збірці поета її упорядником С. Тельнюком³.

Але в цілому постать А. Казки ще оповита тасмницею. І справа не тільки в тому, що надто мало відомо про його життя, на жаль, ще й сьогодні належним чином не вивчена і поцінована його творча спадщина. Сподіваємося, що у цьому контексті читачам буде цікаво познайомитися з зміщеною нижче статтею В. Міяковського про творчість А. Казки.

Володимир Міяковський (1888 - 1972) - видатний український історик, архівіст, літературо- та мистецтвознавець. Про його нелегке життя та науковий доробок можна дізнатися з ґрунтовної роботи С. Білоконя⁴.

Декілька слів про долю самої статті. Вона настільки забута, що навіть не включена до списку робіт В. Міяковського⁵. Але з цього ж покажчика видно, що вчений глибоко цікавився творчістю неокласиків. Його біографи твердять, що 1943 р., коли разом з родиною В. Міяковський виїхав з Києва, він спочатку замешкав у Львові, а згодом перебрався до Праги. Незважаючи на важкі умови життя, дослідник написав низку статей для газети «Наші дні», розпочав роботу над «Провідником по новій українській літературі», «провадив далі свої бібліографічні студії, для чого позичав на тиждень рідкісний примірник забороненої за більшовиків поеми Ів. Багряного «Аве Марія»⁶. Останнє зауваження вельми показове, очевидно, у когось В. Міяковський позичив і рукописну збірку віршів А. Казки «Lamentabile». У першій половині 40-х рр. у середовищі української художньої інтелігенції спалахнув інтерес до творчості «талановитого й культурного поета», як слушно назвав А. Казку О. Оглоблин⁷. У 1943 р. у газеті «Краківські вісті» побачила світ стаття С. Гординського, приблизно тоді ж до рук О. Оглоблина потрапили листи А. Казки до В. Модзалевського. Як видно із публікації В. Міяковського, автор останньої теж зміг познайомитися з цими листами. І.С.Гординський, хоча нам і не пощастило знайти число з його працею, і О. Оглоблин теж вважали, що у стильовому відношенні А. Казка близько стоїть до неокласиків. Власне, і С. Крижанівський цього не заперечує, хоча й уникає однозначної відповіді на питання. «Якось в одному з листів, - писав літературознавець, - А. Казка запевняв, що вся його поезика йде від символізму». З цим важко погодитися. Можливо, це стосується тієї, дореволюційної, частини творчості, яка до нас не дійшла. Новітня ж, як і в неокласиків, ближча до романтизму, але з урахуванням античної традиції⁸. Але залишимо дискусії літературознавчого характеру фахівцям. Безперечно, що А. Казка був талановитим поетом, чий колосальний творчий потенціал не міг бути реалізованим за радянських умов.

Хотілося б наголосити ще на одній рисі його творчості, про що пише й В. Міяковський - ніжну любов до своєї малої батьківщини. Збірник поета «Васильки» відкривається віршем «Романтичне».

*«Десна - мов шабля. Вал старезний,
Мазени дім. Гармати в ряд,
Поринувши у сон давнешній,
Сумною вартою стоять.
Заснув Чернізів»⁹.*

Дивна енергетика простих, на перших погляд, рядків заряджає своєю магнетичною силою, вражає довершеністю поетичних засобів кожного, хто хоча б раз побував на старовинному Валу.

Невелика за обсягом стаття В. Міяковського була надрукована у рубриці «Літературні нариси» на шпальтах газети «Українська дійсність». Це - орган Української громади гетьманського напрямку в Німеччині. Газета виходила у Берліні у 1940 - 1945 рр. тричі на тиждень¹⁰. Авторський правопис та пунктуація збережені повністю.

Джерела та література:

1. Див.: Крижанівський С. Зажиттєві злигодні і посмертні поневірвання поета Аркадія Казки // Сіверянський літопис. - 1996. - № 1. - С. 16 - 20; № 2-3. - С. 71 - 77; Його ж. Постскриптом // Сіверянський літопис. - 1996. - № 6. - С. 103; Єрмоленко О. Зламалась ніжна квітка: До 70-річчя Аркадія Казки // Просвіта. - 1999. - 26 листопада.

2. Див.: Шкварчук В. Винуватий, бо українець. За матеріалами слідчої справи № 4748 Одеського окрвдділу ДПУ, ДАЧО, сп. 3208 // Сіверщина. - 2004. - 16 січня. - С. 9 - 10; Його ж.

Непогора Аркадія Казки. За матеріалами слідчої справи № 4748 Одеського окрввідділу ДПУ, ДАЧО, сп. 3208 // Літературна Україна. - 2004. - 3 червня. - С. 7.

3. Див.: Залоблений у нове життя: Передмова // Казка А. Васильки / Упорядник С. Тельнюк. - К., 1989. - С. 7 - 25.

4. Білоконь С. Володимир Міяковський (188 - 1972) // Вісті УВАН / Ред. О. Домбровський. - Нью-Йорк, 2000. - Ч. 2. - С. 201 - 267.

5. Див.: Bibliography of Volodymyr Mijakovs'kyj's Writings (1911 - 1975) // Міяковський В. Недруковане й забуте: громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя; новітня українська література / Ред. М. Антонович. - Нью-Йорк, 1984. - Т. 1. - Р. 21. - 33.

6. Antonovych M. Introduction: Volodymyr Mijakovs'kyj // Міяковський В. Недруковане й забуте: громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя; новітня українська література / Ред. М. Антонович. - Нью-Йорк, 1984. - Т. 1. - Р. 18 - 19; Білоконь С. Названа праця. - С. 239.

7. Проф. Лашкевич О. (Оглоблин) Аркадій Казка (Сторінка з історії новітньої української літератури) // Рідне слово: Місячник літератури, мистецтва і науки. - Мюнхен: Накладом видавництва «Академія», 1946. - Ч. 12. - С. 69.

8. Крижанівський С. Зажиттві злигодні... // Сіверянський літопис. - 1996. - № 2-3. - С. 71.

9. Казка А. Васильки. - С. 44.

10. Енциклопедія українознавства. - Львів, 2000. - Т. 9. - С. 3354.

Ім'я поета Аркадія Казки (Сказки) відновлено з забуття зовсім недавно. Щасливий випадок приніс до Львова невеличкий зшиток його віршів «Lamentabile»¹, що дало змогу Святославу Гординському² «відкрити» цього поета. До статті Гординського про Казку (1943 р.) відомо було дуже небагато з тих, можливо, автобіографічних даних, які оголосив у своєму ювілейному покажчику М.Яшек³ (1928), а віршів його надруковано було не більше десятка. Новознайдений зшиток віршів Казки лишився невидрукованим, стаття С.Гординського не викликала нових згадок про цього, майже зовсім невідомого, поета. Новий щасливий випадок приніс 8 листів А.Казки до відомого дослідника Лівобережної України, Вадима Модзалевського⁴ з рр. 1917 - 1918. Листи ці публікує проф. др. О.Оглоблин⁵ в одному з сучасних видань, і нам доводиться скласти йому щире подяку за можливість знайомлення з ними і за врятування цих дорогоцінних документів, які освітлюють постать А.Казки, як першого неоклясика української літератури.

Аркадій Казка хотів дебютувати окремим збірником «Перший вінок», але збірник цей не з'явився друком. Перші вірші «Зорі» і «Самотність», що надруковані у відомо молодшому з 1919 року Літературно-Науковому Віснику⁶, виявили в поеті шукача добірної мистецької форми. У «Першому вінку», писав в одному листі Казка, «у невеличкому зошиточковій розробляються майже всі головні форми, які витворилися в європейській поезії протягом довгих століть: сонет, сонета, рондель, газель (перська), тріолет і навіть найскладніша форма «сонетового вінка» під назвою «Арсонавти». Вже з цієї вказівки видно, яке значення надавала поет класичній - зразковій формі вірша. «Річ в тім, додає він, що деякі з цих форм мало, а інші то і зовсім не розроблялися в українській літературі. І от мене тішить думка, що може мій збірничок послужить справою для якогось молодого поета однієї з мної думки, чи зацікавить його якою формою, а іншим замкне уста брехливі (тим, що думають, що українська мова не може бути придатною для досконалих форм поезії)». Аркадій Казка змальовується в цих словах як справжній передвісник неоклясицизму, і він відчуває сам, що прокладає якийсь новий шлях. Коли йому не щастило з виданням першого збірника, він міркував, чи не народився він зарано, або запізно «зі своїми бажаннями протоптати стежку для української музи в віковічні гаї всевітньої поезії, де все повно невмирущої краси».

А. Казка займає певні позиції в літературі, хоч мав змогу виявити їх дуже мало. Тепер лише, читаючи його листи, ми можемо жалкувати, якого свідомого в своєму призначенні поета ми втратили тоді, коли «Перший вінок» не знайшов видавця. Він стоїть не тільки за добірну класичну форму поезії, а й за те, щоб поети, «розробляючи мотиви, які були завжди належні поезії (чуття краси, чуття кохання і т. п.), влітали в свою творчість такі мелодії, які б зворушували, або гнівно викликали чуття національної приналежності, розбурхували волю і кликали до створення, скріплення і оздоблення власного Будинку Вітчизни».

З цього погляду А. Казка приймає О. Олесь⁷, як національного поета і не приймає М. Семенка⁸, як ретельного копіста невеликих російських копійців західно-європейського футуризму. Відзив його про Олесь надзвичайно яскравий. «Ось за що я шаную Олесь, пише Казка: він хотів би обернути слова в каміння, в блискавки, аби їми опалити, аби їми загуркотити по пустопорожній, анемічній, безвольній, кволій душі сучасного інтелігента,

який ніяк не видупиться із своєї малоросійської шарлути».

Така спрямованість поезії цілком відповідає поглядам Казки на завдання й значіння поета, бо «в грізні хвилини відбудування держави, чи нації, на його думку, попереду йшли завжди поети, - які й викликали у маси ентузіазм, чи так забруднене тепер, але високе, слово: патріотизм».

Навпаки - футуризм «сипле у свої страви сіль і перець», що така його роля - затримати увагу читача там, де форми мистецтва розвинені уже так багато - надмірно, що цієї уваги не затримують.

Формальна досконалість, а не штучна вишуканість; не «сіль і перець», а «каміня і блискавки», не копія з чужої копії, а національний ентузіазм - така поетика Аркадія Казки.

Поет не сказав свого слова в свій час і тепер ми не певні, що його поетична спадщина збереглась і стане колись приступна читачеві. Але й з кількох, надрукованих поетичних зразків того, чим хотів бачити Казка українську поезію, та з цього невеличкого жемута листів, що їх тепер публікує проф. Оглоблін, нам стає цілком ясно, що А. Казка стоїть біля джерел неокласики, і в кращих умовах і в іншому оточенні він став би опліч з «п'ятірним гроном нездоланих співців»⁹. Відірваність від центра української поезії - Києва багато важила на тому, що перші кроки Казки були такі несміливі і важкі для нього. В вирі розбурханого державного і національного життя йому важко було з провінціального Чернігова знайти шлях до читача, а політична катастрофа 1919 року внеможливила його зовсім. Якщо кийські його однодумці змогли це з десяток років говорити і діяти за українську поезію проти руйнуючої сили більшовизму, то незнаний поет не міг вже ні пристосуватися до нових вимог, ні настояти на своїх старих. Спроби його увійти в літературу в іншому вбранні в кийській «Новій Громаді»¹⁰ в 20-х роках (поема «Стежка») бліді й не дорівнюють першим спробам створити в українській поезії зразки європейської витонченої форми вірша і строфи.

Про можливе мистецьке оточення, в якому зріс Казка, як поет, можемо лише здогадуватися. Мистецький гурток Модзалевського мусив дати йому багато. Любов до української старовини походить, безумовно, звідси. Сам захований у мистецтво й старовину, збирач колекції старовинних виробів зі шкля і срібла, Модзалевський це й інших вмів запалити цією пристрастю. Казка з любов'ю змальовує архітектурно-орнаментальні візерунки одвірка Покровської церкви в Седневі¹¹, розищує старовинні ікони з вирізьбленими підіконниками, складає цілий альбом таких замальовок. Його приваблює своєрідний національний стиль того часу, що також хотів відтворити найкращі зразки західно-європейських десятиліть у мистецтві. На одній з ікон його вагу зупиняє підперезаний Христос.

Можливо здогадуватися про вплив на Казку й близького до Модзалевського чернігівського артиста-малювача і поета Михайла Жука¹², що вмів пов'язати фрагмент старовинного орнаменту з тонким імпресіоністичним портретом і якому належить, мабуть, перший вінок сонетів українською мовою.

Казка мріяв перебраться до Києва, як це зробили інші чернігівці: В. Модзалевський, М. Жук, Ю. Меженко¹³, мріяв про університет, про якусь культурну роботу біля Модзалевського. Це був би рушійний момент в його біографії. Цього не сталося, життя пішло зигзагами і він пройшов життя непізнаний ніким. Трагічна смерть самогубством в одеській в'язниці в 1943 році*, коли йому було вже за 40 років, замкнула коло мовчання над поетом. І як би не жмут листів, що зберегла доля, ми так би й не знали, кого серед багатьох утрат втратила українська література.

Примітки:

1. Lamentabile (італ.) - музичний термін, що означає - плачливо, плачно, тужно, жалісно, з лементом, з риданням. Див.: Мисько З. Музичний словник. - Стрий: вид-во Музичного товариства ім. М. Лисенка, філія в Стрию, 1933. - С. 82.

2. Гординський Святослав (1906 - 1993) - поет, перекладач, художник, мистецтвознавець. З 1947 р. жив і працював у США.

3. Див.: Лейтес А. і Яшес М. Десять років української літератури: Бібліографічний покажчик. - ДВУ, 1928. - Т 1 (1917 - 1927). На с. 200 вміщена наступна інформація: «Казка Аркадій. Народився року 1890, вересня 11/12, в містечку Седневі Бобровицького району на Чернігівщині.

* Автор статті, ймовірно, не знав дати смерті А. Казки (1929 р.), бо й О. Оглоблін називає 1933 р., але 1943 р. - це друкарська помилка.

Українська дійсність. - 1944. - 20 жовтня. - Ч. 30.

Батьки -селяни-козаки. А. Казка скінчив реальне училище в Чернігові р. 1910. Після того поступив до Київського Комерційного Інституту (1913). Революційні події стали на перешкоді, і інституту А. Казка не скінчив. З 1919 року почав вчителювати (на Катеринославщині, в Києві). Року 1925 переїхав до Одеси. Там вчителює й до цього часу в залізничній трудшкoлі. Друкуватися почав в «Літературно-Науковому Вісникові». Перший друкований вірш - «Зорі». На поч. 1928 р. вступив до літературної організації селянських письменників «Плуг».

4. Модзалевський Вадим (1882- 1920) - український історик, археограф, генеалог.

5. Оглоблин Олександр (1899 - 1992) - визначний український історик, історіограф, археограф. Цитована у передмові робота відноситься до періоду життя у Західній Німеччині.

6. Літературно-науковий вісник-місячник, заснований у 1898 р. М. Грушевським як видання НТШ. Виходив у Львові (1898 - 1906), Києві (1907 - 1914 і 1917 - 1919), знову у Львові (1922 - 1932). Згадувані поезії А. Казки надруковані 1919 р. у тт. 73 і 74, сторінки відповідно 330 і 5. Див.: Ясінький Б. Літературно-науковий вісник. Показчик змісту. Том 1 - 109 (1898 - 1932). - К., 2000.- С. 154.

7. Олександр Олесь - (справжнє прізвище - Кандиба) (1878 - 1944) - видатний український поет. З 1923 р. жив у Чехословаччині.

8. Семенко Михайль (1892 - 1937) - український поет. «Футуризм став його зоряною долею» Див.: ...З порога смерті... Письменники України - жертви сталінських репресій. - К., 1991. - Вип. перший. - С. 389 - 391.

9. Не зовсім точно цитування знаменитого сонета М. Драй-Хмари «Лебеді»: «О, гроно п'ятірне нездоланих співців!». Див.: Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917 - 1933: поезія - проза - драма - есей. - К., 2001. - С. 242.

10. «Нова громада» - кооперативний науково-популярний і літературно-мистецький двотижневик Книгоспілки і Вукоспілки, який виходив у Києві - Харкові в 1923 - 1931 рр.

11. Покровська церква була збудована у с. Седнів у 1715 р. на кошти П. Войцеховича. Не збереглася. Див.: Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 641.

12. Жук Михайло (1883- 1964) - український художник, поет, у 1917 р. - професор Української художньої академії.

13. Меженко Юрій - (справжнє прізвище - Іванов-Меженко) (1892 - 1969) - український і російський бібліограф, літературознавець, театрознавець.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ.

Сергій Дзюба

●

КОЛИ НЕМА ЗАЗОРУ МІЖ СЛОВОМ І СЕРЦЕМ

Ігор Павлюк. Бунт свяченої води: Лірика, драматизовані поеми. -
Л.: Сполом, 2004. - 280 с.

*Осінній цвіт в зіницях журавлів.
І ми, і ми - розхристані й невічні.
Не треба слів...
О як не треба слів!
Старенькі зорі дуже чоловічні.*

*...І я також, надлюблений і твій,
Циганським степом вишито хрещений.
Ми молилась.
Ми губимось в траві.
А ти в мені ховаєшся від мене.*

*...Танцюй же долю, дівчинко, дзвени.
З таким волоссям, станом, самотою.
Як хоч - вини, як хочеш - обмани...
Малюй гріхи свяченою водою.*

Це - Ігор Павлюк, поет із ласки Божої. Бо його можна цитувати безконечно, насолоджуючись чарами таких живих, пружних, красивих і людських віршів. Він заворожує, бо пише, як дихає. У ньому справді є щось від Окуджави. Він - наївний і мудрий водночас. І це зворушує.

Кажуть, що вірші треба писати до тридцяти, коли ти сповнений романтики та юнацького максималізму. Коли поезії легко народжуються самі і будять тебе вранці - так, що залишається тільки знайти ручку і аркуш паперу.

А потім настає час, коли віршам наче пороблено і жодними надзусиллями їх не викличеш. Бо життя - насправді зовсім не таке, яким ти його уявляв у свої сімнадцять. Адже люди нерідко мало чим відрізняються від гієн та шакалів...

Проте Ігореві Павлюку якимсь неймовірним чином вдалося зберегти в душі оту кришталеву дитинність. Він і зараз живе віршами. І жоден бруд до нього не липне. Приятелі називають його великою дитиною. І це - правда. Бо Павлюка не можна передбачити. Він - абсолютно нелогічний, непрактичний. Зате Поет:

*Синій весняний ліс.
Плачуть русалки в листі.*

*Той, хто до себе доріс,
Перед Всевишнім чистий.
...Брила.
На ній трава,
Ніжна, як лезо бритви...*

*Той, хто до ласки доріс,
Доріс і до битви.*

Влітку, 23 червня, я з сумом прочитав у «Літ. Україні» добірку «Противні строфи» колись цікавого Івана Драча. Як на мене, політика повністю витравила з нього поета. Це - очевидно. Але у Драча, звісно, вистачає «адвокатів», готових чорне називати білим, а бездарно заримовані агітки - турботою про долю народу. Звичайно, про народ піклуватися треба, зокрема, і в нашій поки що вельми трагікомічній Верховній Раді. Хто ж заперечує?! Тільки який стосунок усе це має до поезії?

Якщо вже писати про народ, то так, як Павло Вольвач. Або Ігор Павлюк - про прихід Христа:

*Владу «ругають» земну й небесну.
Натовп стиснувся в кулак і затих.
Христа по спині поплескали ніжно, чесно,
Питаючи - за тих він, а чи за тих...*

*А він, хто втопився від революцій,
Підкинув суху галузку в старий вогонь
І запитав, як колись Варраву:
Як вони зветься?
Бо він був столяр.
І цвяхи цвіли
Із його
Долонь.*

Ігор Павлюк глибинно та якимось дуже по-українському вміє писати і про народ, і про кохання до жінки, і про мистецтво:

*Мій віриш із вір.
Мій віриш - душевний звір.
Він любить ласку.
Він - Дніпро і кручі...
І навіть, як лягає на папір, -
Його підпалиш, але не приручиш.*

Думаю, у цьому невеликому відгуку про творчість майбутнього класика не зайвою буде й децима біографічних відомостей про нього. Народився Ігор у селі Ужова Рожищенського району на Волині 1 січня 1967 року. Навчався у Ленінградському вищому військовому інженерному училищі. Будував дорогу через забайкальську тайгу. Після повернення додому працював кореспондентом Ківерцівської районної газети. 1992 року закінчив із відзнакою факультет журналістики Львівського державного університету ім. Івана Франка. Працював на радіо, у релігійній пресі, науковим співробітником Науково-дослідного центру періодики НАН України у Львові, викладачем Львівського національного університету ім. Івана Франка.

У 1996-у захистив кандидатську дисертацію в Інституті журналістики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. У 1999 - 2000 роках був у творчому відрядженні в США. Автор багатьох книг: лірики - «Острови юності» (1990), «Нетутешній вітер» (1993), «Голос денного Місяця» (1994), «Скляна корчма» (1995), «Алергія на вічність» (1999), «Стихія» (2002), «Чоловіче ворожіння» (2002), «Ангельською (чи) англійською?» (2004), «Магма» (2005); прози - «Біографія дерева племені поетів» (2003); монографій. Окремі твори перекладені за кордоном.

Ігор Павлюк - лауреат міжнародних та всеукраїнських премій: ім. Григорія Сковороди, ім. Василя Симоненка, ім. Бориса Нечерди, «Тріумф».

Зараз він мешкає в Києві, працює старшим науковим співробітником Інституту літератури Національної академії наук України.

Ігор Павлюк - член Національної спілки письменників України та Чернігівського інтелектуального центру. Він не раз друкувався у чернігівських часописах. А його повість «Свято відпускання птиць на волю» і вірш «Скіф» побачили світ у збірнику детективів та фантастики «Друже мій, кате» (серія «СКІФ», випуск третій), після чого він став лауреатом нашого обласного конкурсу «Краща книга року».

Ігор Павлюк добре знає творчість чернігівських письменників. Читає наші журнали «Літературний Чернігів» та «Сіверянський літопис». І листується з літераторами, які живуть на Придесні. Причому кожен його лист - це також письменницький витвір. І в усіх листах є рядки з його віршів:

*Придумано вітер.
Придумано води і зорі.
Слізьми намальовано
Щастя на людській щоці.
Тому - по краплині,
Солоне тому і прозоре.
І русло тому воно має
На лівій руці.*

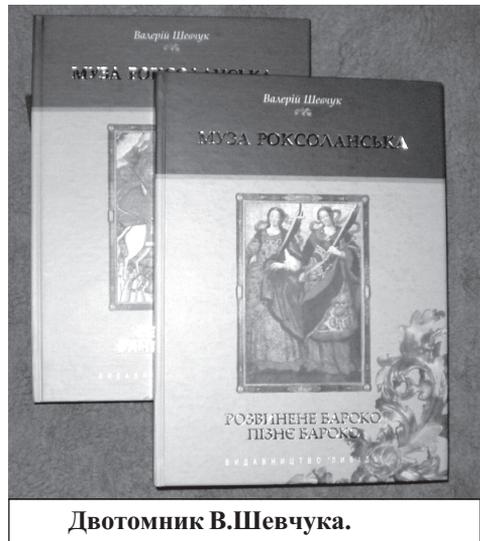
«Ігор Павлюк - поет, у якого нема зазору між словом і серцем», - так відгукнувся про творчість свого колеги Микола Вінграновський. І, безперечно, мав рацію!

Сергій Павленко

●

ПОВЕРНУТА І ВІДКРИТА МУЗА РОКСОЛАНСЬКА

В Україні, як не прикро, є доктори наук, які не спромоглися оприлюднити свої наукові студії у жодній власній книжці. І є невтомний шукач істини у глибинах минулого Валерій Шевчук, який недавно порадував своєю титанічною дослідницькою працею «Муза Роксоланська» (видавництво «Либідь»), яка без перебільшення тягне на десяток і більше докторських дисертацій. Дослідник наважився зануритися у важку, малодоступну добу XVI - XVIII століть, знайшов у тих давніх роках зразки поетичної, літописної, ораторської творчості, причому більшість з них переклав з польської, латинської сучасною українською мовою. Навіть обсяг цього видання вражає. Перший том «Ренесанс. Ранне бароко» займає 400 сторінок, другий том «Розвинене бароко. Пізне бароко» сягає аж 728 сторінок!

Зрозуміло, не тільки у них суть. Головне, що автор глянув на явища української літератури, історії XVI - XVIII століть, маючи у своєму розпорядженні великий малодосліджений матеріал творчих потуг представників старої України. В.Шевчук дав глибокий аналіз їхньому баченню універсальної картини світу, анімалістично-алегоричним образним уподобанням, поетиці літописної традиції. Дослідницька студія

розглядає вітчизняні поетики та риторики як теоретичну базу літературного бароко. Автор прискіпливо досліджує умови, шляхи формування виразальних засобів письменників-мислителів того часу. Він доводить, переконує, що складна барокова поетика їх творів лише при поверховому баченні уявляється як схоластична. Насправді - староукраїнські літератори у душі уподобань доби шукали відповіді на животрепетні проблеми часу. І тут велика заслуга В.Шевчука, який вперше, якщо можна так сказати, масштабно розшифрував символи, образи пам'яток літературної спадщини середньовічної України, зіставив їх значення, натяки, ідеї з віяннями, прагненнями, реаліями тогочасного життя.

У контексті його великої студії навіть твори знаних імен прочитані по-новому, з урахуванням барокового стилю доби. Загалом «Муза Роксоланська» - своєрідна енциклопедія діячів українського бароко. Чудово виписаний портрет Лазаря Барановича: « ... Треба віддати йому належне: в циклі поезій на тему руїни він з'явив стільки гарячої любові до рідної землі, скільки болю за розруху її та біди, що не можна не побачити - ось воно, справжнє обличчя цієї складної людини, а не ті маски, які не раз доводилося йому вдягати як людині суціль. Міг улягати, як це вже говорилося, перед російськими царями й у поезії, що чинилося, можна гадати, з конкретно практичною чи й шкурницькою метою, але коли мислив про долю рідної землі, то його серце по-справжньому обливалося кров'ю. Саме тут він створює ряд неперевершених шедеврів».

Двотомник В.Шевчука має цінність не тільки для загалу, літературознавців, а й для історичної науки. Адже досліджуваний комплекс пам'яток дає солідну доповнюючу картину для вивчення подій, життя середньовічної України, способу мислення тодішньої еліти.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Юрій Мицик

●

З ЛИСТІВ ВАСИЛЯ ДУБРОВСЬКОГО ДО МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА (ОГІЄНКА)

Ім'я відомого українського історика і громадського діяча Василя Дубровського (1897-1966) не потребує спеціальних рекомендацій. Варто нагадати тільки деякі факти його біографії. Отже, вчений народився на Чернігівщині, у 20-х роках викладав у Чернігівському та Харківському інститутах народної освіти, внаслідок несправедливих звинувачень був заарештований, потрапив до сталінських концтаборів (1934-1937 рр.), чудом вижив, після чого працював у різних місцях. Під час гітлерівської окупації брав участь в українському русі, очолював харківську «Просвіту», був змушений емігрувати на Захід, спочатку - до Німеччини, потім - до США. Його науковий доробок потроху повертається на материкову Україну, про що свідчать, наприклад, і публікації на сторінках «Сіверянського літопису»⁽¹⁾. Але емігрантський період життя вченого, особливо його перший період, і досі багато в чому непрояснений.

Нам вдалося попрацювати в архіві митрополита Іларіона (Огієнка) (1882-1972) - видатного українського наукового і церковного діяча. Як окремих фонд дане зібрання зберігається у Архіві Консисторії Української Православної Церкви у Вінніпезі (Канада). Значне місце серед матеріалів фонду належить кореспонденції митрополита, переважно повоєнного часу (через воєнні лихоліття чимало матеріалів його особистого архіву загинули або пропали у Києві, Варшаві та Холмі). Значна частина даної кореспонденції нині готується нами до друку окремим томом, хоча листи деяких персоналій були видані в наукових часописах⁽²⁾. Завершується підготовка до друку і дуже цінної кореспонденції, що стосується В. Дубровського. Отже, збереглося понад 30 листів, писаних В. Дубровським, інколи і членами його сім'ї, до митрополита Іларіона у 1946-1956 рр., а також чернетки окремих листів-відповідей митрополита. Відзначимо, що вперше Дубровський, за його ж власними словами, ознайомився з творами митрополита, тоді ще проф. Івана Огієнка, у 1917 р. і вже з того часу став глибоко поважати цього вченого. Особисте знайомство відбулося у др. пол. 1944 р. в Криниці - одному з центрів Лемківщини (нині - у південно-східній Польщі), де тоді перебували чи не весь єпископат УАПЦ і багато українських біженців. Пізніше митрополит Іларіон дістався до Швейцарії, жив там у 1945-1947 рр. і до нього листовно звернувся Дубровський. З того часу між ними зав'язалось інтенсивне листування.

Дана частина архіву митрополита Іларіона приваблює до себе уже досить значним своїм обсягом. Листи В. Дубровського є надзвичайно цінним джерелом до історії української повоєнної еміграції, котра в дуже тяжких умовах існувала в таборах для біженців та «ДіПі» (переміщених осіб) у західній частині повоєнної Німеччини (у даному випадку у зоні окупації США). Відомо, що Дубровський був дуже активним діячем УАПЦ, причому тієї, яка підтримала Ашафенбузький з'їзд 1947 р. і утворила УАПЦ (Соборноправну) (тоді частина вірних УАПЦ - прихильників покійного київського митрополита Василя Липківського виступила проти ієрархії УАПЦ 1942 р., політика

яких призвела до тяжкої кризи в лавах Церкви). Його листи змальовують церковну ситуацію в середовищі української еміграції, проливають світло на причину конфліктів та непорозумінь в її середовищі, тяжке становище емігрантів, які постійно перебували під загрозою примусового вивезення на «родіну». Саме тоді зав'язалось дуже інтенсивне листування між митрополитом Іларіоном та В. Дубровським, котрих об'єднувала глибока віра в Бога, вірність православ'ю, а також спільні наукові заняття, громадсько-політичні погляди, прагнення допомогти українським емігрантам-скитальцям. Щоправда, митрополит Іларіон не був згодний не тільки з політикою вищих ієрархів УАПЦ 1942 р., але й УАПЦ 1921 р., з певною дистанцією ставився і до УАПЦ (с). Все це відбилосся на сторінках листування.

В. Дубровський, без сумніву, мав талант письменника і яскраво описував сучасні йому події, дохідливо, нерідко в публіцистичній манері викладав свої думки. Тому його послання читаються й нині із значним зацікавленням. Важливу інформацію для себе в них знайде й історик, і літератор, й українознавець, зрештою і той, хто цікавиться історією Чернігова та Чернігівщини. Досить прочитати опис Дубровським конфесійної ситуації у Чернігові 20-х років ХХ ст. (див. лист № 23). З огляду на дуже великий обсяг кореспонденції ми наводимо тут лише першу за хронологією частину листів Дубровського (1946-1948 рр.), пропускаємо також листи-відповіді митрополита Іларіона за одним винятком. У подальшому плануємо навести на сторінках «Сіверянського літопису» другу частину листів ученого. Через брак місця обмежуємося також мінімальним коментарем. Збережено в основному авторський правопис.

Примітки:

1) Див., наприклад, публікацію частини спогадів В. Дубровського: В.Дубровський. Уривки зі споминів //Сіверянський літопис. - 2000. - № 6. - С. 145-150.

2) Див.: Мицик Ю. Листи Б.Жука до митрополита Іларіона (Огієнка) // Сіверянський літопис. - 2005. - № 1. - С. 98-112; Мицик Ю. З листування митрополита Іларіона (Огієнка) і Ганни Наконечної // Мандрівець. - 2005. - № 1(54). - Січень-лютий. - С. 31-44 .

* * *

№ 1

1946, жовтня 10.

«10.10.1946

Ваше Високопреосвященство!

З щирою радістю довідався я від одного нашого громадянина, якому Ви писали, про те, що Ви одужали після тяжкої хвороби. Отже, вітаю Вас з одужанням і бажаю Вам надалі доброго здоров'я і сил для успіху Вашої праці на щастя українського народу.

В наші часи УАПЦ має особливе значення для нас і для всього народу нашого, особливо в неволі сущого. Тому ми всі, вся наша громадськість, сподіваємося, що всі наші українські ієрархи знайдуть спільну мову поміж себе і скріплять своїм союзом єдність УАПЦ. Бо треба починати будувати єдину націю і єдину державу на духовній ділянці також, тепер, тут, а не в майбутньому, реально, а не в мрії. Суперечки минулого хай залишаться в минулому. Передбачуваний приїзд сюди архієпископа Теодоровича і його бажання йти на зустріч тому, що від нього бажають для мети єднання, - здається запорукою доброго успіху.

Ми сподіваємося, що Ви, наш відомий патріот і духовний провідник, перебуваючи в країні, звідки є добрі зв'язки з усім світом, зробите з свого боку все потрібне і можливе за умовин часу для рятування нашого народу. Це, на нашу думку, є:

1) акція для припинення терору в Великій і Західній Україніх і допомога нужденному населенню там - моральна, правова, матеріальна;

2) захист вільної частини Української Нації на еміграції в Європі від примусової репатріації і влаштування її на стаłe місце життя і праці;

3) продовження консолідації наших патріотичних національних сил, яка єдина може дати нам спроможність використовувати на міжнародному форумі ті можливості обстоювання української справи, що їх дає нам поточний момент.

Не втрачаю надії побачитися з Вами в близькій будучині. На все добре. Дай, Боже, витримати!

Прошу Вас молитися і за мене грішного.

З правдивою до Вас пошаною

Василь Дубровський
10.Х.1946.».

(Автограф. Наприкінці листа проставлено штампелем митрополита Іларіона: «Митрополит Холмський і Підляський. Одержано 25 ОСТ. 1946 р.» і написано його ж рукою: «І відписав 25.Х»).

№ 2

1946, грудня 10.

«10.ХІІ.[19]46

Ваше Високопреосвященство,

Дорогий Владико!

Ваш лист з 26.Х.[19]46 дав багато мені до передумування. Тому я не мав моральної спроможности одразу відповісти Вам. Прошу мені за це пробачити.

Я думаю, що як є єдиною Українська Нація, так єдиною є й Українська Православна Автокефальна Церква. Не може бути двох Укр[аїнських] Авток[ефальних] Правосл[авних] Церков, бо цього не вимагає ні дух нашої Нації, ні потреби нашої Віри. Тому всі наші українські православні ієрархи-автокефалісти належать до єдиної УАПЦ, незалежно від міри усвідомлення ними цього факту і поза тими особистими розбіжностями, що є або можуть бути поміж ними. Людське в відносинах діячів Церкви то є тимчасове і короткоминуще, але спільнота духовна Церкви є вічна і незмірно вища, і тому все людське - скоро минеться і не варте уваги, а вічне залишиться.

Тому і Ви, дорогий Владико, славний Учитель нашої Віри і патріот нашої Нації є в складі УАПЦ силою Вашого Духа і Чину, незалежно від того, бажається чи не бажається цього кому-небудь, хоч би й найдостойнішому. Поліпшення ж особистих людських взаємин є річчю завжди бажаною і цілком приступною для всякого, хто має добру волю до цього. Ці двері широко розчинені для кожного, хто їх бачить і хоч ними увійти до порозуміння.

Те, що Ви написали ген[ералу] Садовському, навряд чи зможе стати відомим ширшому громадянству з певних причин. Принаймні, я не сподіваюся цього для себе і не наважуся звернутися до нього для перечитання Вашого протесту (як Ви радите мені), бо це визначило б пояснити йому, що Ви мені писали. Тому, якщо вважаєте це за потрібне, то я просив би Вас надіслати мені копію цього протесту Вашого для моєї правдивої інформації.

Гідна Вашого подиву й пошани Ваша релігійно-навчительська й культурно-освітня праця для нашого Народу! В цьому Ви не маєте собі рівних і навіть подібних. Велика Вам слава і подяка за це буде і тепер і во віки віків! У зв'язку з цим підношу перед Вами дві пропозиції.

Перша. Нам вже потрібен Патерик УАПЦ. Наша Церква має вже силу мучеників-ієрархів, священнослужителів і мирян. Подвиг мучеництва за віру - то є напевно найвеличніший і найпереконливіший з подвигів. Кров'ю цих мучеників вже затверджено нашу Віру і Церкву нерухомо во віки. Але нарід бажає і має право знати про чин наших мучеників, а ми в суєті буденній забуваємо про цю насущну потребу Души Народної. Тому треба тепер же, поки не забулося, поки живі жерела - свідки не вичерпалися, - почати складання й друкування житій цих мучеників УАПЦ. Згодом те, що визнається пробою часу і всенародної опінії найдостойнішим, увійде до майбутнього Патерика УАПЦ. В цьому ділі, дорогий Владико, потрібне Ваше мудре керівництво, авторитет імені і здібності організатора й письменника.

Друга. Серед нашої людності інстинктивно відчувається тяга до містико-символічного осмислення явищ нашого буйного подіями, переживаннями і візіями життя. Такий є стрій души нашого народу. Після Сквороди-Гоголя, Достоевського, - за новітнього часу ми маємо геніального символіста-драматурга Миколу Куліша, незрівнянного філософа, драматурга Ів[ана] Кочергу, візіоністів - В. Липинського, Юр[ія] Липу, В. Шаяна, Л. Биківського і т. ін.

Одночасно з оновленням нашої Віри - православний обряд УАПЦ в рідній мові - втрачає ветхі ризи московського шаманства і все більше одухотворяється, - це вже не механічний обряд, а містерія души українського народу. Це живо відчувається в натовпі молящихся в наших церквах. Отже, прийшов час для відновлення традиційних

українських містерійних вистав на біблейські й євангельські сюжети. Клясичні українські містерії XVII - XVIII ст. вже застаріли своєю мовою, формою і системою уявлень. В нові міхи нового життя XX ст. треба влити нове вино нових творів містерійної драматургії. Дорогий Владико! Ви богослов, вчений мислитель і поет. Тому Ваше перо найкраще могло б наситити стравою містерійною спраглу душу вільної частини нашої Нації.

Людське є завжди людським, а небесне є во всі часи небесним. Тому і в містерії про многострадалного Іова, написаній в системі образів і понять нашого часу і нашою мовою - наші люди пізнають самих себе, свої страждання і свої надії спастися через тверде і непохитне терпіння. Містерійні вистави, влаштовані нашими парафіяльними громадами на еміграції, були б тією могутньою моральною підпорою, що піднесла б Дух нашого Народу догори. Для поета-богослова, автора українських містерій, потрібна ще співпраця широго українського композитора. Адже, в містерії конечно потрібні хори, соло співи, дуети і т. ін. Чи не надався б до цього проф. Нестор?

Не сумніваюся, що започаткувавши це діло, Ви змогли б об'єднати навколо себе в цій творчій акції ціле гроно відданих співробітників: поетів-лібретистів, компонистів і хормейстерів. Гадаю, що й друкування таких релігійно-моральних музичних драм було б в Швейцарії легше, ніж де-інде.

На все добре. Дай, Боже, витримати!

Прошу Ваших молитов за мене, грішного.

З правдивою пошаною до Вас

Вас[иль] Дубровський

(Автограф. У верхньому лівому куті рукою митрополита Іларіона написано: «Відписав 25.XII»).

№ 3

1947, до 18 січня.

«Ваше Високопреосвященство,
дорогий Владико!

Вітаю Вас з Новим Роком і наступним святом Різдва Христового і бажаю Вам доброго здоров'я, сил і успіхів у великих і патріотичних ділах Ваших!

Вірю, що по молитвах Ваших і всього нашого народу дасть Господь Бог нам наступний рік щасливішим, ніж був рік попередній!

Надіслав Вам просторого листа 10 грудня, в якому почасті відповідав на репліки Вашого останнього листа, а почасті висував нові теми листування - 1) щодо «Патерика» УАПЦ і 2) щодо нових містерій для вірних УАПЦ. Чи дійшов цей лист до Ваших рук? Найцікавіше було б для мене почути особисто Вашу думку, але обставини є обставинами і тому доводиться переборювати простір листами.

Проте не втрачаю надії, що в наступному році дасть мені досить Бог побачитися з Вами особисто і втішитися з розмови з Вами. Недавно мені подарували Новий Заповіт Вашого перекладу. Це було мені особливо приємно, бо - як Ви пригадуєте - ще при особистій зустрічі з Вами вперше я побачив цей Ваш переклад Св[ятого] Письма, захопився його прекрасною мовою і бажав і собі його мати.

За бажанням моїм це тепер мені й сталося, чому я вельми радий.

На все добре. Дай, Боже, витримати!

З правдивою до Вас пошаною

Вас[иль] Дубровський».

(Автограф. У правому верхньому куті першої сторінки листа написано рукою митрополита Іларіона: «Отримав 18.I.1947. Відписав 20.I.[19]47»).

№ 4

1947, березня 12.

«12.III.[19]47

Ваше Високопреосвященство,
Дорогий Владико!

Прошу пробачення, що так довго не писав Вам. Єдиною причиною цього було те, що я не міг вишукати шляха, як допомогти Вам, і мені було соромно писати Вам, не зробивши того, що я відчував своїм обов'язком. Напевно, Ви знаєте, як тяжко - власне, неможливо - зробити переказ грошей з цих «зон» до країни, де Ви мешкаєте. Тому ті

кошти, хоч і невеликі, що ми їх зібрали для допомоги Вам, лежать втуне, бо вони в німецьких марках, що не є міжнародньо вживаною валютою і не обмінюються на інші гроші. Тому шукатимемо і далі всяких інших способів допомогти Вам. Між тим відмовчування моє на Вашого ласкавого листа - стало мені самому далі нестерпним, бо ця мовчанка могла дати підставу Вам для негарної думки про мене. Прошу зрозуміти мене правдиво.

З того списку Ваших творів, що його Ви надіслали мені в Вашому листі, наше громадянство найбільше зацікавилось такими темами:

- 1) «Українська Церква і наша культура»;
- 2) «Духовенство в повстанні Богдана Хмельницького»;
- 3) «Українська Церква в час Руїни»;
- 4) «Українська Церква в гетьманування Івана Мазепи»;
- 5) «Поділ Християнської Церкви і необхідність її поєднання»;

Зацікавленість ця має практичний вияв в тому, що наша Видавнича Комісія висловила радо за те, щоб видати зазначені Ваші твори своїми засобами тут, в наших «зонах». Бо тематика цих творів свідчить про те, що вони здалися б для морально-патріотичного піднесення духу нашої людності на чужині.

Отже, мені доручили звернутися до Вас з проханням передати нашій Видавничій Комісії для видання ті з зазначених Ваших творів, що Ви визнали б за потрібне, а також написати нам про бажані для Вас авторські умови.

Рукописи просив би Вас надсилати найкраще на адресу*, що є зазначеною на цьому конверті, - бо наше таборове життя є дуже плінним, а до того ж трапляються тут і багато приватних цензорів-аматорів.

Бажаю Вам доброго здоров'я і сил. Дай, Боже, витримати!

З правдивою до Вас пошаною

Василь Дубровський.

* На Пастернака № 442"

(Автограф. Наприкінці листа проставлено штемпелем митрополита Іларіона: «Митрополит Холмський і Підляський. Одержано 25 MARS 1947 р.», а у верхньому лівому куті першої сторінки листа написано його рукою: «одержав і відписав 25.III.1947»).

№ 5

1947, квітня 6.

«Ваше Високопреосвященство, дорогий Владико!

Христос Воскресе!

Вітаю Вас з Великоднем і бажаю Вам доброго здоров'я, сил і успіхів в світлих ділах Ваших!

Писав Вам в останнє 11 березня, запитуючи, між іншим, Вашої згоди на видрукування тут, заходами нашого громадянства, деяких Ваших творів з числа тих, що перелік їх Ви колись надіслали мені. Чи одержали Ви цього мого листа?

Наше громадянство збрало деякий фонд на допомогу Вам, але відсутність можливості переказу грошей поки що перешкоджає нам довести ці кошти до Вашого розпорядження. Шукаємо інших шляхів для допомоги.

Хай Вас Бог береже для добра нашого народу і його Св[ятої] УАП Церкви!

З правдивою пошаною до Вас

Вас[иль] Дубровський

6.IV.1947".

(Автограф. На початку листа, у верхньому лівому куті його першої сторінки проставлено штемпелем митрополита Іларіона: «Митрополит Холмський і Підляський. Одержано 25 AVR 1947 р.», а у верхньому правому куті першої сторінки листа написано його рукою: «21.IV.[19]47 відписав»).

№ 6

1947, квітня 22-24. - Герсфельд. - Витяг з протоколу засідання Ініціативної групи Єднання УАПЦ.

«Витяг з протоколу № 5 засідання Ініціативної Групи Єднання УАПЦ формацій 1921 - 1942 рр., що відбулося в Герсфельді - Німеччина 22-24 квітня 1947 р. № 5 літ[ера] «А».

Ухвалили: 1) Пропозицію Його Високопреосвященства Митрополита Іларіона внесену через п[ана] професора Дубровського В.В. щодо друку його творів. А саме: «Українська Церква і наша культура», «Поділ Христової Церкви і необхідність її поєднання», «Духовенство в повстанні Богдана Хмельницького», «Українська Церква в час Руїни», «Українська Церква в гетьманування Івана Мазепи», - прийняти.

2) Погодитись на виплату авторського гонорару 20% з суми вартісти випущених з друку книжок, в кількості виходячи з місцевих можливостей реалізації за їх номінальною ціною.

3) Беручи до уваги сучасні поштові зв'язки, просити Його Високопреосвященство Митрополита Іларіона кожен свою працю-рукопис надсилати нам для друку окремо і то після підтвердження про одержання попередньої.

4) Просити п[ана] професора Дубровського В.В. і голову Ініціативної Групи Єднання п[ана] Гаращенко І. С. повідомити Його Високопреосвященство - Митрополита Іларіона про згадану постанову, а також дати пояснюючу відповідь по змісту останньої частини листа Його Високопреосвященства.

Оригінали за належними підписами:

Секретар протокольної частини

Ініціативної Групи Єднання - Задерій.»

(Рукописна копія, завірена підписом секретаря).

№ 7

1947, травня 3.

«3.V.1947

Ваше Високопреосвященство, дорогий Владико!

На Вашого листа з 25.III.[19]47 я не міг відповісти Вам одразу, тому що потрібно було, щоб наше церковне громадянство могло ознайомитися з запропонованими Вами умовами і запитаннями та усталити свою думку щодо цього. Це сталося на нараді Ініціативної групи єднання з УАПЦ 22-24.IV. Між тим я одержав і наступного Вашого листа з 21.IV.[19]47, за ласкаві висловлювання в якому до мене широко Вам вдячний. Також дякую Вам красенько за надіслану Вашу поему «Марія Єгиптянка».

Думку нашого громадянства щодо Ваших пропозицій Ви можете побачити з доданого при ньому витяга з протоколу № 5, літ[ера] «А» - саме щодо Ваших видавничих пропозицій. З свого боку, можу пояснити Вам, що згадана Ініціативна група (тимчасова назва для переходового моменту) складається з тої частини нової еміграції з Великої України, що діяльно відбудовувала Українську Автокефальну Православну Церкву, терпіла за це кари, ув'язнення й заслання і чудом Божим врятувалася від смерти на Соловках, Далекому Сході тощо. Всі ці люди, що брали і беруть участь у громадянському русі відродження нашої національної Церкви, глибоко і цілком широко шанують Вас, вважають Вас найбільшим діячем Української Церкви після блаженної пам'яті великих митрополитів Петра Могили і Василя Липківського, які вели свій нарід і яких нарід возносив і возносить, як своїх національних Пастирів. Тому прошу Вас мати до цих працівників руху відродження Української Церкви - вірних мирян її - повне довір'я, як до людей взагалі добродійних, без всякого лукавства, відданих своїй патріотичній і святій ідеї, і насправді прихильних до Вас.

Видавництво цієї групи вже видало тут для освідомлення православних українців такі книжки:

1) «Діяння Собору УАПЦ 1921 р.»

2) Д. Святогірський «Головні засади УАПЦ»;

3) Архієпископ Ів[ан] Теодорович «Благодатність єрархії УАПЦ»

4) В. Чеховський «За Церкву, Христову громаду, проти царства тьми».

Деякі твори є тепер в різних стадіях друку. Коли я поінформував чільних діячів цієї групи, а між іншим і Ів[ана] Степ[ановича] Гаращенка, про реєстр Ваших творів, - то вони висловили добре бажання зайнятись друкуванням їх на власні кошти, знаючи, наскільки публікація Ваших творів потрібна і корисна для всіх...»

(Автограф.)

№ 8

1947, до 9 травня.

«[...]православних українців. Тоді я написав Вам про таке бажання наших громадян видати п'ять згаданих в моєму попередньому листі Ваших церковно-історичних праць. Тепер від Вашого рішення і фактичної надсилки рукописів або хоч би одного рукописа залежить практичний хід справи.

Щодо Вашої пропозиції організувати в Німеччині філію Вашого видавництва «Наша культура», - то була така опінія, що для цього діла доцільно було б, щоб було закладено приватне видавниче товариство, що й могло б зайнятися виданням різноманітних і високоцінних серій книжок Ваших холмських видань.

Вістка про Ваш передбачуваний виїзд на Афон є для всіх несподіванкою. Нам здається, що Українській церкві, яка так трудно відроджується, ще дуже потрібна Ваша діяльна участь. Проте, не уявляючи Ваших плянів у всій широчині їх, не наважуюся передчасно заперечувати доцільности цього спрямування.

Бажаю Вам доброго здоров'я. Дай, Боже, витримати!

Прошу Ваших молитов за мене, грішного.

З правдивою до Вас пошаною

Вас[иль] Дубровський

P.S. Рукописи й листи Ваші прошу мені надсилати на адресу:

Dipl. Ing. Pasternak f.w.w.

Frankfurt/M.

Jakob Schiffstr. 17, b. Erker

Це тому, що таборове життя не є цілком певне, особливо під час, коли табори може будуть розформуватися. Між тим було б дуже небажаним, щоб будь-який Ваш лист, а тим паче рукопис, загубився б, в разі якого-небудь мого несподіваного переміщення. Згаданий же пан завжди збереже те, що йому буде надіслано, і доставить мені.

В.Д[убровський].

(Автограф. Наприкінці листа проставлено штампелями митрополита Іларіона: «+Іларіон, Митрополит Холмський і Підляський» та «Митрополит Холмський і Підляський. Одержано 9 МАІ 1947 р.». Підкреслені фрагменти є підкресленими олівцем рукою митрополита Іларіона).

№ 9

1947, червня 17. - Франкфурт-на-Майні(?).

«17.VI.1947

Ваше Високопреосвященство,

Дорогий Владико!

Ваші щирі листи завжди дають мені дуже багато для думання. Особливо замислився над Вашим листом з 9.V.[19]47. Тому я довго не міг наважитися, що думати мені про Ваші думки і що відповісти Вам і як, щоб Ви мене зрозуміли. Я пишу Вам так само одверто, як і Ви пишете. Тому я ще раз тверджу Вам, що наше громадянство дуже високо і широко шанує Вас, як Ви того справедливо заслужили. Ми дуже жалкуємо, що Ви на самоті і що Вас нема серед нас. Тому ми вже не можемо прийняти закиду в анархічності, бо ми хочемо, щоб наші праведники, особливо Пастирі духовні, вели нас шляхом спасіння. На жаль, або ми не розуміємо досить ясно, чого хочуть і куди ведуть нас Пастирі, або вони не розуміють наших бажань і сподівань. Можливо і Ви зазнали того, що ми зазнаємо тепер. Тому Ваше горе - наше горе. Ми хотіли б допомогти Вам. Але як? Ми самі тепер в стані позаправних, гнаних неповноцінних людей. Я ніколи ще не скаржився Вам на наші злоби дня. Тепер і я хочу поскаржитися Вам і просити Вашої втіхи і молитви за нас.

Багато разів наш Герфельдський табір зазнавав різних неприємностей, про які писалося навіть в заокеанських газетах. Нарешті, цією весною трохи ніби заспокоїлося. Проведено було в травні спокійно і успішно перевибори органів самоврядування. Негайно після цього наступила акція розформування цього табору. Завтра частину людей мають вивести до Корнбергу - недалеко від нас, а решту - до Mochehof у недалеко від Каселя. Відомо, що останній притулок - то є дуже злиденний табір кол[ишніх] остарбайтерів. І неясно, чим ще кінчиться ця пертурбація. Ви не можете собі уявити, як ці часті, постійні хвилювання відбиваються зле на здоров'ї наших людей. За що такі

повсякненні смикання? Чому, нарешті, не дадуть можливості де-небудь остаточно поселитися і жити і працювати спокійно во славу Божу і на добро людям? Моя дружина, жінка дуже терпляча і витривала, і та, нарешті, не раз казала вже мені, що не може так довго витримати. А діти наші ростуть зденеровані і пригнічені. Отже і у нас, громадян і світських людей, є печалі і тяжкі гризоти. І слово втіхи від Пастирей, що взяли на себе тягар Хреста цього, - для нас особливо потрібне в цей страшний і лукавий, як Ви пишете, час. Я прошу вас зрозуміти нас, як це Ви один можете за своїх досвідом науковим і життєвим.

Не лайте нас анархістами, - кожен з нас боліє думкою за неполадки церковні і світські. Кожна людина шукає виходу, як сама найліпше то розуміє. Потрібний чийсь сильний світільник духа, щоб освітив малим сим людям шлях їх на рівне, справедливе добро.

Прощу пробачення: на ширість - ширість.

Надсилаю Вам при цьому копію петиції з 10.III.[19]47 членів Ганноверського церковного управління. В ширості їх у мене нема підстав сумніватися. Але чомусь нема розуміння їх, і нема порозуміння. Останній Собор, як я чую, лише загрозив людям, але не заспокоїв їх.

На все добре. Дай, Боже, витримати. Прощу ваших молитов за мене, грішного. З пошаною Вас[иль] Дубровський

P.S. Прощу писати мені лише на адр[есу], що на...

(Автограф. У лівому верхньому куті першої сторінки листа проставлено штампелем митрополита Іларіона: «Митрополит Холмський і Підляський. Одержано 22.VI.(19)47 р.», а у правому верхньому куті його рукою написано: «Відписав 23.VI.1947». Підкреслені слова є підкресленими олівцем рукою митрополита Іларіона).

№ 10

1947, червня 20. - Корнберг (Гессен, Західна Німеччина).

«20.VI.1947.

Ваше Високопреосвященство!

Вчора я переїхав з усією нашою герсфельдською українською групою до Conberg'у. Нову свою адресу подаю на звороті. Краще ж писати мені все ж таки на ту франкфуртську адресу, що я її написав на конверті свого листа до Вас, що його я надіслав Вам 18.VI.[19]47 з Франкфурту. Небезпека перевозки нашої групи до російського табору в Monchenhof, очевидно, минула, хоч, загальне наше становище залишається без змін. Я клопочуся про дозвіл приїхати з [аном] І.Гарашенко до Вас - одвідати; на декілька днів. Особисте побачення вважаю конечно потрібним. Чи дозволите Ви до Вас завітати?

З правдивою пошаною В.Дубровський».

(Автограф. Листа написано на німецькій поштової картці. Адреса отримувача: «Dr.Parion Metropolit-Archereque Lausanne, Av.Vallombreuse 2 Bethanie, Suisse». Зворотня адреса: «Prof. W. Dubrowskyj, Cornberg b. Bebra Gr. Hessen. Ukrain[ische] Lager, Ruswelstr.15. Occip.Zone U.S.A. Deutschland. Ukrainian». Нижче цієї адреси написано рукою митрополита Іларіона: «Відписав 26. VI. 1947»).

№ 11

1947, червня 22. - Корнберг(?).

«22.VI.1947

Ваше Високопреосвященство,

Дорогий Владико!

Надсилаю Вам при цьому для відому копію Меморандуму, що його подали наші громадяни на минулий Собор єпископів УАПЦ. Наскільки мені відомо, Собор єпископів виніс гостру постанову з приводу цього Меморандуму, загрожуючи відлученням від Церкви тих, хто його підписав.

Я надіслав Вам 18.VI листа з Франкфурту, додавши в ньому копію Ганноверського Меморандуму членів Єпархіяльного правління, що його вже кілька місяців тому розв'язав митр[ополи]т Полікарп. Намагався я тому листі, наскільки міг, дати відповідь на Вашого останнього листа. Визнаюся, що не все в Ваших листах я спроможний зрозуміти певною мірою, бо не обізнаний в справах церковних за попередні роки. Єдине тільки можу ще раз ствердити, що Ваш авторитет і пошана до Вас серед нової української еміграції стоять дуже високо. Ви і Ваша праця потрібні для нашого народу

і нашої Церкви. Бажаю Вам здоров'я, сил і бадьорости. Дай, Боже, витримати! Прошу Вас молитися за мене.

З правдивою до Вас пошаною Вас[иль] Дубровський
P.S. Прошу Вас писати мені на франкфуртську адресу».

(Автограф. У верхньому лівому куті проставлено штампелем митрополита Іларіона: «Митрополит Холмський і Підляський. Одержано 1 JULI 1947 р.»).

№ 12

1947, липня 5.

«5. VII. [19]47

Ваше Високопреосвященство,
дорогий Владико!

Підтверджую одержання Вашої листівки з 26.VI і красенько дякую за Вашу ласкаву відповідь на мої бажання. Вашу доброту я ніколи не забуду, а за неї благословить Вас Господь.

Тільки що я повернувся зі з'їзду українських науковців, що відбувся в Ульмі. Зібралось біля 200 чоловіка, гомоніли про поважні та неповажні речі, ухвалили резолюції, обрали Управу Спільки науковців, до якої потрапив і я. Але слухати все це і беручи в нього участь, я дивувався лише одному: чому при таких тяжких наших зусиллях ми завжди маємо такі малі реальні наслідки? Чи нас все ще сковують сторонні сили, чи нема ще вільного і точно керованого руху в наших власних членах? Скорше останнє. Мене дивувала схильність багатьох, особливо з старої еміграції, до цілком зайвих сварок і нерішучість виявляти власну українську суверенну думку і волю. Як кам'яна чорна брила висить над свідомістю багатьох лейтмотив одного чехівського героя: «А як би чого-небудь не трапилося?»

Якщо ж ми боїмося висловлювати наші погляди і побажання, то як ми можемо будувати власну вільну державу? При такому ставленні нашому власному (інтелегентському), маси перестають чекати «доки пани надумаются» і починають діяти самі. І тоді получається «бунт черні - бессмысленный и беспощадный». Тоді получаються розрухи бандервстуючої молоді, одірвалася від своїх галицьких батьків і діє всупереч і на шкоду їм. «І помішав Господь язик робітників», - знову повторюється в нашому середовищі безсмертна воля Божого Промислу.

Сподіваюся в ближчому часі надіслати Вам свою брошуру «Україна і Крим в історичних взаєминах», що її прошу не дуже ляяти за силу друкарських помилок і своєрідність змісту. Писав, як міг і як думалося ще 18 років тому. Тепер нема умов писати що-небудь ґрунтовне, фахове, - живемо в невеличкому містечку: навкруги ліси, гори, а над нами - небо. Мій же весь дорібок за чверть століття - основно монографія «Гетьманство Данила Апостола» та інші праці в рукописах - все це залишилося вдома і напевно вже або загнуло від руїни або поховано навіки в архівах московського приказа тасмних і сискних справ. Одна моя розвідка - «Богдан Хмельницький і Туреччина», що її мало друкувати Наукове Т[овариство] в Празі, але не встигло це зробити через обставини, - зберіглася, як мене недавно повідомили. Тепер тішуся надією роздобути її звідти сюди, щоб урухомити друком. Тим часом задовольняюся друкуванням дрібних заміток і оповідань в нашій тутешній і заокеанській пресі (переважно під псевдонімами). Дух бодр - плоть же немощна.

На все добре. Дай, Боже, витримати!

Прошу згадувати нашу громаду в Ваших молитвах.

З правдивою до Вас пошаною
Василь Дубровський.»

(Автограф. На початку першої сторінки листа проставлено штампелем митрополита Іларіона: «Митрополит Холмський і Підляський. Одержано 21 JULI 1947 р.»).

№ 13

1947, липня 25.

«25. VII. [19]47

Ваше Високопреосвященство, дорогий Владико!

Надсилаю вам при цьому свою працю «Україна і Крим» вдруге, бо за першим разом мені бандероль завернули. Прошу Вас повідомити мене про одержання цієї брошури і

про Ваші зауваження щодо неї.

Сердечно дякую за ваші втішні листи з 26.VI і 23.VI, що справили на мене, особливо Ваш дружній і теплий лист з 23.VI, вплив цілющого бальзаму. Мені і всім нашим громадянам було «надзвичайно важливо» й приємно узнати, що ви духовно і морально з нами, що ви не одкидаєте і не презираєте всіми гнаних «східняків», тобто нову українську еміграцію, що її дехто староемігрантів зневажливо і вороже найменує «советчиками». Хоч загально відомо, що нема людей більше нездолених советами і найбільше ворожих до советів, ніж ці «східняки». Можливо, що пережиті страждання, моральні і фізичні, а також напруження нашої душі в 1921 р., раніше і пізніше, протягом чверті століття, поклали на нас такий своєрідний відбиток, що він впадає в очі західнім українцям і старій еміграції і не подобається їм. Але це не наша вина, а скорше - наше нещастя. Просимо зрозуміти нас.

Я прочитав своїй дружині Ваше звернення до неї. Вона була ним зворушена і просила передати Вам її щиро подяку прохання не забувати її з дітьми в Вашим молитвах перед Господом.

На все добре. Дай, Боже, витримати!

З правдивою пошаною Вас[иль] Дубровський

(Автограф. У верхньому лівому куті першої сторінки листа проставлено штемпелем митрополита Іларіона: «Митрополит Холмський і Підляський. Одержано 4 АООТ 1947 р.» і написано його рукою: «Відписав 5.VIII.[19]47»).

№ 14

1947, серпня 24.

«24. VIII.[19]47

Ваше Високопреосвященство, дорогий Владико!

Надсилаю Вам при цьому:

1) № 2 «Вістей Герсфельдської парафії УАПЦ» і

2) «Хочемо одного - бути вільними!»

Сподіваюся, що ці матеріали дістануться до Ваших рук ще перед Вашим від'їздом за океан. Прошу використати ці матеріали в той спосіб, як найдете це за найдоцільніше. Те, що написане в короткій історії нашої емігрантської групи, - це є одна краплина з океану горя, що доводиться в першу чергу і найбільше переживати українцям - «східнякам». Прошу Вас якнайширше розголосити світові правду про те, що переживали наші громадяни під большевиками, під німцями, під час війни і після неї.

Побажання Ваші, висловлені в листі з 5. VIII, що його я недавно одержав, - виконаю, як пишете.

Бажаю Вам щасливої подорожи, здоров'я і сил! Те, що Ви, переїхавши за океан, зможете подати всім нам звідти руку допомоги, це наповнює моє серце надією і радістю. Нація вірить в Вашу мудрість, добротність і патріотизм.

На все добре. Дай, Боже, витримати!

З пошаною до Вас Вас[иль] Дубровський».

(Автограф. У верхньому лівому куті першої сторінки листа рукою митрополита Іларіона написано: «отримав і відписав 27. VIII. 1947». Речення: «Нація вірить...» підкреслене олівцем рукою митрополита Іларіона).

№ 15

1947, серпня 28.

«28. VIII.[19]47

Ваше Високопреосвященство, Дорогий Владико!

Надсилаю Вам при цьому свою брошуру «СССР як федерація». Сподіваюся, що Ви одержите її ще перед своїм виїздом за океан. Щиро бажаю Вам приємної подорожи і добрих успіхів на новому місці життя.

У нас діла церковні поступають нерадісно. Останній комунікат Св. Синоду єпископів з 9 серпня 1947 (додаю при цьому текст його) засвідчив і скріпив небажання ієрархії прийняти до уваги кров мучеників УАПЦ 1921 р. і набуті вже традиції емігрантів з Великої України. Розкол, цим актом викликаний, є дуже негативне явище нашої сучасності. Хіба можна викреслити з книги життя і пам'яті громадян те величне, страшне, дивне й містерійне, що відбулося в 1921 році? Мені, інтелігенту-маловіру,

скептику (таке було наше покоління), і то здається це неможливим. А як же думає щиро й дуже віруючий автокефаліст? В нерозумінні того, що є якась незбагненна підкладка. Чи насправді недолік світогляду, вузькість поглядів чи якийсь руйнінський сторонній вплив?

Надіюся, що Ви все це краще за мене знаєте, розумієте правдиві методи патріотичного єднання в вірі і вступлення на порятунок УАПЦ? Взиваю до Вас. Дай, Боже, витримати! З правдивою пошаною. В. Дубровський».

(Автограф. У верхньому лівому куті першої сторінки листа написано рукою митрополита Іларіона: «Отримав 2. IX. Відписав 3. IX»).

№ 16

1947, листопада 8.

«8. XI. [19]47

Ваше Високопреосвященство,
дорогий Владико!

У мого доброго приятеля п[ана] інж[енера] Пастернака мав я приємність побачити сповіщення про Вашу Богослужбу у Вінніпегському Соборі у врочистий день Божої Матері Холмської. Дуже радий, що Ви, нарешті, знову серед нас нашого народу, а не в самотності, хоч і в чудовій Швейцарії. Бажаю Вам доброго здоров'я, сил і успіху в Вашій далій патріотичній Архипастирській праці на ниві Божій для щастя нашої людності. Будіть сплячих, бо страшні часи переживаємо! Ті, що бачили за залізною завісою найстрашніше, найгостріше це відчувають.

Тих, що Вас щиро шанують, наших громадян схвилювала замітка, що надрукована в газеті «Наше життя» ч. 38, що в ній підтверджується в зв'язку з Вашим переїздом до Канади дослівно таке: «Сприяли його переїздові канадійські православні з Вінніпегу, прихильники большевицької Москви (Василь Свистун і інші). Свистун намагався вплинути на митрополита Іларіона, щоб поїхав на Україну. Тепер плянують прихильники московського патріархату підсилити свою позицію через митр[ополита] Іларіона. Советофіл Свистун, що сприяв переїздові митр[ополита] Іларіона в Канаду, мав розмову з Мануїльським у справі ширяння впливу московського патріарха в Америці. Неясно, чому митрополит Іларіон прийняв пропозицію переїхати в Канаду від православної парафії, що визнає московського патріарха?..». В цій замітці явна чиясь тенденція. Хоч і ніяково мені писати про цю неприємну газетну вихватку, але вона сіє сумнів поміж громадянами. Дуже прошу Вас я і мої друзі пояснити нам те, що нам потрібно й доцільно знати з цього приводу. Пробачте мені за цю одвертість, але Ви колись в одному з своїх листів запрошували мене писати Вам одверто про наші болі й сумніви тощо. Те, що написане в цій замітці, ніяк не в'яжеться з нашим ідеальним образом українського патріота д-ра І. Огієнка. Неймовірно. Якщо це є недобросовісна інтрига, то чи не треба її спростувати належним способом? Чим ми могли б допомогти Вам для захисту Вашого високо чесного імені?

Друге діло, що про нього я вважаю своїм моральним обов'язком написати Вам, - це наші сучасні відносини з митр[ополитом] Полікарпом і очолюваним ним духовництвом. Не описуючи докладно всіх перипетій клопіт нашого громадянства порозумітися з ними, не було в цьому ділі успіха. Спочатку, в травні цього року Собор єпископів ухвалив пересвятити арх[ієпископа] Ів[ана] Теодоровича, а ось тепер в жовтні ухвалили відлучення єп[ископа] Григорія, 7-х священників і декількох громадян, в тому числі й мене. Отож, починаю на собі відчувати те, на що Ви скажилися мені в декількох Ваших листах. Знаючи добре настрої наших громадян, я аж ніяк не бачу від цього проголошення жодної користі ні для Укр[аїнської] Церкви, ні для української нації в цілому. Очевидно, замість дружнього порозуміння, від цього смута розуму й серцець українських поглибиться. Мимоволі відчувається в цьому якась приреченість нашої української долі, що вміємо сваритися. Чому так? Очевидно, я багато чого ще не знаю - не усвідомлюю прихованої істоти руху подій.

Така архиєрейська нагінка дивно збігається хронологічно з заатакуванням всіх нас «східняків» і мене в тому числі особисто з боку староємігрантських кіл УНР, що виємігрували одночасно з нами з Польщі. Беззастережне визнання з нашого боку державного центру УНР наразилося на таке зневажливе й вороже ставлення до нас, для якого важко уявити собі навіть будь-які розсудливі причини. В чому діло? Невже при

такому підході можна відбудувати Українську Національну Державу й Церкву? Не розумію. Якщо можете пояснити мені сенс всього того, що робиться, й порадити, то дуже прошу Вас про це.

Надіюся, що Ваше давнє добре ставлення до мене не зміниться від всього того, що діється навкруги і що перебороти щирим словом не бачу в собі досить сили й уміння.

На все добре. Дай, Боже, витримати!

З правдивою до Вас пошаною

Вас[иль] Дубровський».

(Автограф. На початку листа, у верхньому лівому куті його першої сторінки, представлено штемпелем і написано рукою митрополита Іларіона: «Митрополит Холмський і Підляський. Одержано і відписано] 8/ХІІ[19]47 р.»).

№ 17

1947(?), грудень(?).

«Ваше Високопреосвященство,

Дорогий Владико!

Вітаю Вас з Новим Роком і в ці святкові дні Різдва Христова бажаю Вам доброго здоров'я, сил, щастя й успіхів у патріотичних ділах Ваших!

Я давно не писав Вам, за що прошу Вас ласкаво мені пробачити. Була така причина, про яку я хотів Вам написати. Багато разів брався я за перо, але не міг писати, бо відчував, що потрібний деякий час для заспокоєння тої душевної рани, що я зазнав був. Визнаю, що, нарешті, треба висповідатися, щоб був спокій на серці і щоб Ви не могли подумати про причину моєї мовчанки не те і не так, як є в дійсності.

В першій половині минулого року в «Слові Істини» (за надсилку якого я Вам дуже і дуже вдячний, а так само й за надсилку інших важних вельми цікавих і корисних творів і видань), я прочитав не раз статті, гостро спрямовані проти Української Автокефальної Православної Церкви (Київської, Соборноправної). Ви знаєте, що я не належав і тоді по молодості літ не міг належати до активних членів УАПЦ. Будувало її старше покоління. Але я бачив, як ця наша свята й благодатна Церква волею Промислу й надхненням піднесенням віри нашого народу зростала й світилася. Це я бачив у Чернігові, у Києві й у Харкові. Розмовляв з деякими діячами цієї Церкви. Дивувався їхній самопожертві. Потім настали чорні роки погроми більшовиками нашої Церкви й всього українського життя.

Пізніше, вже тут, на еміграції, коли ієрархія Синодальної УАПЦ знову, як колись москалі, поставила під сумнів канонічність нашої УАПЦ, я не міг піти за Синодальною ієрархією в цьому, тобто, приймати святу назву УАПЦ, і одночасно заплямувати її єство, і фактично зліквідувати її в підступний спосіб. Тому я залишився з тими, хто будував цю нашу Церкву, був гнаний за неї й безкомпромісово вірив в неї. Особливо мене зворушувала постать старого Івана Степановича Гаращенка (тепер о. Іван), який вийшов з надр нашого народу, був бідняком-сиротиною, став купцем-мільйонщиком, жертвував свої кошти без обмеження сум, свої сили, своє життя для українського відродження, а насамперед на Українську Церкву, воістину роздав своє добро нищим і пішов за Христом, зазнав за це гоніння, був ув'язненим в концтаборах, і не впав духом. Це його, Гаращенка, один з гордих синодальних ієрархів вигнав, як «сапожника». Чого вартий після цього цей ієрарх? Це йому арх[ієпископ] Йосип Сліпий сказав: «Так ви хочете, щоб Українська Церква була насправді автокефальною? Це коштуватиме Вам моря крові!..» Зневажити таку людину, плюнути йому в сиву бороду - то неможливо. Принаймні для мене... Я намагався прихилити м[итрополита] Полікарпа до згоди з нашою соборноправною новою еміграцією. І хоч я не був на Ашафенбурбському з'їзді, - але м[итрополит] Полікарп з іншими синодальними ієрархами предали мене анафемі. За що? Напевно, що й самі вони не можуть цього сказати, бо коли я тричі просив листовно Секретаря Синоду о. Платона пояснити мені причини цієї анафемі мені, - він мені нічого не відповів. Я ніде не виступав з критикою цього дивовижного й гореславного факту, бо не хотів поглиблювати суперечки. Перетерпів неправду мовчки.

Можливо, що після цих пояснень ви зможете зрозуміти, як вплинули на мене статті проти Київської УАПЦ(Соборно-Православної), вміщені в «Слові Істини». Я не бажав би це описувати. Так і лунає в тишині оцей голос: «Савле, Савле! За що мене гониш?».

Це й було причиною того, чому я не міг писати Вам, не заспокоївши цього болісного

випадку. Ви знаєте, з якою повагою я ставився і ставлюся до вас, як одного з найвидатніших наших діячів доби визвольних змагань, як одного з чільних наших науковців-просвітителів народу, як до найдостойнішого з українських ієрархів - і тому для мене найприкрішим було побачити, почути, усвідомити й пережити це протиріччя між всенароднім, високим, святим пориванням душ людських до Христа в 1921 і в слідуючі страшні роки та тим засудом на них, що тепер висловлюється за благословінням сина, вождя й Пастира свого народу; не ворога його, а друга його; того, хто мав ба поблагословити цей мужній і самопожертвний акт найліпших представників нашого народу в Св[ятій] Софії Київській? Чому ж таке не сталося?

Я прошу Вас не поставити мені провини цих моїх одвертих, але довірочних слів і вірити, що моя пошана до Вас недмінна. Я думаю, що Ви зрозумієте мене, і тому пишу Вам це. Бажаю Вам всього найкращого. З пошаною.

Вас[иль] Дубровський».

(Автограф.)

№ 18

1948, січня 19.

«19.I.1948.

Ваше Високопреосвященство,

Дорогий Владико!

Щойно сьогодні одержав і прочитав Ваш лист з 8. XII.[19]47 в справі ганебного наклепу, що його було вміщено в газеті «Наше життя». Щиро вдячний Вам за Вашу одверту відповідь і Ваше ласкаве довір'я до мене. Визнаюся, що я спочатку вагався: чи запитати Вас, чи може Вас це може образити і тому стримався? Але, нарешті, прийшов до висновку, що дружня одвертість -то найкращий спосіб, щоб розвіяти будь-які сумніви, непорозуміння або що. Отже, ще раз дякую Вам за те, що Ви написали мені слова правди й цим дали мені знати для того, щоб тут твердо й основно виступити проти цього наклепу.

На поставлені Вами в листі питання ще будемо спеціально писати Вам і я і наші громадяни. Але тут, одразу я мушу і маю право запевнити Вас, що ніхто з відомих мені ашафенбуржців, в тому числі й Ів[ан] Ст[епанович] Гаращенко, на мають жодного відношення до тої замітки в «Наш[ому] житті». Якщо хто-небудь поширює таку опінію, - то це є спосіб розсварити Вас з людьми, які щиро, давно й нелицемірно шанують Вас, як Великого патріота України й Архипастира її православного народу. Прошу Вас повірити мені, що у мене не було жодних мотивів шукання будь-якої вигоди, коли я вперше прийшов до Вас в Криниці, щоб висловити Вам свою щирю пошану; коли я, довідавшись про Вашу адресу в Швейцарії, написав Вам; взагалі, коли я звертаюся до Вас. Я звик Вас шанувати ще з 1917 р., коли вперше я прочитав Ваш курс української мови, а потім нарис історії української культури. І за весь минулий час у мене не було підстав, щоб міняти свою думку. Навпаки. Так само й ті громадяни, що тут зараз зі мною, думають про Вас лише з пошаною й лише добре. Ще будши в Харкові, вони бажали бачити Вас в Києві. На наш жаль, так не сталося в 1941-42 р. Але думаємо, що так буде.

Вашого офіційного спростування в № 96 «Нового Шляху» я ще не маю. На жаль, дуже прошу Вас надіслати мені один примірник цього спростування. Ми надрукуємо й поширимо його тут з метою подолання зла. Прошу Вас надіслати це невідкладно. Може авіа-поштою?

Прошу також писати мені тепер і надсилати друки на мою власну адресу: Frankfurt/Main-Ginnheim, Am Eisernen Schlag, b. Fr. Pahl. Діло в тому, що мій дотеперішній посередник, що одержував і передавав мені кореспонденцію, зголосився гостро по боці митр[ополита] Полікарпа з усіма негативними від того наслідками в ставленні до мене особисто і нас всіх. Тому він схильний був надавати ваги замітці-наклепу в «Нашому Житті». Тому мені стало незручним обтяжувати його посередництвом в кореспонденції, що може повести до небажаних наслідків. А шкода, бо гарний він чоловік і волиняк - патріот до того ж. Отже, прошу тепер писати лише на цю нову адресу.

На все добре. Дай, Боже, витримати! Прошу Ваших молитов за мене, грішного, відлученого.

З правдивою пошаною Вас[иль] Дубровський».

(Автограф. У верхньому правому куті проставлено штемпелем митрополита Іларіона: «Митрополит Холмський і Підляський. Одержано 19 1948 р.» і написано його рукою: «Відписав 19 ЛП[19]48»).

№ 19

1948, до 3 лютого.

«Ваше Високопреосвященство, Дорогий Владико!

Вітаю Вас з Новим Роком і Святом Різдва Христового і бажаю Вам доброго здоров'я, сил і успіхів в патріотичних ділах Ваших.

Надсилаю Вам при цьому примірник «Позиції Нової великоукраїнської організованої громадськості у справі останніх подій в УАПЦеркві». Бажаємо почути Ваші зауваження й поради.

Писав Вам останній раз 9 листопада. 7. XII надіслав Вам 2 примірники брошури «Хочемо одного - бути вільними». 22. XII надіслав Вам журнал «Православний Українець» за жовтень-листопад ц[ього] р[оку]. Чи одержали все це?

Всього доброго. Дай, Боже, витримати!

З пошаною до Вас

Вас[иль] Дубровський».

(Автограф. На початку листа рукою митрополита Іларіона написано: «Відписав 3. П. [19]48»).

№ 20

1948, лютого 5.

«5. П. [19]48.

Ваше Високопреосвященство, дорогий Владико!

Надсилаю Вам при цьому сторінку газети «Неділя» ч. 109 з 1. П. [19]48, де надруковано Ваше спростовання.

Вірю, що Правда переможе і наклепники будуть несповідимими шляхами покарані Промислом по заслугах їх.

Мені нашіптують, що Ви змінилися в своєму раніш добромому ставленні до мене - на гірше. Не надаю цьому віри. Шанував Вас під час Вашої самотності, не бачу підстав бути інакшим до Вас і тоді, коли Ви вступили на широкий, але тернистий шлях.

На все добре. Дай, Боже, витримати!

Прошу Ваших молитов за мене, грішного.

З правдивою пошаною

Вас[иль] Дубровський».

(Автограф. У верхньому правому куті листа проставлено штемпелем митрополита Іларіона: «Митрополит Холмський і Підляський. Одержано 13 MARS 1948 р.»).

№ 21

1948, лютого 7.

«7. П. [19]48

Ваше Високопреосвященство,

Дорогий Владико!

Щойно мені передали пакет з надісланими Вами мені Різдвяними матеріалами. Щиро дякую. Ваше Різдвяне послання не тільки блискуче з літературно-стилістичного боку й щодо зовнішнього художнього оформлення, воно - а це найголовніше! - глибоко правдиве і зворушливе за змістом. Вічні слова Спасителя Ви має(те) дар переказати так свіжо, переконливо, по-новому, що вони знову й знову хвилюють кожного читача. Всі ці надіслані Вами матеріали я роздам нашим громадянам, що шанують Вас несуетно і нелицемірно.

Одночасно з цим листом надсилаю Вам ч. 2-3 газети «На чужині» з 17.І.1948 р., де вміщено статтю п[ана] д[окто]р[а] Нееофіта Кибалюка «Слово істини про «Слово істини» (ст. 6-7). Автор цієї статті є одним з соредакторів газети «Наше життя», відаючи там зокрема інформацією в справах церковних. Цей автор є за походженням і за місцем проживання - волиняк, і тому його аж ніяк не можна вважати належним до нашого громадянства - нової великоукраїнської еміграції. Він має свої погляди на українську справу й на діла Православної Церкви. В церковному житті УАПЦ митр[опо]лита]

Липківського він участі не брав і, наскільки мені відомо, й не бере. І наворот, ніхто з нашого громадянства не бере участі в редакції «Нашого життя» й «На чужині». Тому Ваше припущення, що хтось з православних УАПЦ митр[ополита] Липківського є причасний до вміщеної колись замітки про Вас в «Нашому житті», не відповідає істині. З надісланої же при цьому статті д[окто]ра Н. Кибалюка можете бачити істину. Але пишу Вам не для того, щоб підбурити Вас проти автора згаданої статті, а лише для того, щоб Ви не мали неоправданого гніву проти кого-небудь з нашої громади або підозри. Згаданого автора Ви напевно знаєте довше, більше і краще, ніж ми, що зустрілися з ним лише тут, на чужині, два-три роки тому. Нам тяжко, просто неможливо, по необізнаності, вводити в оцінку причин, що спонукують згаданого автора виступати з такими полемічними статтями.

Я ж з своєї пам'яті можу підтвердити, що взимку 1941-42 рр. ми, завмираючи від голоду й холоду в напівобложеному Харкові, чекали і сподівалися Вашого приїзду на Київську митрополітанську катедру. Ваші рішення в цій справі, що сталися тоді, ми сприйняли як факт, що стався з причин для нас невідомих і цілком поза нашим будь-яким впливом. Тому твердження автора статті, що «не було бажання народу» бачити Вас митрополитом Київським, розбігається з дійсністю, принаймні щодо думок нашого громадянства на Лівобережжі.

Щойно одержав я також той № «Нового Шляху», де надруковано Ваше спростування. Одночасно з тим воно опубліковано й в «Неділі» (цей № «Неділі» я надіслав Вам пару днів тому). Якщо у Вас є окремі відбитки цього спростування, то прошу Вас надіслати мені для роздачі серед нашого громадянства.

За останній час я зазнав також цілої низки інсинуацій і наклепів, неправда яких тільки вже дивує мене. Обурюватися я вже втомився. Думаю, що правда нарешті переможе всі паскудства людей злої волі.

Прощу Вас не забувати мене й усіх нас, скитальців, особливо новоемігрантів - придніпрянців, Вашими молитвами й добрим словом втіхи.

На все добре: Дай, Боже, витримати!

З правдивою до Вас пошаною

Вас[иль] Дубровський».

(Автограф. У верхньому правому куті першої сторінки листа проставлено штампелем митрополита Іларіона: «Митрополит Холмський і Підляський. Одержано 15 MARS 1948 р.»).

№ 22

1948, лютого 18.

«18.ІІ.1948

Ваше Високопреосвященство,

Дорогий Владико!

Ви пишете в листі з 3. ІІ.[19]48, що Вам пишуть, що різні наклепи на Вас, а в тому й наклеп, уміщений в «Наше Життя» походять з кіл УАПЦ (Київської).

Ще й ще раз пишу Вам, що така вістка є неправдивою. Я Вам надіслав вже той номер газети «На чужині», де вміщено статтю «Слово істини про «Слово істини». З цієї статті Ви можете бачити звідки йде наклеп проти Вас. Майже одночасно з цим я надіслав Вам той № «Неділі», де надрукована Ваше спростування. Чи одержали це?

Тепер, при цьому листі, посылаю Вам копію нашої вимоги до п. п. редакторів газети «Наше життя», щоб вони передрукували в цій газеті Ваше спростування «Нового Життя». Чи послухається нас редакція «Нашого життя», - то побачимо.

Але це ще один доказ для Вас - не вірити баламутним чуткам і злим обвинуваченням, що нині щедро сиплються на всіх нас. Правду не завжди буває можливо встановити швидко, одразу. Але вірю: вона перемагає в кінці. Треба тільки довір'я й терпіння. Майже одночасно з оцим листом надіслав вам бандеролею «Криницю» - календар на 1948 р. Там є й мої замітки.

Прощу й Вас не забувати мене при надсилці Ваших нових творів і видань. Чи не вважали б ви з доцільне перевидати вашу «Історію української культури»? Це дуже цінна і потрібна книжка, що відіграла велику роль у вихованні української молоді. На все добре. Дай, Боже, витримати!

З пошаною Вас[иль] Дубровський.

*(Автограф. У верхньому правому куті першої сторінки листа проставлено штампелем митрополита Іларіона: «Митрополит Холмський і Підляський. Одержано 30 MARS 1948 р.» і написано його рукою: «Відписав 31 /III [19]48»).*⁶

№ 23

1948, березня 8.

«8. III. [19]48

Ваше Високопреосвященство,

Дорогий Владико!

Дякую за Ваші брошури «Бережімо все своє рідне» і «Приєднання Церкви Української до Московської», а особливо за ч. 3 часопису «Слово істини».

Ваша промова в соборі «Не можу мовчати!» справді зворушує серця. Я не міг не хвилюватися, читаючи їх. Наступний після мене читач - наш громадянин [ан] Я. Задерей - також казав про те надзвичайне вражіння, яке справило на нього це Ваше казання. Ви, дорогий Владико, робите ту добру місію на захист українських скитальців, якої ми просили від Вас і тепер з радістю та вдячністю переконалися, що Ви її робите. Щиро дякую Вам від себе і від всіх тих українців з нової еміграції, що живуть вкупі зі мною, що знайомляться від мене з Вашими новими творами і діяльністю. Люди кажуть: «В митрополиті Іларіоні видно нашого державного мужа!» Так світло правди перемагає наклепи.

Прохання до Вас: згадайте й за основне багатомільйонове населення Матери Нашої України, що його тепер виселяється, виснажується й викатовується. Що робити, щоб припинити акцію большевиків, спрямовану на те, щоб мати «Україну без українців»? Які можна знайти морально-політичні методи впливу, щоб припинити це, - доки ще не діють інші методи? Роки такого тотального систематичного винародовлення України можуть довести до великого спустошення її. Руїна ХХ ст. може бути фатальнішою за руїну ХVІІ ст. Що робити? Вам там видніше, Владико. Піднесіть голос на порятунок населення України! Може можлива християнська благодійна місія туди! Дай, Боже, витримати!

З пошаною В. Дубровський».

(Автограф. У верхньому правому куті першої сторінки листа проставлено штампелем митрополита Іларіона: «Митрополит Холмський і Підляський. Одержано 12 AVR. 1948 р.»).

№ 24

1948, квітня 7.

«7.IV.[19]48.

Ваше високопреосвященство, Дорогий владико!

Відповідаю на Вашого листа з 31.III.[19]48. Справді, наклепи сиплються так, ніби їх хтось аранжує, спеціально замовляючи й організовуючи. Надсилаю Вам при цьому ч. 6 (21) «Комаря» з 15.III.[19]48, де також вміщено замітку, образливу за задумом, змістом і формою. Це вперше я бачу, щоб юмористичний часопис (не в большевицькій дійсності!) так трактував духовну особу по той бік залізної заслони таке явище було б нормальним. Але ж цього «Комаря» видають ОУН-мельниківці! Єдине напрошується пояснення цього явища - те, що з весни минулого року мельниківець - старий емігрант Коваленко став начальником канцелярії митр[ополита] Полікарпа. Можливо, що є зв'язки між цими двома фактами. Якщо так, то це свідчило б, що мельниківці опановують УПЦ 1942 р. для проведення своїх політичних завдань, поборюючи все те, що не є їхнім, притім поборюючи за газлом: мета виправдовує заходи.

Проте, владико, не треба впадати від цього в розпач і думати про відхід від тієї ниви, на якій ви працюєте вже багато років для добра нашого народу. Ви цього не можете робити, бо наша нація не може бути покинутою її провідниками в найтяжчі роки її існування. Прошу Вас мати мужність стояти в репрезентації нашого народу й захисту його, не зважаючи ні на що, непохитно, до кінця. В кінцевому рахунку правда переможе.

Я почув, що в Канаді вийшла з друку брошура п. Свистуна «Криза православної церкви». Дуже Вас прошу надіслати мені цю брошуру на адресу, що зазначена на конверті цього листа. Взагалі ця адреса є зручніша для листування.

Копію того ганебного листа еп[ископа] Мст[ислава], що Ви просите надіслати, надішлю

Вам, як тільки дістану з числа тих, що їх поширюють ворожі люди тут, на еміграції.

На все добре. Дай, Боже, витримати!

З пошаною Вас[иль] Дубровський.

P.S. Останнього листа надіслав вам 23.III.[19]48. Чи одержали його? Прошу відповідати.»

(Автограф. У верхньому правому куті першої сторінки листа проставлено штампелем митрополита Іларіона: «Митрополит Холмський і Підляський. Одержано 13 МАІ 1948 р.» і дописано його рукою: «Відп[овіє]»).

№ 25

1948, квітня 10.

«10.IV.1948

Ваше Високопреосвященство,

Дорогий Владико!

Прочитав ч. 4 «Слова Істини». Щиро дякую. Чомусь завжди читання цього часопису хвилює. Це більше, ніж просто - цікавить! В цьому часописі чується пульс життя й добру волю до народолюбної акції. Це все! Жодної неплідної абстракції, жодного замасковано-групового політиканства! Все одверто й правдиво з крайньою різкістю повідомлення, - хай це комусь і не подобається! Дбайте за весь наш нарід, а не тільки про своїх соумишленників! Це великий, тому й тяжкий, правдивий, тому й ненависний для людей той шлях! Щастя Вам, Боже, на ньому! З трьох чеснот, що їх прагне бачити від своїх духовних провідників наш нарід - благовістя, добродійство й подвиги, - Ви виконуете перше вашим твердим, мужнім високоідейним словом, друге - Вашою широко задуманою допомоговою акцією, третє - Вашим невсипним подвигом праці на ниві рідної української науки. Це так. Це для всіх ясно, хто має чисту свідомість і не має упередження до вас. Подав би лише дві поради, що впливають з моїх спостережень за реакцією наших громадян при читанні «Слова Істини» (цей часопис я передаю для читання й далі), а саме: 1) акцентування потреби рятування української інтелігенції - правдиве саме по собі - зустрічає запитання селян: а як же з селянами? Треба мати на увазі, що нова українська еміграція складається в значній частині з селян. Тепер селяни наші не такі, як були перед 1917 р., - підросли, усвідомилися, знають свою силу й ціну в нації. Тому не можна їх упосліджувати ні на ділі, ні в слові, тим більше друкованому. Політичні циніки за варшавської староємігрантської укр[аїнської] колонії казали в 1945 р., коли ми втікали від большевиків з Тюрінгії: «Треба вирятувати «Державний центр», - а оstarбайтерів той хоч і большевики позабирають! Бидло завжди знайдеться!». Вони невеличкою купкою переїхали, кинувши людей напризволяще (!), до Бад Кісінгену і дбали лише про те, щоб не допустити туди «простого народу», бо це для них було б неприємно й небезпечно. Ми ж спрямувалися до Герсфельду, спрямували туди й рух тисяч втікачів, підняли над герсфельдським табором наш український прапір, дбали по мірі сил за втікачів і прийняли советські репатріаційні атаки на нас одвертим боем (див. брошуру - «Хочемо одного - бути вільними!»). Отже, прошу Вас сказати слово й на захист нашого багатостраждального селянства. Потрібна в «Сл[ові] Істини» спеціальна стаття ваша про плян і заходи для підтримки наших селян морально й матеріально й для правного захисту їх. Число «Сл[ова] Істини» з цією вашою статтею прошу надіслати мені в більшій кількості примірників, щоб поширити його серед тих, хто знає і ще не знає вас. 2) Всіх, хто хвалить Вас в статтях в «Сл[ові] Істини», намовте не робити це надто прямолінійно й надто часто. Це непотрібно. Добрі діла й високі думки ваші самі говорять за себе. Навмисне вихвалання - хоч воно і цілком підставне й правдиве - затьмарює світ вашої чудової постаті й дає привід різним злозичникам інтриганам насміхатися й ганьбити вас в пресі й поза пресою. А це - непотрібне, небажане, боляче чути й читати. Отже прошу Вас і про це. Прошу зрозуміти добрий намір цих моїх порад. Прошу зрозуміти мене правдиво, - так, як пишу, прямо. Вашу брошуру «Приєднання Церкви Укр[аїнської] до Церкви Московської» передав для читання Св. отцю Гаращенку, який неліцемерно шанує вас. А те, що він відданий своїй «неканонічній» УАПЦ, для якої він пожертвував все своє життя, сили і думки (не кажу вже - весь свій чималий дорібок!), за який відбув довгорічну каторгу на півночі, - той хай це не одштовхує від нього ваше добре слово й вашу благословляючу десницю. Прошу вас вірити людям доброї волі й хисту, а не вірити людям наклепів та інсинуацій!

Чув, що вийшла брошура В. Свистуна «Криза Правосл[авної] Церкви». Прошу Вас, якщо можете, її надіслати. На все добре. Дай, Боже, витримати! З пошаною до Вас Вас[иль] Дубровський.

(Автограф. У верхньому лівому куті першої сторінки листа проставлено штампелем митрополита Іларіона: «Митрополит Холмський і Підляський. Одержано 30 МАІ 1948 р.»).

№ 26

1948, травня 22.

«22.V.1948.

Ваше Високопреосвященство, дорогий Владико!

19.V. я надіслав Вам листа, а ось вчора одержав Вашого листа з 14.V., що на нього ніни відповідаю. Я певний в тому, що щира, ідейна праця завжди переможе брехні, інтриги, заздрощі, інсинуації, хоч би шлях був і довгий до цього й тернистий. У вогні часу жмухт згорає, а заради правди перетворюється в вічний дорогоцінний злиток неглінного скарбу. Нарід в масі своїй, добре бачить, чо́го хто вартий, оцінює свідомо добре й зле, але до часу мовчить, або може шелестить тихо, як трава. Думає. А громадська опінія - то велике діло. Вона вирішить долю злих і добрих. Неминуче вирішить. Закон великих чисел завжди визначає певний шлях. А масова опінія - то є моральний критерій великих чисел.

Дуже вдячний Вам, що ви звільнили мене від обов'язку надсилати вам копію листа арх[ієпископа] Мстислава до мене. Цей лист настільки неправдивий, злий і особисто мені неприємний, що я ніколи його навіть не показував і не читав. Поширення його відбулося способами мені невідомими й від мене незалежними. Ще й хотів би й надалі в будь-якій мірі сприяти поширенню цього документу, для якого зараз не нахожу слів. Найдуться слова для оцінки його потім, може нащадкам.

Дійсно, ще торік, за бажанням нашої переселенчої громади «Вільне життя», я надіслав список переселенчої громади з проханням сприяти переселенню двом особам одночасно: арх[ієпископа] Мстислава й д[окто]ру П. Наєнку (?). Арх[ієпископ] Мстислав був, перед своїм виїздом з Німеччини, єпархіяльним єпископом Грос Гесії, тому наші парафіяни, що приймали його колись у себе в Германії й мали від нього добрі запевнення в опіці, вважали за можливе, - після обрання арх[ієпископа] Мстислава на арх[ієпископа] Канадійського, - просити його п[р]о сприяння перед канадійськими чинниками переселенню громади. Крім відомої Вам відповіді про передачу нашого листа за належністю, громада наша досі не одержала від арх[ієпископа] Мстислава вістки про справжній (?) рух справи й про його заходи в справах допомоги переселенню скитальців. Це не надає втіхи нашим скитальцям.

Я цілком уявляю, що Ви не можете вичерпати горя всієї скитальницької маси. Але чую з різних публікацій, що багато й сердечно ви робите для нашого народу. Тому я й написав Вам 24 квітня прохання допомоги одному нужденному нашому земляку інж[енеру] Оберемку Йосипу, який вже четвертий рік голодує в австрійських Альпах, в селі, на приватці. Йому треба, в першу чергу допомогти харчами. Звідси ми не можемо цього зробити, з Німеччини до Австрії не можна харчів пересилати. Це можна зробити лише з Канади або USA. Адр[еса] інж[енера] Оберемка - St. Veit im Pongan, Grafenhof 15, Oesterreich, Occur. Zone U.S.A. В дальшому треба буде дбати про переселення його туди, де він міг би бути корисним як знавець залізничник (науковець-винахідник). Отже, ще раз прошу вас допомогти цьому знедоленому високоцінному представнику нашої еліти.

Про складання статті для «Слова істини» я вже написав одночасно з цим о. проф. Олександром Попову, якого ви напевно пам'ятаєте.

На все добре. Дай, Боже, витримати! З правдивою до Вас пошаною Вас[иль] Дубровський».

(Автограф. У верхньому правому куті першої сторінки листа проставлено штампелем митрополита Іларіона: «Митрополит Холмський і Підляський. Одержано 24 JUIH 1948 р.» і написано його рукою: «5/VI. Від[исав]»).

№ 26-а

1948, червня 14. -Лист митрополита Іларіона до В. Дубровського.

«Проф[есор] В. Дубровський.

Високодостойний і Дорогий Пане Професоре!

От уже кілька часу день-у-день отримую од Вас різні цінні видання. Листом цим удруге* складаю Вам і всім іншим жертводавцям свою найщирішу подяку. У той час, коли на мою сиву голову спадає тільки тяжке каміння, бачу, є ще люди, що не забули й про мене, відданого робітника на ниві Господній.

Я бережу частоту Православ'я й переконую інші Церкви, що наша Українська Церква таки Православна. Господь мені допоможе, і настане час, коли до мого голосу прислухаються не тільки чужі, але й свої.

З глибокою до Вас пошаною

+Іларіон, п[окірний] б[огомолець] за в. р. У[країну].

Крім цього, я багато працюю, щоб в'яснити правдиву ідеологію нашої Української Церкви, цебто, щоб стала Вона українською самою душею своєю, а не була нею тільки з назви.

Шукаю твори Тодоса Осьмачки, але, на жаль, не можу їх знайти.

На Ваше ім'я висилаю свої вбогі праці».

(Автограф чернетки. У верхньому правому куті проставлено штемпелем митрополита Іларіона: «14 JUN 1948». Зірочкою відзначено виправлення у тексті: слово «удруге» написано замість закресленого «знову»).

№ 27

1948, вересня 28-жовтня 6.

«28. IX. - 6. X. 1948.

Ваше Високопреосвященство, дорогий Владико!

Відповідаю разом на два Ваші листи: з 25 серпня та 17 вересня. Дякую за кошти, що ви надіслали на пересилку книжок. Приймаю це, як знак вашої доброї волі допомогти мені, як і всім нашим знедоленим втікачам.

Мене дивує і радує Ваша надзвичайна творча енергія, що виявляється навіть в швидкості і активності Вашого листування. Я ніяково признаюся, що не встигаю іноді написати Вам відповідь, як одержую нового листа. Така Ваша добра увага до мене особливо зворушує мене, як світлий контраст до тієї тьми ненависті, якою нагороджують мене тутешні канонічні ієрархи, хоч я всім їм в цілості і кожному зокрема засвідчував належну пошану й не зробив нічого злого. Після того, як торік вони несподівано опублікували мені анатему в пресі, я чотири місяці чекав, що може надішлють мені особисто яке-небудь офіційне повідомлення, яке пояснило б мені причини цієї анатемати. Не дочекавшись, я в лютому 1947 р. попросив листовно Секретаря св. Синоду єп[ископа] Платона надіслати мені копію обвинувачувального акту й копію постанови щодо мене. Не одержавши жодної відповіді, я в травні просив його ще про це вдруге, а в серпні - втретє. Досі не маю ніякої відповіді. Між тим у всіх судах світу, навіть найтяжчим злочинцям, завжди оголошують, в чому їх обвинувачується і присуд також. Я не кажу вже про обов'язок суду принаймні вислухати підсудного, не згадуючи вже про його право самозахисту. Така мовчанка виглядає тим дивнішою, що в травні 1947 р. я був у митр[ополита] Полікарпа прийнятий, ми мирно розмовляли дві години, лобизалися при зустрічі й прощанні, він дав мені своє архипастирське благословіння. Після того ми не зустрічалися, не листувалися, не сперечалися. І раптом - анатема... без пояснення причин. З єп[ископом] Платоном же я бачився всього один раз - пару хвилин, коли він дав мені своє благословіння ... і все.

Жодних підстав, щоб так одмовчуватися, я не бачу. Думаю ж, що сан єп[ископа] Плятона не може позбавляти його звичайного між людьми обов'язку ввічливості. Хіба, що нема у єп[ископа] Платона, що мені відповісти.

Але ж повесні цього року св. Синод закликав анатематсвованих так само в пресі каються! Ось тепер стоїть питання: в чому ж я повинен покаятися? - коли мені навіть не оголошено ні перед присудом, ні після нього, в чому ж мене було обвинувачено!

Що ж я тепер повинен про все це думати?..

У нас, православних українців, нема догмату непогрішимості єпископів. Отже,

навіть чи доцільно уподібнюватися до тих церковних організацій, де такий догмат непогрішності існує. Наш нарід дуже чуйно ставиться до моральної істини кожної провідної людини, незалежно від її титула чи сана...

Коли я був ще семінаристом, то в нашій єпархії був архієпископ В., що мало надавався до ролі християнського ієрарха: він дуже ретельно витискав з усіх підданих гроші, спосіб життя його був настільки світським, що про це просто незручно писати, а казання з амвону церкви були до скандальності фривольні. Він, наприклад, так пояснив одного разу безчисленість милостей Бога: - «Милостей у Бога так багато, як багато фасонів дамських шляпок»... Фрейд напевно пояснив би такий ухил думок архієпископа В. впливом сфери підсвідомості. Це був цілком канонічно висвячений ієрарх. Але таким він був тільки зовнішньо. По суті він ним не був. Ніяким преемником Христових Апостолів така людина не могла бути й не була. Вважати його спадкоємцем Христа й носієм Його благодаті - це було б кошуном над заповітами Спасителя світа. Ніхто таким цього архієпископа і не вважав. Свою оцінку його псевдопастирської діяльності семінаристи виявили в 1913 р. тим, що одного разу дружно й публічно висвистали після його промови в залі семінарії. Після того він жорстоко мстив всім запідозрюваним ним, наказавши священникам допитуватись на сповіді у семінаристів про «вільнодумців» - соучеників.

Не кращим за нього був і ректор нашої семінарії - митрофорний протоієрей С., «подвиги» якого я не наважусь описувати, бо мені б було ніяково писати, а Вам читати. Діяння цих псевдопасторів було не служіння Христу, а чимсь цілком протилежним. Тоді інакше і бути не могло. З того часу, як цар-антихрист Петро I очолив московську церкву, годі було б шукати у всій системі санктпетербурзького Синоду дарів Св[ятого] Духа. Тому ця Синодська Церква й завалилася враз, ледве зникло самодержавство. Нинішній орденосний московський патріарх є слугою сатани, а не Христа. Зовнішня «канонічність» не міняє нічого в суті явищ духа.

Тому цілком натуральним і послідовним був той факт, що після 1917 р. ці синодські «канонічні» ієрархи одмовили відродженому українському народові рукоположити його мову «собачою» і обстоюючи думку, що мова українського народу не гідна для проповіді Євангелія і Служб Божих. Ці «ієрархи» зрадили своєму пастирському обов'язку - служити народові для служби Богові. Але інакше й бути не могло, тому що вони служили не Распятому за нас, а злому князю світа цього.

Отже, дуже добре, що так сталося, що український нарід не одержав собі пасторів від цих злих ієрархів, які самі себе засудили ділами своїми.

В надзвичайних обставинах 1921 р. український нарід сам обрав з свого середовища й висвятив собі на Соборі всеукраїнському православному - пасторів-ієрархів. Адже на Соборі 1921 р. не священники рукоположили єпископів, а віруючі, істино-християнський український нарід через своїх делегатів на Соборі (в тому числі й через священників - членів Собору) надбав собі пасторів добрих.

Це був надзвичайний акт, як були надзвичайними й ніколи не бувалими самі обставини того часу! Аж ніяк не можливо недооцінювати сили й чистоти народної віри. Тоді Україна вже була матеріально підкорена війнством сатанінським, - і ось народні мільйони щирих християн дають духовний бій йому. І виграють цей бій. Треба на це подивитись містерійними очима, щоб зрозуміти сенс того, що сталося. Те, що розповідають учасники всеукраїнського Православного Собору 1921 р. про це надзвичайне явище віри, потрясає серця, настільки це виходить за рямці звичайного, унормованого, канонічного. Ці щирі подвижники знали, на що вони йдуть. І їх потім було розіп'ято в узилищах нечистих сил. Це мученики і хай знайдеться така віруюча людина, яка насмілилася кинути тепер в них каменем!

Так само я не думаю, щоб хто-небудь з тих людей, що тоді взяли на себе подвиг боротьби за Христа проти антихриста і були за це зневажані, цьковані, гнані й ув'язновані, - тепер би відреклись від своїх поглядів і дій. Чому старий Іван Гаращенко, який віддав всі свої сили, життя, все своє чимале майно на боговгодні і патріотичні цілі, - чому він тепер, - після багаторічної каторги від сатаністів, - мав би зректись й зневажити те, що йому дороге, й святе в пам'яті? Я хотів би, щоб ви почувли, як Катря Кохно, дівчина - сумівка, взимку цього року боронила УАПЦ - Київську на зібранні в нашому таборі (де 3/4 було католиків), та Катря, батько якої священник УАПЦ, загинув на каторзі,

де був разом з Іваном Гаращенком! Ви побачили б тоді, яка сила віри двигала й двигас нашими українцями з великої України. Гнані навіть галицько-староємігрантською частиною еміграції, ці люди не можуть зректися того, в що вони вірили на рідній Землі і що вони через всі страхіїття царства князя світу цього винесли в своїх серцях на еміграцію. Ця віра в свою Київську УАПЦ, є незалежна. І це є свята віра. В ній сила нашого відродження й життя. В порівнянні з цим, що балакає про УАПЦ, наприклад п[ан] Свистун, є жалюгідним і нікчемним пустомовством!

Коли наша парафія в липні ц[ього] р[оку] переїхала до Ганау, то заходилася там споруджувати там церкву. Брати-католики намагалися цьому перешкодити, але це не вдалося. Спокійну впевненість у правді своєї віри й свого діла наших громадян не може похитнути жодна єзуїтська інтрига. Семидесятирічний Іван Гаращенко з іншими громадянами два місяці напружено працювали: пиляли, стругали, латали дах напівзруйнованого бараку, фарбували, приколачували й всяке майстрували. Ніхто їм ні за працю, ні за власні витрати нічого не заплатив, бо нема кому платити. Не чекають вони й подяки, бо роблять те, що вважають себе обов'язком робити. Бо знають, що на унію не підуть ні через Львів, ні через Луцьк. Бо знають, що для українців закон буде давати Київ і ніщо поза Київом. Так ось без грошей і майна без всяких засобів, при опорі ззовні, наша парафія церкви в Ганау спорудила й 19 вересня в ній почалися служби Божі. На освячення цієї церкви з'їхалися «східняки» з усіх околиць.

Хто може кинути каменем в цих людей, сказати, що вони роблять зле діло? Навпаки, роблять добре діло. Безкорисно. Самовіддано. Нікого не проклинають і не переслідують. Їх працю і віру Бог бачить і вознесе їх у свій час. Те ж, що вони не належать тепер до юрисдикції митр. Полікарпа і їже з ним канонічних ієрархів, - то це залежало від цих самих останніх, бо вони в травні 1947 р. зреклися Київської УАПЦ. Цим вони підтвердили, що засвоєння ними імені УАПЦ в 1942 р. і приїзд в Україну не був диктований чистим наміром приєднання до УАПЦ, а чимсь іншим. Вони самі перші зреклися УАПЦ і тих людей, що її складають. Треба ж пам'ятати, що більшість вірних УАПЦ є все ще на каторзі або на засланні в Україні.

Якщо, з погляду узвичайнених старих грецьких канонів, той Собор, що був у 1921 р., був відступленням від «вічних» правил, запроваджених тисячу років тому за бажанням і вказівками візантійських царів і цариць, - то ми сучасники й самовидці цього, патріоти України, повинні були б знайти слова пояснення для чужинців цього надзвичайного акту та обґрунтувати захист прав нашого народу вірити і молитись так, як йому підказав у цей трагічний момент історії Дух Святий у власному сумлінні.

Я можу зрозуміти, коли москалі лають нас «самосвятами», як раніше ляляли «хахлами» абошо. Зле слово ворога - найвища похвала для патріота. Але чи треба, щоб самі українці повторювали чужі лайки на самих себе? Я цього не розумію, вважаю це помилкою.

В ті роки я жив у Чернігові. Але й там я бачив, де наш нарід, де його жива віра, де спочиває благодать Божа. В Спасо-Преображенському соборі була синодальна церква, де служили по-церковнословянському. Там бували одині старенькі молільниці. В Єлецькій церкві була т. зв. «жива церква» - креатура ГПУ, - там було зовсім порожньо (в буквальному сенсі!). Борисоглібський же собор, де служив українською мовою автокефальний єпископ., бував кожної неділі настільки повний людьми - завжди - і старими й малими, - що натовп не вмівся весь у храмі, а частина його була на площі перед храмом. При такому явищі комуністи й гепоушники від люті казилися, але декілька років нічого не могли поробити, яких репресій і провокацій не вживали. Наскільки вороже ставилися комуністи до УАПЦ, знаю з слів і поведінки тодішнього агітатора Губпарткому Щ. та з висловлювань інших «начальствуючих» осіб. Що УАПЦ була витвором духа віри й суверенності українського народа, - вони це знали й тоді боялися необережно зачіпати народну стихію. Це був період НЕПу.

А чим пояснити диво оновлення куполів Св[ятої] Софії в Києві? Цей факт був засвідчений не тільки багатьма самовидцями, а навіть большевицькою пресою! З Москви до Києва тоді було відряджено, як фахівця-дослідника й пропагандиста, якогось проф. Семеновського, який ствердив цей факт і тільки намагався його пояснити особливими атмосферними впливами. Самий факт оновлення куполів не оспорювався навіть войовничими безвірниками. Чи не було це диво наявним знаком милості Божої для Української Церкви? А в цій Св[ятій] Софії тоді правив службу Богу митр[ополит] Василь Липківський, возведений в цей стан вірою, волею й паствою всього віруючого

православного українського народу. ГПУ не сміло деякий час підняти руки свої на митрополита Василя Липківського. Воно примусило самих віруючих, коли в них віра захиталася, детронізувати того митрополита, що одержав свій найвищий духовний сан за волею Божею з рук свого народу, завжди правдивого і безсмертного, а не з рук псевдо-ієрархів, зрадників Христа й запроданців князя світу цього.

Я не брав ні тоді, ні пізніше активної участі в церковному житті, але те, що я бачив, я бачив і те, що я знаю, - я знаю. Ієрархи волинської висвяти 1942 р. мабуть цього не знають, і можливо, що їх духовні очі сліпі й вони в це не вірять. Тому й нарід не прийняв їх так, як сподівалися. В Києві в 1943 р. було всього 2 автокефальних парафії, а старослов'янських два десятки! Чому в Києві (!) було таке парадоксальне становище? Думаю, що тому, що мають не всі канонічні ієрархи вірили в те діло, якому формально служили. Не свята віра спонукала їх їхати до Києва, а чийсь політичний розрахунок; не подвиг служіння своєму народові, а жадоба панування над своїм народом. Мені не хочеться не тільки писати, а навіть згадувати про те, що оповідалося про деяких канонічних ієрархів в Києві і після того. Але я не дозволяв собі казати про них зле, тільки сумував при згадці за такий стан. Було б дуже бажано, щоб Ви, Пастирю добрий, охопили духовним оком своїм те, що діялося в Україні в ці надзвичайні роки, українського відродження, й стали своїм вищим словом на захист права нашого народу вірити й молитися за наказом свого сумління. Старі канони добрі були для свого часу. Грецькі ієрархи - добрі для свого народу. Для українського народу потрібні свої, українські ієрархи й свої, українські канони церковного життя. Я хочу, щоб вас на службу в Св[ятій] Софії Київській благословив Бог і закликав наш нарід. Це головне. Благословіння й співчуття грецьких ієрархів - діло добре, але не основне, не вирішальне. Треба, щоб грецькі ієрархи шанували так само УАПЦ, як ми шануємо інші православні й взагалі християнські церкви світу.

Не можна забувати, що від старої Візантії нас відділяють століття з такими надзвичайними граничними подіями, як Хмельниччина, явлення царя-антихриста й сучасний московський сатанізм.

Я не в силі списати всього того, що думається і що легше було б оповісти в особистій бесіді. Тому переходжу до справ поточних.

Мої пильні розпитування з'ясували мені обставини боротьбу за Київську митрополію в 1941-42 р. в Києві. Тоді восени 1941, запросила Вас переїхати до київської катедри Укр[аїнська] Нац[іональна] Рада, що заснувалася тоді в Києві, як чільна репрезентація українського народу. Ви відповіли своєю згодою на це через спеціально відрядженого вами посланця. Але одразу втрутилися в це діло люди злої волі, що з'явилися тоді в Києві з заходу. Один волиняк (нині вже покійний) і один старий емігрант з Польщі. Вони переконали керівників УНРади в неприпустимості запрошення вас до Києва, натомість порадивши єпископа Луцького, як такого, що ним буде легко керувати з погляду на його особисті якості (мені незручно переказувати якими словами ці якості було характеризовано). Керівники УНРади дали себе перекопати й погодилися на зміну свого рішення й слова. Тоді згаданий старий емігрант поїхав до тодішніх «центрів» і полагодив цю справу з тодішніми володарями теренів України. Вважаю цю інформацію за цілком певну. Таким чином ваше твердження, що вас не допустили до Києва, знаходить тепер своє обґрунтування й конкретизацію.

Ваша думка, що я надрукував «Канони 1921 р.» базується, очевидно на невірній інформації. Надрукувала їх емігрантська Укр[аїнська] Прав[ославна] Церк[овна] Рада (тоді ще група єднання УАПЦ). Я не був тільки технічною силою - коректором, мене попросили виконати цю працю, як письменнішого. Передрук цього важливого історичного документу часів українського Відродження я вважаю дуже потрібним для збереження тих матеріалів, що їх нещадно нищили большевики. Я аж ніяк не соромлюся того, що зробив український нарід в 1921 р. Соромитися вчинків свого народу можна тільки в тому разі, коли вважати його гіршим і дурнішим за інші народи. Інше діло, що можна вважати канони 1921 р. недосконалими, або вже застарілими, або вимушеними через обставини абощо. В такому разі ясно, що наступний Всеукраїнський Православний Собор в Києві відмінить і поліпшить в них все, що потребує змін. До часу ж цього наступного Собору в Києві ніхто з православних українців УАПЦ не має права не визнавати або змінювати ці канони

1921 р. Я не брав жодної участі ні в цьому Соборі 1921 р., ні взагалі в церковному русі тоді, але думаю, що нам треба шанувати обов'язкові для всієї України рішення, що їх ухвалено всеукраїнськими органами в столиці - в Києві. Можливо, що моя думка в цьому розбігається з Вашою, - але сподіваюсь, що ви не будете за це анатематувати мене ні з амвона, ні через пресу.

Прошу вас не друкувати з моїх листів уривків в «Сл[ові] істини», щоб Вам не закинули канонічні єпископи те, що ви листуетесь з анатематованим. Та й взагалі те, що я вам пишу, - це говорю тільки вам, а не для розголошення.

Про ваше бажання, щоб проф. Титаренко й о. Попов написали про запрошення вас до Києва, - я вже переказав їм, але краще, було б, коли б ви особисто їм написали про це, хоч би пару слів. Проф. Титаренко - дуже амбітна людина, і тому форма звертання до нього (безпосередня та посередня та ін.) грає важливу ролю. Щодо о. Попова, то він тепер настільки охляв фізично, що над силу виконує свої найперші обов'язки, майже нічого не пише через якусь судорогу в руках. Але пошана в нього в народі велика, - і серед старих, і серед молоді.

Такий же високоавторитетний є інший свящ[еник] УАПЦ - о. Григорій Антохів. Митр[ополит] Полікарп переслідував його всякими способами. Сумно було чути навіть в Гановерському таборі, де православні українці були об'єднані в парафії о. Гр[игорія] Антохова, митр[ополит] Полікарп заснував другу парафію - «свою» - з іншою церквою, але так само Спасо-Преображенською (!). На храмові свято цього року митр[ополит] Полікарп приїхав на службу Божу в «свою» церкву. Всі католики (!) зустріли його помпезно на таборовій площі, але, звичайно, католики супроводили його тільки до дверей церкви, а там залишилася з митр[ополитом] Полікарпом мала група староємігрантів, волиняків, тощо. В той же час півторатисячний натовп був на службі у о. Гр[игорія] Антохова, а після того була влаштована загальна парафіяльна трапеза. Кажуть, що після цієї демонстрації католиків стало для багатьох ясним те, що раніше не було таким.

Інший повчальний інцидент трапився в серпні ц[ього] Р[оку] в Гайденау, - де як пишуть мені - наслідувачі митр[ополита] Полікарпа повикрадали вночі ікони й іншу церковну утварь, що належала парафії УАПЦ (Київської) та повкидали це все в болото, звідки, вранці віруючим довелося все це рятувати.

Може для вас ясніше, ніж для мене чому всюди католики запекло підтримують митр[ополита] Полікарпа і гноблять вірних УАПЦ (Київської)? Може теж за те, митр[ополит] Полікарп є канонічніший за митр[ополит] Липківського? Або з якихось інших причин?

За новоприслану книжку «На Голготі» щиро вам дякую. Ваша невтомна праця подиву гідна. Я погоджуюся бути підмітачем в Канаді або USA, ніж сидіти ось тут під самою залізною завісою, звідки кожної днини червона лапа може простягнутися по наше життя й душі. Дай, Боже, витримати!

На все добре.

З правдивою до вас пошаною

Вас[иль] Дубровський».

(Автограф. У верхньому лівому куті першої сторінки листа написано рукою митрополита Іларіона: «Відписав 12.XI.[19]48». Ним же підкреслено олівцем ряд фрагментів тексту).

* * *

Коментар:

№ 1

«Теодоровича». Іван Теодорович (1887-1971), єпископ УАПЦ з 1921 р., був призначений для служби в Новому Світі у 1924 р., став єпископом УАЦ в США і Канаді.

№ 2

«Садовському». Михайло Садовський (1887-1967), генерал-хорунжий Армії УНР. Після поразки українських визвольних змагань 1917-1921 рр. емігрував на Захід, після завершення Другої світової війни жив у Німеччині та Франції, з 1952 р. - у Канаді.

№ 6

«Гаращенко». І.С.Гаращенко (помер у 1950 р.) - відомий діяч УАПЦ, був одним з ініціаторів Ашафенбурзького з'їзду 1947 р., після чого був висвячений у священники.

«Пастернака». Мова йде про Євгена Пастернака (1907 -р.см. невід.), випускника Вищої технічно-інженерної школи у Гданську 91934). З 1948 р. - на еміграції в Канаді.

«В.Свистун». Василь Свистун (1893-1964) - громадський діяч, адвокат і публіцист, емігрував до Канади у 1913 р. Здобув певний авторитет завдяки розбудові УПЦ в Канаді, але пізніше перейшов на прокомуністичні позиції.

«Мануїльського». Д. З. Мануїльський (1883-1959) - відомий радянський та комуністичний діяч, у 1928-1943 рр. - секретар виконкому Комінтерну, у 1946-1953 рр. - заступник голови Ради народних міністрів УРСР.

«Єпископа Григорія». Григорій Огійчук (1893-1985)- єпископ УАПЦ, у жовтні 1947 р. очолив УАПЦ (с), у 1950 р. переїхав до США. З 1971 р. - митрополит.

№ 17

«Полікарп». Полікарп (Сікорський) (1875-1953), митрополит УАПЦ (1942-1953).

«Мстислав». Мстислав (Скрипник) (1898-1993), єпископ УАПЦ (1942-1947), на еміграції очолював спочатку православні єпархії в Гессені та Вюртемберзі, потім УАЦ в Канаді (1947-1950) і УПЦ в США (1950-1993), у 1990 р. був обраний першим патріархом відродженої УАПЦ в Україні.

ЕКОНОМІКА

*Тетяна Коронатник,
Наталія Курганська*

●

РОЗВИТОК МАЛОГО БІЗНЕСУ В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ РЕГІОНІ

Постановка проблеми. Трансформація соціально-економічних відносин в Україні, формування ринкових відносин передбачає існування різних форм власності. Як свідчить світова практика, існування малого бізнесу позитивно впливає на економіку. Малий та середній бізнес швидше реагує на кон'юнктуру ринку. В період економічної нестабільності такі підприємства мають більше шансів на виживання. Вони динамічніші і здатні до швидкої реконструкції. Незважаючи на існування значної кількості нормативних документів щодо поліпшення підприємницької діяльності державі, мале підприємництво в регіоні, як і в Україні, не виявило своїх можливостей повною мірою. За останні роки спостерігається незначне збільшення підприємницьких ресурсів, вплив цього сектора економіки на соціально-економічний розвиток області не відповідає його можливостям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основи підприємництва, бізнесу, власності вивчаються в роботах М. Баб'яка, М. Долішного, С. Давимуки, Н. М. Ткаченко, Л. Пешенкової та інших.

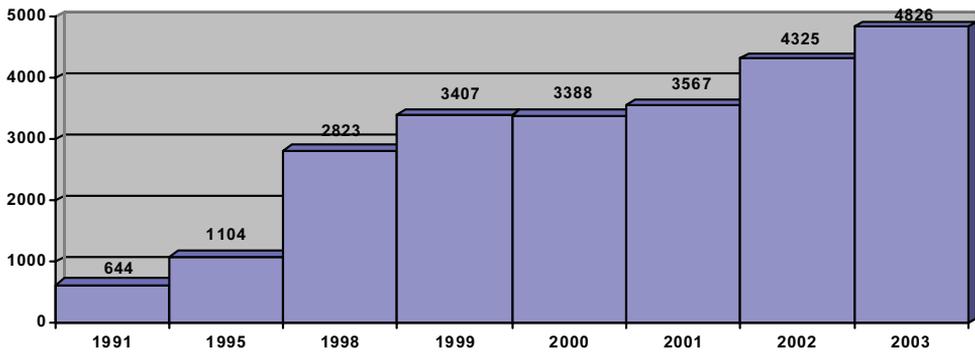
Не вирішена раніше частина загальної проблеми. Опубліковані роботи недостатньо висвітлюють розвиток підприємництва в регіоні. Особливо мало уваги приділяється впливу територіальних чинників. Слід вивчати особливості формування малого бізнесу у прив'язці до конкретної території (адміністративний район, місто). Територія - це специфічний ресурс, який має певну місткість або межі освоєння. Необхідно досліджувати як галузеву, так і територіальну структуру малого бізнесу. Саме просторові аспекти повинні стати об'єктом прискіпливої уваги, оскільки саме тут будуть перехрещуватись та взаємодоповнюватись інтереси державної економіки та малого і середнього бізнесу.

Метою статті є аналіз розвитку малого бізнесу в Чернігівській області, бачення його розвитку з урахуванням конкретної території як специфічного ресурсу.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що розвиток недержавного сектора економіки - один з основних напрямків реформ регіональної політики розвитку. В регіоні, як і в Україні, швидко поширюються різноманітні організаційні форми підприємств. Динаміку розвитку малих підприємств області демонструє

Рис 1.

Рис. 1 Динаміка розвитку малих підприємств

У 2003 році в області діяло 4826 суб'єктів малого підприємництва - юридичних осіб. Порівняно з 1991 роком, кількість малих підприємств в області зросла в 7 разів, а проти 2002 року вона збільшилася на 11,6%, тоді як у цілому по Україні зростання становило 7,5 %. На 10 тис. осіб наявного населення області нараховується 40 малих підприємств (у 1991 році їх було 5, а у 2002 р. - 35), але цей показник нижче загальнодержавного на 17 підприємств.

По містах та районах області насиченість теж нерівномірна: у місті Чернігові - 74 підприємства на 10 тис. жителів, у Чернігівському районі - 39, у м. Ніжині - 37, м. Прилуках - 34. У той же час у Срібнянському районі - лише 24, Коропському - 21, Козелецькому - 19, Бобровицькому - 15, у Прилуцькому - 10 підприємств.

За насиченістю підприємствами малого бізнесу райони області можна згрупувати так: від 30 до 61 - Бобровицький, Варвинський, Прилуцький, Срібнянський, Талалаївський; від 61 до 90 - Варвинський, Коропський, Куликівський, Ніжинський, Носівський, Ріпкинський, Семенівський, Сосницький, Щорський; від 91 до 120 - Городнянський, Козелецький, Корюківський, Новгород-Сіверський; більше 120 - Бахмацький, Борзнянський, Ічнянський та Чернігівський.

За формою власності та організаційно-правовими формами господарювання в регіоні працюють: державні підприємства - 0,9%, комунальні - 8,1%, колективні - 57,6%, приватні - 33,4%.

Важливими показниками ефективності розвитку малого підприємництва є кількість працюючих та обсяги виробництва. Сьогодні на підприємствах малого бізнесу області середньорічна зайнятість становить 47,3 тис. осіб. Це у 3,6 раза більше, ніж у 1991 році. По Україні цей показник збільшився тільки на 6%. Із загальної кількості працюючих у малому бізнесі 25,2% зайнято на підприємствах оптової, роздрібною торгівлі (включаючи торгівлю транспортними засобами та послуги з їх ремонту, 21% - на підприємствах промисловості, 14,7% - у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві, 10,8% - у будівництві.

У територіальному розрізі за чисельністю зайнятих у сфері малого бізнесу райони області групуються так: від 500 до 1000 осіб - Бобровицький, Варвинський, Куликівський, Ніжинський, Прилуцький, Семенівський, Срібнянський, Талалаївський та Щорський райони;

від 1001 до 1501 осіб - Бахмацький, Городнянський, Ічнянський, Коропський, Корюківський, Менський, Новгород-Сіверський, Носівський, Ріпкинський та Сосницький райони;

понад 1501 осіб - Чернігівський район.

Найбільший приріст чисельності працюючих на малих підприємствах порівняно з 2002 роком спостерігався у Коропському (в 1,8 разу), Бахмацькому (на 31,6%) та Козелецькому районах (на 22,3%).

Обсяг виробленої продукції, робіт та послуг, наданих суб'єктами малого бізнесу, досяг за рік 512,8 млн. грн. (у діючих цінах), що становить 9,7% загального виробництва в економіці області.

За обсягом продукції, виробленої малими підприємствами, райони області можна згрупувати так:

від 3,2 до 9,2 млн. грн. - Бобровицький, Варвинський, Городнянський, Коропський, Корюківський, Куликівський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Прилуцький, Ріпкинський, Семенівський, Сосницький, Срібнянський, Талалаївський;

від 9,3 до 15,3 млн. грн. - Бахмацький, Борзнянський, Ічнянський, Козелецький, Менський, Носівський, Щорський;

від 15,4 до 21,4 млн. грн. - Чернігівський.

У територіальному розрізі за обсягами виробленої продукції, виконаних робіт та наданих послуг найбільшу частку займають малі підприємства м. Чернігова (46,8% загального обсягу виробництва). У м. Ніжині виробляється 8,6 % продукції, у м. Прилуках - 7,1%, а найменше у Талалаївському районі - 0,6%. Це свідчить про концентрацію суб'єктів малого та середнього бізнесу у містах та районних центрах області, що є характерним практично для всіх регіонів України.

У розрізі видів економічної діяльності малі підприємства віддають перевагу торговельному бізнесу, яким займаються 40,1% від їх загальної кількості. Промислову діяльність здійснюють лише 16,4%. Проте співвідношення нових підприємств до загальної кількості функціонуючих за окремим видом діяльності найбільше в охороні здоров'я (14,7%) та промисловості (13%). У 2003 році лідирували колективні, громадські та особисті послуги (11,5%), будівництво (11,2%). Найменше створено підприємств у готельно-ресторанному господарстві (6, 9%).

У структурі виробництва 24,4% продукції вироблено на підприємствах промисловості. Підприємствам оптової та роздрібною торгівлі (включаючи торгівлю транспортними засобами та послуги з їх ремонту) належить 19,2% обсягів, будівництва -13,2%, сільського господарства, мисливства та лісового господарства - 11,7%.

Виробнича діяльність малих підприємств у промисловості різногалузєва. Найбільшу питому вагу в загальному обсязі промислового виробництва займають підприємства харчової промисловості (20,7%), машинобудування (20,1%), легкої промисловості (8,0%).

Суб'єкти малого підприємництва за 2003 р. від реалізації продукції товарів та послуг одержали 1040,1 млн. грн. загального доходу, що становить 10% від сукупного доходу всіх підприємств області.

Найрентабельнішими були підприємства, які займаються фінансовою діяльністю (46,5%), роздрібною торгівлею побутовими товарами та їх ремонтом (11,6%), освітою (7,4%), державним управлінням (4,5%), будівництвом (3,9%). За підсумками року по підприємствах сільського господарства, мисливства та лісового господарства рівень збитковості становив 8,7%, по підприємствах оптової торгівлі і посередництва у торгівлі відповідно - 4,7%, охорони здоров'я та соціальної допомоги - 3,2%.

Серед промислових підприємств найрентабельнішим були підприємства машинобудування (10,9%), металургії та обробки металу (7,1%). З найбільшим рівнем збитковості працювали підприємства добувної промисловості (-51,7%), підприємства з виробництва та розподілення електроенергії, газу та води (-8%)

Незважаючи на окремі позитивні тенденції, що відбулися останнім часом завдяки змінам у законодавстві та застосуванню спрощеної системи оподаткування, фінансовий стан малих підприємств залишається складним. Фінансовий результат (сальдо) діяльності малих підприємств збитковий (-19,2 млн. грн.)

Висновки і пропозиції Аналіз стану малих підприємств області дозволяє зробити висновок про ріст обсягів виробництва, чисельність зайнятих та заробітну плату. Проте рівень позитивних змін недостатній. Кількість малих підприємств у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення на 17 менше середнього показника по Україні; середньомісячна заробітна плата працівників малого бізнесу у 2003 році збільшилася, але не досягла середнього рівня по Україні; фінансовий результат (сальдо) діяльності малих підприємств збитковий (-19,2 млн. грн.).

Основними причинами гальмування розвитку малого підприємництва залишаються:

- 1) велика кількість податків та їх високі процентні ставки;
- 2) часті зміни у законодавстві;
- 3) значний перелік видів підприємницької діяльності, які підлягають ліцензуванню;
- 4) припинення фінансування інноваційних проектів Українською державною інноваційною компанією;
- 5) низький рівень іноземних інвестицій;
- 6) недостатня кількість фахівців, які могли б проводити роботи від передінвестиційної підготовки проекту, розробки бізнес-плану до його подальшого супроводження;
- 7) залишається дуже слабкою інфраструктура малого бізнесу, що тягне за собою низку проблем. На даний час в області зареєстровано 16 кредитних спілок, з них діють лише сім. Це не дозволяє суб'єктам підприємництва оперативно отримувати мікрокредити на реалізацію своїх проектів. Окремо слід зазначити, що в районах незадовільними темпами йде створення мережі товарно-сировинних бірж, за допомогою яких малі підприємства мали б змогу вчасно збувати продукцію і отримувати сировину. Фактично в області працює одна Чернігівська обласна аграрно-промислова біржа, а також одна товарно-сировинна компанія в м. Чернігові.

Слабким є банківське кредитування суб'єктів малого підприємництва в районах області. Основний банківський капітал розміщується в містах і майже не охоплює райони області.

В області недостатньо розвинений лізинг, що не дає змоги швидко отримати обладнання, не маючи великих коштів. Функціонує лише одна лізингова фірма, точніше Чернігівська філія національної акціонерної компанії «Укragролізинг» в м. Чернігів.

Існують лише два фонди підтримки малого підприємництва - Регіональний та Ніжинський фонди та дві консалтингові фірми.

Слід відмітити, що в регіоні лише одна компанія займається інноваційною діяльністю (Регіональне відділення державної інноваційної компанії).

Подальша активізація підприємницької діяльності в регіоні вимагає підтримки влади на всіх рівнях. Саме формування партнерських відносин між підприємцями і владою, взаєморозуміння дасть можливість розвивати підприємницьке середовище. Досить ефективними можуть бути непрямі методи фінансування підприємницької діяльності такі, як пільги в частині оподаткування, в залежності від виду підприємницької діяльності і потреб регіону; пільговий механізм кредитування (розробка системи пільг для банківських установ, які кредитують малі підприємства).

Одним з напрямів подальшої активізації підприємництва має бути підтримка інвестиційно-інноваційної діяльності суб'єктів підприємництва. Також необхідно подбати про розвиток ринкової інфраструктури регіону.

Джерелата література:

1. Баб'як М. М. Пешенкова Л. А. Економічна теорія: Навч. посібник. Дрогобич: Вимір, 2002.
2. Бутко М. Розв'язання проблем регіонального розвитку. «Деснянська правда», 2003. - № 80.
3. Давимука С. А. Малий бізнес і приватизація // Державний інформаційний бюлетень приватизації. 1996. - № 12.
4. Сонько С. П., Кулішов В. В., Мустафін В. І. Ринок і регіоналістика: Навч. посібник. - 2002
5. Діяльність малих підприємств Чернігівської області.

Віктор Тканко

●

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ НЕОКЛАСИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО МАРКЕТИНГУ

Анотація. У статті досліджується сутність та механізм формування неокласичної концепції регіонального маркетингу, визначається його сутність та роль в системі управління економічними процесами регіону.

Ключові слова: маркетинг, регіон, ринок, функції ринку, попит, пропозиція, регіональна політика.

Становлення ринкових відносин в Україні вимагає формування основних інститутів сучасної економіки, серед яких вирішальне значення має маркетинг. Аналізуючи особливості формування та дії маркетингу за рівнями економіки, необхідно дослідити концептуальний розвиток макромаркетингу, регіонального маркетингу та мікромаркетингу і визначити механізм їх взаємодії та взаємовпливу.

Серед результатів досліджень, в яких було зроблено спробу сформувані теоретичні основи регіонального маркетингу в умовах трансформаційної економіки та підвищення ролі регіонів, потрібно відзначити роботи таких українських та зарубіжних вчених, як: Г.А.Оганян, А.А.Браверман, О.Б.Білий, В.Р.Прауде, Т.І.Лук'янець, В.Н.Парсяк, М.Вачевський, Є.М.Палига, В.Кулішов, В.Мустафін, С.Сонько, А.Кредисов, В.Наумова та багато інших. Проте їх наукові праці передусім містять потужний методологічний апарат, що базується на узагальненні теоретичних і практичних проблем маркетингу взагалі.

Виходячи з певної специфіки діяльності на території різних регіонів, необхідно відзначити, що діяльність на регіональному рівні визначається перш за все регіональною політикою, яка передбачає реалізацію системи заходів для створення механізму управління суспільно-політичним, соціально-економічним, національно-культурним розвитком окремих територій та адміністративно-господарських одиниць з метою забезпечення раціонального використання ресурсно-природного та виробничого потенціалу регіонів, підвищення рівня їх економічної та екологічної безпеки, умов нормальної життєдіяльності населення.

Регіональний маркетинг як органічна складова регіональної політики повинен орієнтуватися на зростання економічної міцності регіону, запровадження інноваційних розробок, опанування внутрішнього і зовнішнього ринків, забезпечення структурних та якісних зрушень у товаровиробництві. Головною проблемою реалізації регіонального маркетингу, на думку автора, є пошук вигідніших, ніж у міжрегіональному поділі праці спеціалізації, кооперації та інтеграції виробництва і збуту, виходів на зовнішні ринки. Показником ефективності реалізації регіонального маркетингу можна вважати рівень валового внутрішнього продукту і національного доходу в розрахунку на душу населення регіону. Позитивна стабільна динаміка цих показників визначатиме ефективність застосування регіонального маркетингу, негативна динаміка - зміни у пріоритетах реалізації регіонального маркетингу.

Визначаючи сутність, мету та функції регіонального маркетингу, необхідно чітко визначити його місце у регіональній політиці, оскільки регіональний маркетинг є обов'язковою складовою цієї політики та повинен вирішувати ряд складних питань щодо активізації фінансово-господарської діяльності на території певного регіону.

Узагальнюючи існуючі диференційовані визначення регіонального маркетингу, слід відзначити, що, на думку більшості вчених [1-7], регіональний маркетинг передбачає спеціальний підбір торгових марок і стимулювання збуту у такий спосіб, щоб це відповідало потребам регіональних споживчих груп, до яких входять мешканці певного регіону, що відвідують окремі крамниці. На нашу думку, даний підхід не повністю розкриває зміст регіонального маркетингу.

Визначений підхід до сутності регіонального маркетингу фактично ототожнює регіональний маркетинг зі звичайним маркетингом підприємства. Дане ототожнення є неприпустимим тому, що, виходячи навіть із сутності та ролі підприємства і регіону, це зовсім різні за обсягами, напрямками, метою діяльності, функціями об'єкти дослідження. Так, метою діяльності підприємства є отримання прибутку, а метою діяльності регіону є отримання бюджетної ефективності та досягнення соціального ефекту. Якщо маркетинг підприємства базується на економічних процесах, що відбуваються на підприємстві, то регіональний маркетинг - це система суспільних відносин, яка являє собою сукупність взаємопов'язаних елементів, що забезпечують її стійкість та цілісність. Це підтверджує, що мікрорегіональний маркетинг ґрунтується на діяльності лише одного конкретно взятого підприємства, яке повинно за рахунок реалізації маркетингових заходів збільшувати власний прибуток. У той же час регіональний маркетинг повинен взаємопов'язувати не лише підприємства однієї галузі та різні галузі економіки між собою, а й формувати міжрегіональні зв'язки та систему форм і методів організації виробництва і комплексного управління регіоном.

Виходячи з того, що основу процесу регіоналізації ринкових реформ в Україні складає знання об'єктивної первинності регіональних умов і проблем галузей, виявлення специфічних інтересів держави і регіонів, визначення шляхів досягнення гармонізації цих інтересів, принципово важливим стає те, що саме використання регіонального маркетингу як діючого інструмента підприємництва в регіоні дозволяє враховувати при прийнятті господарських рішень потреби, що складають і динаміку попиту, і кон'юнктуру ринку регіону, і характер розвитку міжгалузевих зв'язків, а також створювати умови для максимального пристосування регіонального виробництва до вимог ринку.

Значущість регіонального маркетингу як нової складової маркетингу підкреслена А.М. Лавровим і В.С. Сурніним: «Регіональний маркетинг являє собою новий, досить складний, багатофункціональний і динамічний вид діяльності в сфері регіональної економіки».

Найближчий до регіонального маркетингу в його класифікації так званий «маркетинг місця». Він виділяє в ньому: маркетинг зон господарської діяльності, маркетинг місць відпочинку, маркетинг житла і тому подібне.

І.В.Бондаренко та В.І.Дубницький вважають, що «регіональний маркетинг - це елемент системи ринкових відносин, спроектований не на мікрорівень (рівень підприємств і фірм), а на мезорівень (рівень області, рівень сформованого економічного регіону, рівень Автономної Республіки Крим)».

На нашу думку, дане визначення звужує зміст і роль регіонального маркетингу, оскільки визначає його як елемент системи ринкових відносин. За своєю сутністю ринкові відносини передбачають реалізацію механізму купівлі-продажу товару за умови дії закону попиту і пропозиції, тобто таке трактування регіонального маркетингу не визначає його соціальні, політичні та втрачає частину економічних наслідків. Регіональний маркетинг можна вважати елементом регіональної економіки та складовою регіональної політики, оскільки він за своєю дією охоплює виробничі, фінансові, кредитні та суспільні відносини, які виникають і розвиваються на території певного регіону.

Тому, на думку автора, регіональний маркетинг можна визначити за двома напрямками: як систему управління соціально-економічними процесами у певному регіоні з урахуванням його особливостей за рахунок функціонального інструментарію з метою активізації виробничо-господарської діяльності у регіоні, оскільки дане

визначення взаємопов'язує ряд економічних процесів, які забезпечуються дією ринкового механізму; як ринкову концепцію управління соціально-економічними процесами регіону через визначення стратегії і тактики діяльності конкретних підприємств з метою активізації їх фінансово-господарської діяльності, при сприянні регіональних органів влади, для отримання бюджетного та соціального ефекту, що дозволяє визначити сутність регіонального маркетингу не лише через його комерційне призначення, а й соціальне і бюджетне.

Виходячи з наведених визначень регіонального маркетингу, автор вважає науково обґрунтованим так визначити його мету:

- забезпечення прибутковості діяльності в регіоні;
- створення умов для завоювання ринків за межами регіону за рахунок створення стійких зв'язків з іншими регіонами, а також з іншими країнами;
- розроблення комплексу дій і впровадження їх у практику по забезпеченню програмно-цільового підходу до вирішення проблем ефективного виробництва і реалізації товарів регіональних товаровиробників.

Аналізуючи регіональний маркетинг, треба звернути увагу, що даний вид маркетингу буде базуватися на ресурсному та системному розподілі на певній території. Формуючи структуру регіонального маркетингу за ресурсними ознаками, він буде складатися з маркетингу матеріальних, фінансових, трудових та інформаційних ресурсів у регіоні, що дозволить класифікувати детальніше маркетингове середовище (рис.1).

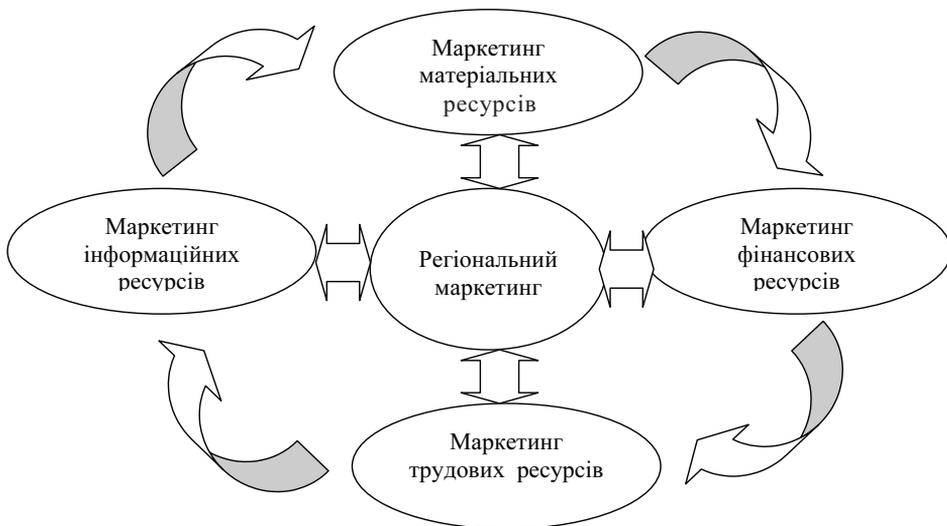

Рис. 1. Складові регіонального маркетингу

Наведені складові регіонального маркетингу, на думку автора, найорганічніше відображують взаємодію та взаємозв'язок маркетингу у регіоні.

Для досягнення ефекту від комплексного регіонального маркетингу необхідно забезпечити контроль за взаємодією усіх складових. Контроль у реалізації комплексного регіонального маркетингу перш за все повинен базуватися на стратегічному та оперативному плануванні.

Комплекс регіонального маркетингу повинен охоплювати інфраструктуру, інструментарій та ринки збуту товарів, робіт, послуг. Інструментами впливу на регіональні ринки виступають загальноприйняті важелі, такі як: товаропотоки, ціни, стимулювання збуту, наявність інформації про товари, активна рекламна діяльність.

І головним у визначенні комплексу регіонального маркетингу виступають ринки, на яких передбачається збут продукції. До таких ринків можна віднести ринки самого регіону, ринки інших регіонів України, міжрегіональні ринки, міжнародні ринки. Найефективнішим при реалізації регіонального маркетингу можна вважати наявність усіх ринків водночас і, бажано, щоб найбільша питома вага припадала на міжрегіональні

та міжнародні ринки збуту, оскільки у такому випадку регіон експортує продукцію, в якій закладено усі витрати, у тому числі заробітна платня та податки, а імпортує грошові кошти, тобто відшкодовує за рахунок інших регіонів витрати і отримує найліквідніші активи.

Регіональний маркетинг сприяє демонополізації і розвитку конкуренції в регіоні. Регіональний маркетинг може впливати на розвиток ринкових відносин у регіоні горизонтально та вертикально, на основі конкуренції, захищати інтереси виробників даного регіону як на регіональному, так і на міжрегіональному, і національному ринках, сприяти диверсифікованості виробництва й обмежувати монополізм.

Проведене дослідження допомогло вирішити ряд дискусійних питань через розкриття сутності регіонального маркетингу. Важливим, на думку автора, є обґрунтування визначення регіонального маркетингу через два підходи: практичний та методологічний, оскільки саме таке трактування регіонального маркетингу дозволило з'ясувати його функціональне призначення та роль у системі управління економічними процесами регіону.

Джерела та література:

1. Балабанова Л.В. Маркетинг: Підручник. - 2-ге вид., перероб. і доп. - К.: Знання - Прес, 2004. - 645 с.
2. Бондаренко І.В., Дубницький В.І. Сучасний маркетинг: Навч. посібник. - Донецьк: ТОВ «Юго-Восток Лтд», 2002. - 326 с.
3. Вайсман А. Стратегия маркетинга. - М.: Интерэксперт, 1995. - 344 с.
4. Герасимчук В.Г. Маркетинг: Теорія і практика: Навч. посібник. - К.: Вища школа, 1994. - 327 с.
5. Далько Т.П. Управление маркетингом: Учеб. пособие. - М.: ИНФРА-М, 1997. - 280 с.
6. Маркетинг / Под ред. Кредисова А.Г. - К.: Україна, 1994. - 399 с.
7. Попов Е.В. Теория маркетинга. /Урал. гос. техн. ун-т. - Екатеринбург, 2000. - 586 с.

ПРО АВТОРІВ

НОГІН Євген - завідувач науковою бібліотекою Чернігівського обласного історичного музею ім. В.Тарновського.

ЯСНОВСЬКА Людмила - викладач Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Шевченка.

ДЕМЧЕНКО Тамара - кандидат історичних наук, викладач ЧДПУ ім. Т.Шевченка.

ЛЮБИЧ Олександр - здобувач наукового ступеня.

ВИГОВСЬКИЙ Микола - кандидат історичних наук, заступник директора Інституту історії освіти Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова.

ЕТКІНА Ірина - аспірантка кафедри історії слов'ян ЧДПУ.

ЛИМАР Аліна - аспірантка кафедри історії України Дніпропетровського національного університету.

ОНИЩЕНКО Оксана - здобувач наукового ступеня.

ЛАХАЧ Таміла - аспірантка Полтавського державного педуніверситету ім. В.Короленка.

ПЕТРЕЧЕНКО Ірина - кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та археології України ЧДПУ ім. Т.Шевченка.

МАРИНЧИК Станіслав - член Національної спілки письменників України, заслужений працівник культури України.

ТЕРЛЕЦЬКИЙ Віктор - літературознавець (м. Шостка).

ТКАЧ Христина - науковий працівник музею народної архітектури та побуту України.

ДЗЮБА Сергій - член Національної спілки письменників України.

ПАВЛЕНКО Сергій - головний редактор журналу «Сіверянський літопис».

МИЦИК Юрій - професор, доктор історичних наук (м. Київ).

КОРОПАТНИК Тетяна - кандидат наук, доцент, викладач ЧДІЕіУ.

КУРГАНСЬКА Наталія - викладач ЧДІЕіУ.

ТКАНКО Віктор - здобувач наукового ступеня.